

POLIS

REVISTĂ DE ȘTIINȚE POLITICE

Volum II, Nr. 4 (6), Serie nouă, septembrie-noiembrie 2014

Revista POLIS
© Facultatea de Științe Politice și Administrative
Universitatea „Petre Andrei” din Iași
ISSN 12219762

SUMAR

EDITORIAL	5
Revoluția pașnică și căderea Zidului. RDG în toamna 1989 Robert GRÜNBAUM	
RĂZBOIUL RECE ÎNAINTE ȘI DUPĂ '89	
Doctrinile politicii internaționale în Războiul Rece Ana-Maria AMBROSĂ	15
Cronica unui eveniment care nu a avut loc în România comunistă: căderea Zidului Berlinului Radu CARP	31
Schimbarea realităților economice în Uniunea Europeană ca rezultat al invalidării regimurilor comuniste din Europa de Est. Cazul Italiei Sabin DRĂGULIN	37
Piață și statalitate. O comparație între conservatorismul american și cel rus Alexandru MAMINA	53
VARIA	
La parola poetica come strategia di fuga dal capitalismo tecno-nichilista Alessandro LATTARULO	67
Schimbăm (doar) ca să câștigăm? Huliganismul politic și schimbarea regulilor electorale în România Dragoș DRAGOMAN	87
Subiectul non-universal și redemocratizarea stângii. In memoriam Ernesto Laclau Emanuel COPILAȘ	106

RELAȚII INTERNAȚIONALE ȘI STUDII EUROPENE	
A proposito di debito pubblico europeo: riflessioni keynesiane sull' "ortodossia della virtù"	118
Silvio BERETTA & Alberto BOTTA	
The problem of environmental refugees	158
Martina MANFREDI	
RECENZII	
Iuliana Conovici, <i>Ortodoxia în România postcomunistă. Reconstrucția unei identități publice</i>	165
Nicolae DRĂGUȘIN	
<i>Archiva Moldaviae</i>	171
Silvia BOCANCEA	
Note despre autori	176
Instrucțiuni pentru autori	181
Instructions to authors	184

EDITORIAL

Revoluția pașnică și căderea Zidului. RDG în toamna 1989 (The peaceful Revolution and the fall of the Wall. GDR in the fall of 1989)

Robert GRÜNBAUM

Abstract. *Twenty-five years have passed since the citizens of GDR protested successfully against the German Socialist Union Party regime (SED) through a peaceful revolution. Armed with only their courage and with candles in hands took to the streets by the hundreds of thousands, to defy the power device. With the cry of "We are the people" they have strongly given a sustainable idiom to their requirements for freedom and democratic rights. The emotional climax of the revolutionary autumn of the 1989 was clearly the fall of the Berlin Wall on November 9. The word that everybody was able to hear again and again, was simply: "Crazy!". And even that was indeed like a miracle. The wall, which had decided the destiny of millions of citizens of the GDR for decades, became all of a sudden a monument. In this article there will be, at first, a retrospective on the day of the fall of the Wall, and then there will be an analysis on the reasons in terms of internal and external policy that led to the success of the Peaceful Revolution in the GDR.*

Keywords: *the fall of the Wall, peaceful revolution, freedom, democratic rights.*

09.11.1989: Ziua căderii Zidului

Ziua de 9 noiembrie 1989 era o zi rece de toamnă. De câteva zile granița RDG către Cehoslovacia era din nou deschisă – iar oamenii părăseau în șuvoiuri RDG. Pentru a nu rămâne complet fără oameni,

guvernul promitea o nouă reglementare a călătoriilor. În spatele culiselor se duceau discuții febrile. După ce la data de 7 noiembrie, sub presiunea crescândă a demonstranților din toată țara, guvernul demisionase, la data de 8 noiembrie a fost convocat Comitetul Central al

Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED) pentru a dezbate pe marginea evenimentelor recente și a pregăti măsuri pentru pașii ulteriori.

Pentru a demonstra deschidere și pentru a transporta către public cât mai repede cu putință hotărârile, se susținea o conferință de presă în fiecare seară la orele 18:00, care se transmitea în direct la televiziunea RDG-ului. În prima zi, după guvern și-a dat demisia și biroul politicianilor din cadrul Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED) – cel mai înalt centru de putere. Apoi a venit 9 noiembrie. În rândul jurnaliștilor s-a instalat plictiseala, pentru că nu mai aveau nimic esențial de relatat. Pe când conferința de presă era aproape pe sfârșite, un jurnalist italian s-a interesat de stadiul actual al condițiilor de călătorie. Günter Schabowski, care trebuia să citească hotărârile Comitetului Central în fața camerelor de luat vederi în direct, a scos o foaie, al cărei conținut nu părea să-i fie foarte familiar. Ceea ce a anunțat el avea să intre în cărțile de istorie. Tuturor cetățenilor RDG le-ar fi permis, fără condiții deosebite, să călătorească în afara granițelor RDG. La întrebarea din ce moment ar intra în vigoare această reglementare, a răspuns, în mod vizibil pentru oricine pentru că nu era familiarizat cu detaliile: Acest lucru ar fi valabil din momentul de față.

Plictiseala se risipise, jurnaliștii erau foarte emoționați. Agențiile de știri anunțau senzația. Berlinezii din Est se îndreptau șuvoi către punctele vamale pentru a vedea dacă fron-

tiera e într-adevăr deschisă. Spre orele 23:30 erau atât de mulți, presiunea maselor era atât de mare, că nu a mai rămas decât o singură posibilitate. Punctul de trecere a frontierei de la Bornholmer Straße a fost deschis pentru toți, după mai mult de 28 de ani zidul devenise din nou accesibil. Numeroase alte puncte de trecere a frontierei aveau să urmeze în aceeași noapte. La Kurfürstendamm în centrul Berlinului de Vest era stare de necesitate, oamenii dansau la Poarta Brandenburg pe Zid. Ceea ce cu câteva săptămâni în urmă părea încă absolut iluzoriu, deodată era realitate: în urma schimbărilor revoluționare, care au fost impuse de populația RDG, a căzut simbolul cel mai marcant al Războiului Rece. Berlin, Germania și lumea aveau să se schimbe¹.

Catalizatori și evoluția Revoluției Pașnice

Declinul comunismului a început în 1980 în Polonia. Înființarea sindicatului independent *Solidarność*, la care au aderat zece milioane de oameni, a fost lovitura de grație, pe care Blocul Estic nu a mai putut-o depăși. Întronarea lui Mihail Gorbaciov ca secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice în martie 1985 a reprezentat încercarea de a lansa un proiect de reformă comunistă pentru a salva comunismul. Însă el a ajuns, fără voia lui, să fie sicriul sistemului comunist².

Politica reformatoare a lui Gorbaciov a dat speranțe în rândurile societății RDG. Sloganul oficial „Von der Sowjetunion lernen, heißt siegen lernen”/ „Învățând de la Uniunea Sovietică înseamnă să învingi” a devenit, aproape peste noapte, o armă subversivă. Dacă în Moscova sunt posibile reforme, după parerea multor oameni, atunci ar trebui să se poată schimba ceva și în RDG. Însă conducerea Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED) din jurul lui Honecker, Krenz, Mielke și Mittag s-a distanțat în mod conștient de politica reformatoare a lui Gorbaciov. Ei știau că, dacă ar începe să implementeze reforme în RDG, atunci i-ar scăpa repede de sub control, precum în 1956 la Budapesta sau în 1968 la Praga, iar societatea ar merge pe propriul său drum – fără de Partidul Uniunii Socialiste Germane (SED) ca „forță conducătoare”.

Profunda criză politică, în care RDG-ul se găsea, a ieșit brusc la iveală în primăvara din 1989. La 7 mai 1989 au avut loc alegerile comunale în RDG. Prezența la urnele de vot avea să simuleze, ca de obicei, acordul populației cu politica Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED). Însă înscenarea a degenerat într-un film polițist despre alegeri, care se putea vedea doar la Televiziunea din Vest. În fața camerelor de luat vederi, care transmiteau în direct, activiștii ai drepturilor cetățenești verificau numărarea voturilor și demonstau statului Partidului Uniunii Socialiste

Germane (SED) falsificări ale alegerilor. Opoziția RDG a demonstrat aici nu doar capacitatea de a acționa solidar, ci a și arătat ipocrizia conducerii partidului și a statului. La 4 iunie 1989 masacrul din „Piața Păcii Cerești” din Peking a revoltat mulți cetățeni ai RDG-ului. Mai mult însă i-a revoltat faptul că înăbușirea sângeroasă a protestelor a fost sprijinită demonstrativ de către conducerea Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED), ai cărei reprezentanți se deplasaseră special în acest scop la Peking. S-a ajuns la primele demonstrații.

Totodată, din ce în ce mai mulți oameni voiau să părăsească RDG-ul pentru totdeauna. În 1989 așteptau mai mult de 100.000 de cetățeni ai RDG-ului aprobarea solicitărilor de emigrare în RFG³. Când la data de 2 mai 1989 Ungaria anunța ridicarea Cortinei de Fier la granița cu Austria, s-a pus în mișcare un val mare de refugiați. Sute de mii de oameni întorceau spatele RDG-ului. Societatea se pusese în mișcare. Mulți se întrebau dacă nu ar trebui să se refugieze. Căci nu doar conducerea Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED) era deconcertată și evident neputincioasă, ci și criza socială se accentua tot mai mult. Aproape nimic nu mai funcționa, economia ajunsese în mod vizibil într-un punct mort, în plus peste tot lipseau forțele de muncă, astfel încât sistemul amenința să se prăbușească.

Însă abia când mica opoziție cu ale sale sloganuri, care chemau la

mișcări pentru câștigarea drepturilor cetățenești, la finele verii a ieșit în public, cetățenii RDG au prins din nou curaj. Și-au învins teama, s-au implicat, au demonstrat și au cerut sfârșitul dictaturii. În timp ce oamenii din toată țara ieșeau pe stradă, mai întâi cu miile, apoi cu sutele de mii, în septembrie și octombrie, pentru a demonstra împotriva dictaturii Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED), în același timp s-a organizat opoziția RDG⁴. Au apărut noi partide și organizații. Partidul Uniunii Socialiste Germane (SED) s-a arătat a fi neajutorat. Și pentru că nu au intervenit tancurile sovietice, pentru că din Moscova nu li s-a dat niciun ordin în acest sens, revolta nu a fost înăbușită. La data de 18 octombrie secretarul general Erich Honecker în cele din urmă a demisionat. Succesorul său a devenit Egon Krenz. Însă oamenii nu aveau încredere în colaboratorul apropiat de ani buni și ales al lui Honecker. Presiunea străzii creștea neîncetat. Și apoi a venit ziua de 9 noiembrie 1989. Spargerea Zidului, săvârșită de către cetățeni la data de 9 noiembrie 1989, a pecetluit *de facto* declinul definitiv al dictaturii Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED). Un an mai târziu, la data de 3 octombrie 1990, Germania avea să fie reunificată⁵.

Factori de politică internă

Declinul statului Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED)

în toamna 1989 nu a fost urmarea unui automatism istoric, el nici nu a avut doar o singură cauză, ci o întreagă serie de cauze⁶.

Mai întâi ar fi de menționat lipsa legitimității regimului în rândurile populației. Conducerea Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED) nu s-a putut baza nicio clipă pe un sprijin activ din partea majorității cetățenilor RDG-ului. Cea mai bună dovadă a acestui fapt este emigrarea și refugierea milioane de oameni de-a lungul celor 40 de ani în partea statului vest-german. Partidul Uniunii Socialiste Germane (SED) a reacționat în concordanță cu principiul „Zuckerbrot und Peitsche”/ „pâine și bici”/ Capul plecat, sabia nu-l taie. Încă de la început, violența și represiunea au jucat un rol important în instaurarea și menținerea dictaturii Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED). Oamenii își luau zilele sau dispăreau în pușcării. Orice formă de comportament deviant era urmărit riguros, mai exact în decursul deceniilor, cu mijloace și metode diferite. Totodată partidul a încercat, prin prețuri mici, posibilități de a avansa profesional și diferite avantaje sociale, să-și cumpere un anumit fel de loialitate. Cu acest schimb statul într-adevăr a ajuns la o anume stabilitate. Dar, când aceasta a început să se clatine, aparatul de stat a intervenit cu determinare, ca de exemplu la revolta populară din 17 iunie 1953 sau la construirea Zidului în 1961. După aceste faze de represiune au urmat întotdeauna și momente de

relaxare politică, în care Partidul Uniunii Socialiste Germane (SED) s-a îndreptat către popor, de exemplu promițând îmbunătățiri de ordin material. Această alternare dintre represiune și cooperare a străbătut în valuri istoria RDG-ului. Până la jumătatea anilor 1970 a reușit într-adevăr să creeze o stare de așteptare cel puțin inactivă în rândurile unei părți semnificative din populație⁷.

În anii 1980, după cum urma să se dovedească, loialitatea presupusă era doar o stabilitate aparentă. Regimul nu reușise să construiască forțe coagulatoare de nădejde, care să-i adune pe cetățeni. Într-un val subit de politizare a unor părți semnificative de populație, dorința de libertate a devenit mai puternică decât experiența fricii și obișnuința resemnării. Când oamenii în sfârșit au putut alege, când s-au ridicat hotărâți împotriva sistemului, regimul comunist s-a clătinat și a căzut.

O a doua premiză pentru declinul statului Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED) a fost raportul RDG-ului cu Vestul și mai ales cu Republica Federală, un raport care se configura din concurența între două sisteme, delimitare/distanțare, infiltrare medială și culturală precum și dependență economică. Ambele existaseră neîndoielnic peste patruzeci de ani și demolaseră până atunci dictatura Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED). Același lucru este valabil, în al treilea rând, pentru lipsa randamentului economic și problemele

structurale imanente sistemului, care s-au accentuat la sfârșitul anilor 1980. Problemele crescânde de trai și standardul de viață scăzut au exacerbat nemulțumirea populației față de regimul Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED). Criza economică a fost prin accentuarea ei o premisă importantă pentru sfârșitul RDG-ului⁸.

Pe lângă aceste cauze structurale trebuie amintiți și factorii actuali, care au pus în mișcare cele întâmplate în toamna anului 1989. Mișcarea cetățenilor i-a dat regimului lovitura de grație, în urma căreia el, în cele din urmă, s-a prăbușit. Fără mișcarea organizată a cetățenilor, fără curajul unor oameni, la început încă relativ puțini, de a întemeia partide și organizații noi de opoziție și de a lupta activ pentru schimbarea condițiilor impuse de o dictatură, această prăbușire a statului ar fi fost de neconceput.

Mișcarea de emigrație a fost în cele din urmă un protest clar vizibil împotriva regimului de dictatură și a servit ca un catalizator pentru mișcarea cetățenilor din cadrul RDG. Zeci de mii de oameni, care și-au părăsit căminul pe căi uneori aventuroase, care nu voiau să mai aibă nimic de-a face cu RDG, erau nu doar un semn de protest. Ei au lăsat, în fiecare familie, în fiecare casă, în fiecare fabrică, un gol imens. Faptul că dictatorii au reacționat doar cu propagandă banală i-a revoltat mai ales pe cei care au rămas în RDG. Și i-a încurajat să ceară, public și pe străzi, prin intermediul unor de-

monstrații în masă impresionante, schimbări politice durabile. Nu se mai spunea „Noi vrem să plecăm” în octombrie 1989. Noul slogan suna ca o amenințare: „Noi rămânem aici”. Aici s-au corelat opoziția, care se formase, și mișcările de masă⁹. Criza refugiaților a devenit o criză de stat. Această criză se confrunta cu un regim incapabil de reformă și de reacție¹⁰. Astfel, un sistem de dictatură aparent stabil, de fapt însă neajutorat, în cursul câtorva săptămâni s-a prăbușit precum o construcție din cărți de joc.

Factori de politică externă

Declinul RDG nu se poate explica doar cu ajutorul motivelor de politică internă. Fără o constelație internațională favorabilă, RDG, chiar dacă era deja terminată, ar mai fi putut exista încă mulți ani.

Când în decembrie 1991 s-a strâns steagul roșu de deasupra Kremlinului, s-a încheiat conflictul dintre Est și Vest, care dominase politica internațională pentru aproape o jumătate de veac. Începuturile sale se aflau în Primul Război Mondial, când doi noi actori, orientați global și motivați ideologic, au intrat pe scena internațională: SUA pe de o parte și Uniunea Sovietică comunistă pe de altă parte. După al Doilea Război Mondial, acest antagonism între lumea statelor estice și cea a statelor vestice sub conducerea superputerilor SUA și Uniunea Sovietică avea să devină caracteristica principală a politicii interna-

ționale. Ambele sisteme aveau pretenția de a fi universal valabile și contestau de principiu dreptul de a exista al celeilalte. Totodată, din punct de vedere al amenințării nucleare reciproce, era vital să coabiteze într-un fel sau altul¹¹.

În 1989 au concurat mai multe evoluții internaționale, care se conturaseră deja în anii 1980. La începutul anilor 1980, o nouă cursă pentru înarmare și războiul sovietic din Afghanistan au dus la o înrăutățire a politicii mondiale, atât cât privește superputerile din Războiul Rece cât și cele din interiorul sferei de influență comunistă. Profunda criză din Uniunea Sovietică s-a extins, stădaniile de reformă ale lui Gorbaciov la nivelul politicii interne nu au dat roade. Totodată Gorbaciov, în urma dublei decizii NATO, care printr-o înarmare masivă a Vestului *de facto* a ruinat Uniunea Sovietică, a mizat la scară internațională pe dezarmare și relaxare¹².

Renunțarea la doctrina Brejnev, care însemna renunțarea la amestecul Uniunii Sovietice în afacerile celorlalte state comuniste, a fost de fapt sfârșitul Blocului Estic¹³. În locul dictaturii forțate și-a făcut locul independența acelor state, nu demult satelit. În rândurile guvernanților din RDG și URSS *Glasnost* și *Perestroika* au fost respinse. Chiar în DDR era mai mult decât clar că un stat al Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED) autonom nu ar putea exista. Deja în iulie 1970 șeful partidului sovietic

Leonid Brejnev i-a spus lui Erich Honecker: „Erich, îți spun asta deschis, să nu uiți niciodată: RDG fără noi, fără Uniunea Sovietică, fără puterea și forța ei, nu poate să existe. Fără noi nu există RDG”¹⁴. Honecker reținuse acest lucru. Polonia și Ungaria în schimb își luau rămas bun, pas cu pas, de la comunism. În Polonia sindicatul *Solidarność* era din nou permis. În august 1989 s-a ajuns la alegeri pe jumătate libere, la care comuniștii erau clar inferiori iar opoziția a putut sărbători o victorie convingătoare. În Ungaria reformatorii comuniști, determinați de opoziție, au nivelat drumul către democrație. Deschiderea graniței austro-ungare în septembrie, când a căzut „Cortina de Fier“, a accentuat criza finală a RDG, în care emigrarea în masă și demonstrații din ce în ce mai puternice au îngenunchiat conducerea Partidului Uniunii Socialiste Germane (SED). Căderea Zidului din 9 noiembrie 1989 a devenit un simbol al revoluțiilor pașnice împotriva dictaturilor comuniste din întreaga Europă de Est, care însă în România și în Țările Baltice au fost umbrite de violență¹⁵.

Revoluțiile pașnice din Europa Centrală și de Est au pregătit calea pentru a depăși divizarea Europei¹⁶. Deja la data de 3 octombrie 1990 Unificarea Germaniei era făcută cu acordul vecinilor ei. Au urmat pași

către integrarea europeană. După acordul referitor la o uniune monetară și economică a urmat, în 1992, Tratatul de la Maastricht, în baza căruia Comunitatea Europeană s-a dezvoltat într-o Uniune Europeană cu ajutorul unei politici comune de securitate și externă, precum și a unei cooperări în domeniul justiției și al Afacerilor Interne. Ca simbol pentru consolidare, din 2002 s-a introdus Euro ca monedă unică, mai întâi în 12 state europene. În anii 1990, statele postcomuniste cereau o aderare rapidă la UE. Această cerere traducea un consens social din interiorul acelor țări. Oamenii sperau ca prin aceasta să poată adera și la cultura europeană a libertății și a democrației, precum și la bunăstarea vestică. În afară de aceasta, condițiile pentru aderarea la UE au reprezentat pentru mulți un motor de reformă indispensabil, pentru ca transformarea democratică a propriilor țări să nu fie stopată. În fine, aderarea la UE, ca și la NATO, a fost privită ca o garanție a suveranității naționale redobândite. La 1 Mai 2004 a urmat aderarea a opt foste state, cândva conduse comunist, la UE. Bulgaria și România aveau să urmeze în 2007. Niciodată înainte Europa nu a fost mai unită, mai democratică și mai încrezătoare în viitor ca în acest moment.

Traducere din limba germană:
Ana-Maria Pălimariu

Note

- ¹ Despre desfășurarea zilei de 9 noiembrie 1989, cf. Hans-Hermann Hertle, *Chronik des Mauerfalls. Die dramatischen Ereignisse um den 9. November 1989*, Berlin, 2009.
- ² Despre Mihail Gorbaciov și politica sa reformatoare, cf., în special, György Dalos, *Gorbatschow. Mensch und Macht. Eine Biografie*, München, 2011.
- ³ Despre rolul mișcării de emigrare, cf. Renate Hürtgen, *Ausreise per Antrag – der lange Weg nach drüben*, Göttingen, 2014, S. 287 ff.
- ⁴ Karsten Timmer, *Vom Aufbruch zum Umbruch, Die Bürgerbewegung in der DDR 1989*, Göttingen, 2000.
- ⁵ Cf. Robert Grünbaum, *Deutsche Einheit. Ein Überblick 1945 bis heute*, 2. Auflage, Berlin, 2010; Analize științifice combinate cu relatări ale martorilor oculari se găsesc la Andreas H. Apelt & Robert Grünbaum & Martin Gutzeit (ed.), *Der Weg zur deutschen Einheit. Mythen und Legenden*, Berlin, 2010.
- ⁶ Analize ample ale cauzelor, evoluției și urmărilor Revoluției Pașnice din RDG oferă, de ex., Jens Schöne, *Die friedliche Revolution. Berlin 1989/90 - Der Weg zur deutschen Einheit*, Berlin, 2008 (engl. *The Peaceful Revolution*, Berlin, 2009); Ilko-Sascha Kowalczyk, *Endspiel. Die Revolution von 1989 in der DDR*, München, 2009; Ehrhart Neubert, *Unsere Revolution. Die Geschichte der Jahre 1989/90*, München, 2009; Konrad Schuller, *Die deutsche Revolution 1989*, Berlin, 2009. Eine Überblick zum Forschungsstand findet sich bei Eckhard Jesse, „Die friedliche Revolution 1989/90”, în Rainer Eppelmann & Bernd Faulenbach & Ulrich Mählert (ed.), *Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung*, Paderborn, 2003.
- ⁷ Cf. Ulrich Mählert, *Kleine Geschichte der DDR*, ediția a 6-a, München, 2009; Stefan Wolle, *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989*, Berlin, 2009.
- ⁸ Cf. André Steiner, *Vom Plan zum Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*, München, 2004, S. 221 ff., precum și André Steiner, „Die DDR-Ökonomie vor und nach dem Fall der Mauer”, în *Recherche - Zeitung für Wissenschaft*, Heft 2/2010, S. 26/27.
- ⁹ Ralph Jessen, „Massenprotest und zivilgesellschaftliche Selbstorganisation in der Bürgerbewegung von 1989/90”, în Klaus-Dietmar Henke (ed.), *Revolution und Vereinigung 1989/90. Als in Deutschland die Realität die Phantasie überholte*, München, 2009, S.163 ff.
- ¹⁰ Cf., de exemplu, despre rolul ministerului pentru securitatea statului în toamna lui 1989, Walter Süß, *Staatssicherheit am Ende. Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern*, Berlin, 1999.
- ¹¹ O expunere detaliată a conflictului est-vest oferă Bernd Stöver, *Der Kalte Krieg. Geschichte eines radikalen Zeitalters*, München, 2011.
- ¹² Cf. Michael Ploetz, *Wie die Sowjetunion den Kalten Krieg verlor. Von der Nachrüstung zum Mauerfall*, Berlin, 2000.

- ¹³ Cf. Konrad H. Jarausch, „Implosion oder Selbstbefreiung? Zur Krise des Kommunismus und Auflösung der DDR”, în ders./Sabrow, Martin (ed.), *Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR*, Göttingen, 1999, S. 15 ff. Siehe auch Zubok, Vladislav M., „Die Krisen Gorbatschows und die Vereinigung Deutschlands”, în Hans-Hermann Hertle & Jarausch Konrad H. & Christoph Klessmann, (ed.), *Mauerbau und Mauerfall. Ursachen-Verlauf-Auswirkungen*, Berlin, 2002, S. 251 ff.
- ¹⁴ Cit. după: *Dokumente zur Deutschlandpolitik*, Reihe 6: 21. Oktober 1969 bis 30. September 1982, Vol. 1: 21. Oktober 1962 bis 31. Dezember 1979, Oldenburg 2002, S. 670.
- ¹⁵ Despre legătura dintre criza sistemelor comuniste și declinul RDG-ului, vezi Charles S. Mayer, *Das Verschwinden der DDR und der Untergang des Kommunismus*, Frankfurt am Main, 1999.
- ¹⁶ Despre evoluția europeană după revoluțiile din Europa Centrală și de Est, precum și după decursul și structurile procesului de Uniune europeană, cf. Andreas Wirsching, *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit*, München, 2012.

Bibliografie

- Apelt, Andreas H. & Grünbaum, Robert & Gutzeit, Martin (ed.), *Der Weg zur deutschen Einheit. Mythen und Legenden*, Berlin, 2010.
- Bahrman, Hannes & Links, Christoph (ed.), *Chronik der Wende. Die Ereignisse in der DDR zwischen 7. Oktober 1989 und 18. März 1990*, 12. Auflage, Berlin, 2009.
- Dalos, György, *Gorbatschow. Mensch und Macht. Eine Biografie*, München, 2011.
- Grünbaum, Robert, *Deutsche Einheit. Ein Überblick 1945 bis heute*, 2. Auflage, Berlin, 2010.
- Grünbaum, Robert, „Eine Revolution? Der Charakter des Umbruchs in der DDR von 1989/90”, în *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 50 (1999), S. 438 ff.
- Hertle, Hans-Hermann, *Chronik des Mauerfalls. Die dramatischen Ereignisse um den 9. November 1989*, Berlin, 2009.
- Hürtgen, Renate, *Ausreise per Antrag – der lange Weg nach drüben*, Göttingen, 2014, S. 287 ff.
- Jarausch, Konrad H., „Implosion oder Selbstbefreiung? Zur Krise des Kommunismus und Auflösung der DDR”, în ders./Sabrow, Martin (ed.), *Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR*, Göttingen, 1999, S. 15 ff.
- Jessen, Ralph, „Massenprotest und zivilgesellschaftliche Selbstorganisation in der Bürgerbewegung von 1989/90”, în Klaus-Dietmar Henke (ed.), *Revolution und Vereinigung 1989/90. Als in Deutschland die Realität die Phantasie überholte*, München, 2009, S.163 ff.
- Mayer, Charles S., *Das Verschwinden der DDR und der Untergang des Kommunismus*, Frankfurt am Main, 1999.
- Mählert, Ulrich, *Kleine Geschichte der DDR*, ediția a 6-a, München, 2009.

- Steiner, André, *Vom Plan zum Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*, München, 2004, S. 221 ff.
- Ploetz, Michael, *Wie die Sowjetunion den Kalten Krieg verlor. Von der Nachrüstung zum Mauerfall*, Berlin, 2000.
- Steiner, André, „Die DDR-Ökonomie vor und nach dem Fall der Mauer“, in *Recherche - Zeitung für Wissenschaft*, Heft 2/2010, S. 26/27.
- Stöver, Bernd, *Der Kalte Krieg. Geschichte eines radikalen Zeitalters*, München, 2011.
- Süß, Walter, *Staatssicherheit am Ende. Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern*, Berlin, 1999.
- Timmer, Karsten, *Vom Aufbruch zum Umbruch. Die Bürgerbewegung in der DDR 1989*, Göttingen, 2000.
- Wirsching, Andreas, *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit*, München, 2012.
- Wolle, Stefan, *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989*, Berlin, 2009.

RĂZBOIUL RECE ÎNAINTE ȘI DUPĂ '89

Doctrinile politicii internaționale în Războiul Rece (The doctrines of international politics during the Cold War)

Ana-Maria AMBROSĂ

Abstract. *During the four decades of the Cold War, the Eastern and the Western military-political blocks have developed manicheistic ideological projections to justify their antagonistic position. From a historical point of view, the first doctrine of this type belonged to Stalin who theorized on “the capitalist encirclement”. After 1945, it was the Americans turn to develop an anticommunist ideology – the Truman Doctrine (the containment policy). As a response to the western “containment” policy, the Soviets launched the Brezhnev Doctrine which was based on intervention and export of revolution. As The Helsinki Final Act did not result in a real improvement of the East-West relations, the USA reconsidered their policy regarding the Soviets, adopting the Reagan Doctrine (strategic initiative also known under the name of “Star War”). The crisis registered by the Soviet system determined Kremlin to abandon the expansionist projects at the end of the Gorbachev period. The end of the Cold War was ironically and symbolically accompanied by the sound of a famous Frank Sinatra song: “I Did It My Way”.*

Keywords: *Cold War, Truman Doctrine, Reagan Doctrine, Brezhnev Doctrine.*

Introducere

Epoca Războiului Rece este sintetic etichetată ca una a confruntării dintre capitalismul occidental (expresie a dreptei) și socialismul real sau comunismul sovietic (definit ca stângă în sensul tare al termenului). Totuși, sensurile atașate stângii și dreptei în epoca Războiului Rece nu ar putea fi pe deplin înțe-

lese dacă nu am apela, pe lângă explicațiile filosofico-ideologice, la un cadru de analiză din aria problematică a relațiilor internaționale. Așa cum remarcă Hans Morgenthau, expresiile ideologice ale luptei dintre blocurile istorice occidentale și răsăritean nu fac decât să mascheze *lupta pentru putere și sfere de influență în spațiul internațional:* ”Este un aspect caracteristic tuturor

tipurilor de politică, internă, dar și internațională, că deseori manifestările lor de bază nu apar așa cum sunt ele în realitate – manifestări ale luptei pentru putere. Mai curând, elementul puterii ca scop imediat este explicat și justificat în termeni etici, legali sau biologici. Cu alte cuvinte, adevărata natură a politicii internaționale este ascunsă de justificări ideologice și raționalizări”¹.

Dezvoltând perspectiva analitică circumscrisă teoriei relațiilor internaționale, vom arăta, în continuare, că ideologiile epocii bipolarismului postbelic, dincolo de suportul lor filosofic și doctrinar modern (liberalismul și socialismul revoluționar marxist-leninist), se concentrează în două constructe ”programatice” a căror logică internă s-a bazat pe maniheism, pe exacerbarea fricii și pe ideea acțiunii ”preventive”. În lumea occidentală, programul politic pe care l-am putea numi succint *doctrina anticomunistă* a debutat cu ”Telegrama lungă” (din 1946) a diplomatului american la Moscova George F. Kennan, adresată Secretarului de stat al SUA, James F. Byrnes; acest program s-a organizat instituțional prin ”doctrina Truman” (politica de *containment*, adică de ”îngrădire” a comunismului); a continuat cu obsesiva și păguboasa ”vânătoarea de comuniști” inițiată de senatorul McCarthy în anii ’50, pentru a ajunge în final la doctrina Reagan din anii ’80. De cealaltă parte a Cortinei de Fier, *ideologia anticapitalistă / antiamericană* s-a materializat succesiv în *doctrina*

stalinistă privind rolul URSS în victoria mondială a comunismului, apoi în *doctrina Brejnev*.

”Telegrama lungă” și Doctrina Truman

Pe parcursul celei de-a doua conflagrații mondiale, interesată fiind de capacitatea sovieticilor de a lovi serios în puterea militară japoneză în Extremul Orient și în cea germană din Europa de Est, administrația americană a Președintelui Roosevelt a preferat să trateze Uniunea Sovietică drept un aliat cel puțin la fel de important ca și Marea Britanie. Trioul Roosevelt-Stalin-Churchill a funcționat destul de bine, chiar dacă fiecare îl suspecta pe fiecare. Din aprilie 1945, însă, după moartea lui Roosevelt și instalarea la Casa Albă a lui Harry Truman, atitudinea cooperantă și chiar amicală a americanilor față de sovietici va fi înlocuită de o ostilitate tot mai vizibilă, care va precipita cele două mari puteri în era Războiului Rece. Încă de la atacurile nucleare contra Japoniei, s-a considerat că Truman ar fi avut ca scop secundar intimidarea Uniunii Sovietice, câtă vreme era convins că nu poate ajunge la o înțelegere cu Stalin în multe din punctele ce priveau finalul războiului și gestionarea păcii. Fără a avea un construct ideologic propriu în chestiunea relației cu URSS (multă lume considerându-l inițial un președinte ”modest” în materie de fler diplomatic), dar determinat

să stopeze cu orice preț avansul comunismului, Truman a îmbrățișat integral ideile exprimate în "Telegrama lungă".

Documentul trimis de George Kennan la Washington, în 22 februarie 1946 a reprezentat pentru administrația Truman cea mai importantă analiză a capacității sovieticilor de a pune în operă o politică expansionistă, având drept rezultat diseminarea comunismului pretutindeni în lume. Încă de la prima lui misiune în spațiul sovietic, în 1933 (la începutul relațiilor diplomatice dintre SUA și URSS), Kennan a putut înțelege mecanismele politice ale Kremlinului și a putut să-și dea seama de ce acțiuni teribile / teribiliste este capabil Iosif Visarionovici Stalin. Despre dictatorul sovietic, Kennan afirma că amestecă teoria marxist-leninistă a "înfrângerii finale a capitalismului" cu propria sa viziune exprimată în sintagma "încercuirea capitalistă"; din acest melanj ideologic, rezulta politica externă sovietică centrată pe crearea unei zone-tampon în Europa Est-centrală, pe care să o controleze prin guverne comuniste, precum și pe susținerea insurecțiilor comuniste în orice parte a lumii, dar mai ales în coloniile puterilor occidentale.

Textul de 8000 de cuvinte redactat de diplomatul american (unul neobișnuit de mare pentru o "telegramă") voia să dea explicațiile necesare înțelegerii de către administrația de la Washington a "straniului" refuz sovietic de a susține Fondul Monetar Internațional și

Banca Mondială². Potrivit lui Kennan, puterea sovietică nu trebuia tratată ca un actor internațional ghidat de paradigma raționalistă, ci ca unul caracterizat de o "reacție nevrotică"³ în raport cu Occidentul capitalist, pe care îl considera o lume depășită istoric, plină de contradicții, expusă permanent pericolului de război. Frica sovieticilor (ancorată în trecutul istoric țarist și în practicile politice bolșevice derulate sub semnul conspirației și al suspiciunii generalizate) era aceea că, pentru a evita războiul dintre ei, capitaliștii inteligenți vor căuta să canalizeze tensiunea în războaie contra lumii socialiste. În concepția liderilor de la Kremlin, asemenea amenințare trebuia evitată cu orice preț, pe când stimularea contradicțiilor interne ale capitalismului și a războaielor dintre statele capitaliste era de dorit, chiar dacă implica anumite riscuri de securitate pentru URSS. Desigur, nu toată societatea capitalistă era considerată "bolnavă" și periculoasă pentru idealurile comunismului. Sovieticii recunoșteau unor partide comuniste din Vest calitatea de "factor istoric revoluționar", după cum considerau că existau și alte câteva elemente "democrat-progresiste", care ar fi putut servi intereselor URSS. Logic, în categoria democrat-progresistă ar fi fost de așteptat să fie plasați socialiștii occidentali. Aceștia erau catalogați, însă, ca fiind mult mai răi decât orice element reacționar (chiar mai răi decât fasciștii), întrucât ar fi utilizat instrumentele politice ale

socialismului (marxist) pentru a servi interesele capitalismului. Astfel, cu excepția ”trădătorilor” și ”deviaționiștilor” social-democrați, toate celelalte elemente de stânga din Occident trebuiau susținute, pentru a eroda stabilitatea guvernelor capitaliste și pentru a pregăti mișcările revoluționare, posibile mai ales pe fondul războaielor ”intra-capitaliste”.

Kennan a demonstrat în analiza sa (bazată pe istorie, pe sociologie și psihologie politică) faptul că înțelegerea resorturilor intime ale politicii externe sovietice trimite obligatoriu spre o reacție occidentală de ”îngrădire” (*containment*) a expansiunii militare și ideologice⁴ a colosului de la Răsărit. Politica externă sovietică nu avea la bază o evaluare lucidă și pragmatică a mediului internațional; dimpotrivă, se întemeia pe niște teze exagerate, precum ideea de ”încercuire capitalistă”, de ostilitate a Occidentului față de URSS. În realitate, democrațiile occidentale nu făcuseră niciun gest inamic față de ruși; dar asta nu mai conta! Dacă sovieticii înțelegeau să interpreteze ideologic scena internațională (pentru a-și rezolva probleme de politică internă) și să afirme că au de purtat un război cu capitalismul, guvernului SUA îi revenea datoria de a se dota cu instrumentele necesare unei reacții adecvate. Instrumentele au fost create în baza doctrinei Truman.

Doctrina Truman a reprezentat în primul rând o suită de acțiuni politice și militare de combatere

punctuală a comunismului și abia în plan secund o teorie sau o ideologie, bazată pe ”Telegrama” lui Kennan. Convins de necesitatea unei poziții ferme față de expansionismul lui Stalin, Truman a reacționat pas cu pas, începând din 1947, în sensul îngrădirii lui. Pe plan extern, a acordat sprijin militar Greciei și Turciei, pentru stăvilirea mișcărilor comuniste și separatiste de pe teritoriul acestora; a demarat ajutorarea statelor occidentale (inclusiv a părții vestice a Germaniei) prin Planul Marshall; a pus bazele NATO (aprilie 1949); a susținut regimul sud-coreean în războiul cu Nordul comunist și a preluat treptat de la francezi sarcina războiului din Indochina (Vietnam). Pe plan intern, SUA au adoptat *National Security Act* (26 iulie 1947), în baza căruia s-au creat două instituții esențiale pentru organizarea și susținerea Războiului Rece: National Security Council (NSC) și Central Intelligence Agency (CIA).

Psihoza McCarthistă

Lupta contra comunismului s-a derulat pe plan extern și intern deopotrivă. Americanii – ca națiune-fanion a democrației și ca mari învingători în Războiul Mondial – resimțiseră imediat după atacul japonez de la Pearl Harbor (7 decembrie 1941) un frison al trădării și al subminării din interior, considerând prin urmare că au datoria de a-și securiza suplimentar propria societate, propriile valori. Din cauza

fricii de posibili inamici ascunși în faldurile democrației, autoritățile americane și-au tratat cetățenii de origine japoneză într-un mod care nu avea de-a face nici cu justiția, nici cu democrația: era de ajuns să fii japonez, pentru a fi suspectat de activități subversive, pentru a fi perceput ca ostil și a fi internat într-un lagăr. După înfrângerea nazismului și a imperialismului nipon, teama de "dușmanii ascunși" în rândurile națiunii americane nu a dispărut. Ea a căpătat forma unei suspiciuni generalizate față de toți cei care ar fi putut avea simpatii comuniste, care ar fi propagat idei de stânga sau, mai grav, ar fi spionat în folosul URSS. Personajul cel mai cunoscut care a întreținut în mediile politice așa-numita "Red Scare" a fost Joseph McCarthy, de la numele căruia derivă și termenul de *McCarthyism*.

McCarthyismul definește psihoza politică declanșată în SUA la sfârșitul deceniului al patrulea al secolului XX și manifestată până spre mijlocul celui de-al șaselea, sub forma unei "vânători" instituționalizate de presupuși sau reali comuniști, care ar fi periclitat siguranța națională americană. Senatorul republican de Wisconsin, Joseph McCarthy – personaj fără alte reușite politice decât precipitarea societății americane într-o adevărată "panică roșie" –, prin acțiunile sale inchizitoriale, a făcut ca o mulțime de funcționari guvernamentali, de lucrători din industria divertismentului, din sistemul învățământului

public etc. să fie acuzați că sunt membri sau simpatizanți ai partidului comunist și să suporte umilitoare investigații din partea diverselor comisii sau agenții special create pentru "epurarea" anticomunistă. Mulți dintre cei trecuți prin filtrele anchetelor McCarthyiste și-au pierdut slujbele, și-au văzut ruinate carierele sau au ajuns să ispășească pedepse cu închisoarea. Multe astfel de pedepse au fost date în urma unor procese ale căror verdicte aveau să fie ulterior anulate. Mai târziu, chiar legile care au permis aceste abuzuri aveau să fie declarate neconstituționale (de exemplu, *Legea jurământului de credință* a fost declarată neconstituțională în 1967). Dar răul fusese deja comis, iar consecințele abuzurilor epocii McCarthyiste nu mai puteau fi reparate. În mentalul colectiv și în practicile autorităților americane se cuibărise definitiv sentimentul anticomunist, potențându-se astfel suportul difuz pentru o politică externă îndreptată împotriva URSS și a aliaților săi.

Două decenii de relativă destindere. Actul Final de la Helsinki

Starea de tensiune anticomunistă din sânul societății americane nu se va diminua pe parcursul celor două decenii de politică a "destinderii" (între 1959 și 1979). Deși în relațiile bilaterale rușii și americanii ajunseseră la un echilibru și la o strategie de acțiune prin interpuși, ideea îngrădirii comunismului nu a fost

abandonată. Constatând că sub conducerea lui Brejnev URSS-ul reluase politica expansionistă și cursa înarmărilor (în timp ce blocul capitalist dădea semne de dezangajare), administrația americană s-a simțit datoră să înăsprescă reacțiile. Astfel s-a conturat doctrina Reagan.

Pentru a înțelege sensul acestei doctrine, definite ca luptă contra "imperului răului", trebuie să urmărim jocul internațional al celor două superputeri de la sfârșitul anilor '50, până la mijlocul anilor '80: un joc de putere în care au contat, pe de o parte, elemente de ordin geo-strategic, iar pe de altă parte, elemente din sfera ideologiei, a principiilor și valorilor politice.

Din perspectivă geo-strategică, Războiul Rece s-a derulat ca un joc de șah, în care fiecare mutare a adversarului trebuia privită din perspectiva unei finalități ascunse sau măcar a unei intenții operative care nu vrea să se dezvăluie. Sovieticii, marcați de ideile staliniste privind "încercuirea capitalistă" și victoria finală a revoluției proletare, au dus o politică de expansiune pas cu pas, creându-și nu numai un "lagăr" propriu de state cu regimuri comuniste (în Europa Est-centrală mai ales), ci și un grup de "suporteri" pe diverse continente (predilect în lumea arabă, dar și în Asia, Africa Centrală și America Latină). Oriunde se derula un conflict (ca în cazul războaielor dintre Israel și vecinii săi arabi), URSS acorda sprijin celor care arătau afinități comuniste sau, după caz, celor care

deranjau pur și simplu interesele americane. Dacă în urma conflictelor între state sau a revoluțiilor / loviturilor de stat din interiorul acestora se ajungea la instalarea unui nou guvern pro-sovietic, se considera că s-a mai făcut un pas, *ireversibil*, pe calea către victoria mondială a comunismului. Din perspectivă americană, această politică a extinderii permanente a influenței sovietice reprezenta un atentat la siguranța SUA și a aliaților occidentali, astfel încât era de datoria factorilor politici să adopte măsurile necesare diminuării riscurilor.

Sub administrațiile președinților Richard Nixon (1969-1974), Gerald Ford (1974-1977) și Jimmy Carter (1977-1981), SUA au oscilat între politica de înarmare (pentru a fi cu un pas înaintea sovieticilor în plan strategic și tehnologic) și politica de limitare reciprocă a capacităților nucleare. Sub presiunea opiniei publice care contestase îndelung implicarea americană în Vietnam și în alte puncte fierbinți ale planetei, dar și sub cenzura Congresului care redusese an de an cheltuielile militare, administrațiile americane au fost nevoite să joace mai mult cartea tratatelor pentru limitarea armamentelor strategice și pe aceea a unei dezangajări vizibile (adică a retragerii de pe diverse teatre de operațiuni). În schimb, avea să se dezvolte și să se exploateze, în cadrul politicilor americane față de URSS, dimensiunea ideologică a conflictului. Această dimensiune a avut la bază tradiția wilsoniană a

politicii externe americane – o politică idealistă, centrată pe valoarea democrației și păcii universale, a autodeterminării popoarelor și a respectării drepturilor fundamentale ale omului. Mulți analiști ai relațiilor internaționale consideră că insistența cu care americanii au promovat ideologia drepturilor omului, începând din anii '70, a contribuit la căderea comunismului într-o măsură mai mare chiar decât a contribuit la acest fenomen dura cursă a înarmărilor (căreia economia sovietică nu i-a mai putut face față). Se poate afirma că, fiind nevoiți să accepte ideologia drepturilor omului, sovieticii s-au expus riscurilor pe care le incumbă libertatea, printre acestea unul extrem de grav fiind revirimentul naționalismelor în republicile unionale.

Oportunitatea pentru deplasarea centrului de greutate în relațiile Est-Vest de pe componenta militară și strategică pe componenta ideologică a constituit-o Conferința pentru Securitate și Cooperare în Europa (un lung proces de negociere, derulat între 1973 și 1975 și finalizat cu semnarea Actului Final de la Helsinki). La acea vreme, 35 de state din Europa și America de Nord au ajuns la un acord de securitate cu trei dimensiuni sau "coșuri" ("basket"): primul "coș" a vizat recunoașterea reciprocă a frontierelor (fapt de care sovieticii erau interesați în cel mai înalt grad); al doilea se referea la cooperarea economică; al treilea privea respectarea drepturilor omului.

Semnarea Actului Final de la Helsinki de către statele mici și mijlocii era un lucru ușor de înțeles, din perspectiva intereselor lor de securitate (depedente fie de SUA și NATO, fie de URSS și Tratatul de la Varșovia); dar ce interese îi conduceau oare pe sovietici și pe americani să participe la un asemenea mecanism simbolic de menținere a păcii, la o structură lipsită de instrumente practice de intervenție? Potrivit opiniei lui Henry Kissinger, "acest uriaș proces diplomatic s-a născut din sentimentul de insecuritate adânc înrădăcinat al Moscovei și din setea ei nestinsă pentru legitimitate. Chiar dacă era în curs de a clădi o enormă structură militară și deținea controlul asupra unui mare număr de state, Kremlinul acționa ca și cum avea permanentă nevoie de asigurări. În pofida uriașului său arsenal nuclear aflat în plină dezvoltare, Uniunea Sovietică cerea tocmai țărilor pe care le amenințase timp de decenii și pe care le condamnase la lada de gunoi a istoriei o formulă prin care să-și poată consacra achizițiile"⁵. Cu toate că se aflau deja în vigoare mai multe tratate bilaterale între țările occidentale și cele răsăritene, CSCE avea meritul de a consacra un cadru general de recunoaștere mutuală a frontierelor, așa cum arătau ele în urma celui de-al Doilea Război Mondial (chiar dacă puține state erau mulțumite cu adevărat de configurația granițelor); în plus, CSCE proclama faptul că modificarea respectivelor frontiere nu se

putea face prin folosirea forței, ci numai prin tratative.

Dacă mobilul sovieticilor privind succesul CSCE rezida în legitimarea achizițiilor lor teritoriale și a ordinii bipolare (aceasta însemnând, implicit, și recunoașterea legitimității ideologiei comuniste), pentru americani motivația semnării Actului Final trebuie căutată în oportunitatea obținerii unei victorii politice și morale în raport cu sovieticii. Henry Kissinger (secretar de stat în timpul lui Nixon și al lui Ford) exprima în felul următor motivele administrației Ford: ”Statele Unite urmăresc procesul de relaxare a tensiunilor de pe o poziție de siguranță de sine și forță. Nu noi ne-am aflat în defensivă la Helsinki; nu noi am fost somați de toate delegațiile să trăim potrivit principiilor care se semnav. La Helsinki, pentru prima dată în perioada postbelică, drepturile și libertățile fundamentale ale omului au devenit subiecte recunoscute ale dialogului și negocierilor Est-Vest. Conferința a promovat standardele *noastre* de conduită umană, care au fost – și încă mai sunt – o rază de speranță pentru milioane de oameni”⁶. În mod concret, ”raza de speranță” însemna posibilitatea est-europenilor de a emigra fără opreliști absurde, un tratament mai puțin dur față de disidenți și o justiție mai transparentă, o posibilitate mai mare de informare și de comunicare cu lumea.

Proclamarea formală a principiilor care consacrau universal (mai exact, în aproape toată emisfera

nordică) *viziunea occidentală* asupra drepturilor omului a fost o clară victorie politică a diplomaților americani și a aliaților SUA, chiar dacă toți semnatarii Acordului – fie ei vestici sau răsăriteni – s-au împăunat cu ”victoria”. Asumarea de către statele socialiste a ”alinierii” la exigențele occidentale în materie de drepturi ale omului demonstra că în lagărul socialist existaseră, până atunci, mari probleme în această privință, chiar dacă autoritățile nu recunoșteau acest lucru: absența libertății de opinie și a cuvântului, absența unei reale libertăți religioase, discriminări politice, tratamente inumane din partea organelor de represiune, lipsa garanțiilor privind un proces corect, limitarea dreptului la carieră și la liberă circulație, privațiuni economice etc. Dar această victorie simbolică nu ar fi avut efectele scontate dacă ar fi rămas la stadiul de acord internațional. Ea trebuia urmată de acțiuni pragmatice (sub forma ”trocurilor” diplomatice și economice), precum cele care au condus la deschiderea emigrației evreiești din lumea comunistă spre Israel, a emigrației germane (inclusiv din România) spre RFG etc. Aceste lucruri au început să se întâmple încă de la începutul anilor ’70, accelerându-se pe parcursul următoarelor două decenii. Exploatarea supremă a succesului CSCE avea să se realizeze, însă, în cadrele doctrinei Reagan.

Doctrina Reagan: lupta contra "imperium răului"

Instalarea în fruntea administrației americane a fostului actor Ronald Reagan a determinat o schimbare radicală de stil în politica externă. Predecesorii săi, timorați de "efectul Vietnam" și presați de o opinie publică amețită de sloganuri pacifiste, s-au străduit să demonstreze întregii lumi (dar mai ales propriilor lor votanți) că fac eforturi uriașe în sensul păcii și destinderii, că acceptă dezarmarea și coexistența pașnică. În baza acestor eforturi, sperau să obțină, cu timpul, susținerea difuză a populației și să o pregătească pentru o eventuală confruntare cu o Uniune Sovietică plină de sine, implicată pe față în susținerea "victoriei finale a comunismului" (invadarea Afganistanului, în 1979, nu mai lăsase nicio îndoială cu privire la "consecvența" urmăririi acestui ideal). În timp ce doctrina Brejnev propovăduia intervenția în favoarea forțelor de stânga, oriunde ar fi fost necesar pentru scopul ideologic asumat, administrațiile americane păreau să fie mereu în defensivă. Reagan – aflat în fruntea SUA timp de două mandate, între 20 ianuarie 1981 și 20 ianuarie 1989 – a refuzat să continue linia politicii externe bazate pe pacifism și dezangajare, relansând Războiul Rece și cursa înarmărilor, dar procedând totodată la cel mai susținut dialog direct cu liderii sovietici.

Pe 29 ianuarie 1981, în prima sa conferință de presă ca "locatar" al

Casei Albe, Reagan nu s-a sfiit să califice Uniunea Sovietică drept "un imperiu nelegiuit", care este capabil de crimă, minciună și înșelătorie pentru a-și atinge scopurile. Doi ani mai târziu, consacră sintagma de "imperiu al răului" (tot cu referire la URSS), pentru ca în paralel să afirme că SUA reprezintă etalonul libertății în lume⁷. Expresiile folosite de președinte pentru a-și creiona adversarul din Războiul Rece contrastau izbitor cu uzanțele limbajului diplomatic din epoca destinderii; ele pot fi înțelese doar din perspectiva recalibrării raporturilor dintre administrația americană și propriul popor: un președinte care a scăzut drastic impozitele (crescând astfel bunăstarea generală) și care a relansat sentimentul excepționalismului american nu a putut să se mențină în spațiul discursiv al amabilităților diplomatice. El a fost practic obligat (de natura obiectivelor propuse) să reanime idealismul american și să-l redefinească în consens cu doctrina anticomunismului, folosind pentru aceasta un limbaj dur, colorat și maniheist (taxat de unii critici ca fiind primitiv și apocaliptic). Indiferent de percepțiile "analizatorilor de salon", acest limbaj era în mod clar cel mai adecvat, din perspectiva identității ideologice a blocului occidental (european), unde prin tradiție stânga moderată și dreapta moderată "îndulciseră" raportarea la comunism.

Dincolo de etichetele utilizate mai ales pentru stimularea patriotismului american și pentru revigo-

rarea spiritului anticomunist în lumea capitalistă, Reagan avea și o percepție ideologică destul de rafinată asupra substanței comunismului sovietic. Astfel, într-un discurs ținut la Londra în 1982, reușea să ironizeze filosofia marxistă a istoriei și să o răstoarne pentru a descrie criza cu care se confrunta URSS: "Karl Marx a avut dreptate. Suntem astăzi martorii unei extraordinare crize revoluționare, o criză în care cerințele de ordin economic vin în conflict direct cu acelea ale ordinii politice. Dar criza se întâmplă nu în Occidentul liber, nemarxist, ci în casa marxism-leninismului, Uniunea Sovietică... Supercentralizat, cu puține sau total lipsit de stimulente, sistemul sovietic își irosește an după an cele mai bune resurse pentru a crea instrumente de distrugere. Reducerea constantă a creșterii economice combinată cu creșterea producției militare pune la grea încercare poporul sovietic. Ceea ce vedem aici este o structură politică ce nu mai corespunde bazei sale economice, o societate în care forțele de producție sunt frânate de cele politice"⁸. Trebuie să recunoaștem calitatea filosofică a dialecticii utilizate de Ronald Reagan; nu multor oameni le-ar fi trecut prin minte să folosească scheme explicative marxiste pentru a combate tocmai logica istoricistă a succesiunii modurilor de producție.

Dacă URSS era într-o situație economică delicată, atunci SUA trebuiau să-i facă existența și mai

dificilă, forțând-o să cheltuie suplimentar pentru înarmare și să demonstreze, în felul acesta, că ignoră aspirațiile cele mai legitime ale cetățenilor: pacea și prosperitatea. Lansarea de către Reagan a *Strategic Defense Initiative* ("Războiul Stelelor"), în 1983, i-a pus pe sovietici în fața celei mai cumplite dileme: să continue înarmarea cu mijloacele atomice tradiționale (și costurile aferente), câtă vreme acestea ar pute deveni inutile, sau să accepte inferioritatea strategică?

"Războiul Stelelor" (față de care propaganda lagărului comunist a reacționat printr-o largă mobilizare a maselor) a reprezentat nu numai un nou impuls pentru cursa înarmărilor, ci și o încercare de "depășire" a erei atomice: faptul că orice rachetă cu focos nuclear ar fi putut fi distrusă imediat ce o lansa inamicul (chiar pe teritoriul acestuia) atrăgea logic reținerea sa în a-și folosi arsenalul strategic. Paradoxal, SDI a fost în același timp expresia "revenirii" Americii în lupta cu dușamul său ideologic și expresia pacifismului post-nuclear. Din acest ultim punct de vedere, chiar dacă nu existau garanții că sistemul va funcționa eficient sau că va putea deveni operațional într-un termen rezonabil, SDI a reaprins o veche dispută despre "moralitatea" producerii și folosirii armei atomice. Mulți savanți occidentali au susținut ideea lui Reagan nu atât din perspectiva "provocării științifice" (pe care o presupunea o nouă tehnologie anti-rachetă), cât din aceea a

eliminării spectrului "iernii nucleare". De la Oppenheimer încoace, se tot discutate (în cercuri savante și politice dintre cele mai selecte) despre nevoia de a scăpa de amenințarea nucleară, dar nu se ajunsese la o soluție. Acum, se părea că lumea va intra de bună voie în era post-nucleară.

Poziționarea ideologică a lui Reagan în raport cu URSS și comunismul în general nu se baza doar pe analize economice și pe o subtilă manipulare a dialecticii. Ea avea, se pare, o importantă componentă idealistă, chiar utopică, rezumată în ideea că dialogul la vârf dintre americani și liderii de la Kremlin ar putea conduce la o "convertire democratică" a celor din urmă. Există mărturii cum că Reagan își visa o lungă plimbare prin SUA, împreună cu Gorbaciov, pentru a-i arăta acestuia cum trăiau americanii de rând și pentru a-l convinge, astfel, să schimbe regimul politic și economic al URSS. Deși o astfel de plimbare "inițiativă" nu a avut loc, trebuie remarcat numărul considerabil de întâlniri între liderii celor două superputeri (Geneva, 1985; Reykjavik, 1986; Washington, 1987) și rezultatele notabile obținute pe calea atenuării asperităților dintre ele.

Spre sfârșitul deceniului nouă al secolului XX, americanii și sovieticii trecuseră deja prin suficiente faze de relaxare a conflictului ideologic, prin destule tratative privind reducerea armelor de distrugere în masă și prin reconsiderări interne ale pozițiilor lor internaționale

pentru a-și putea imagina nu doar coexistența pașnică, ci chiar interdependența celor două sisteme (în logica politică a "casei comune europene"). Dialogul Reagan-Gorbaciov (continuat de dialogul Bush-Gorbaciov) devenise un punct central de interes pentru întreaga omenire, care spera că, prin bunele relații "la vârf", se va avansa pe calea depășirii erei nucleare, se vor disemina durabil la nivel mondial valorile democratice și se va permanentiza cooperarea reciproc avantajoasă Est-Vest. Dar lucrurile nu aveau să se deruleze prea ușor, căci în spate se afla o întreagă istorie a ostilității.

De la teoria "încercuirii capitaliste", la Doctrina Brejnev

Începuturile existenței statului sovietic fuseseră marcate nu numai de reacția puternică de respingere din partea burgheziei și aristocrației ruse (materializată în rezistența armată a "albilor"), de atitudinea șovăielnică a proletariatului și a țărănimii față de noua stăpânire, ci și de frica atacurilor din partea lumii capitaliste ("imperialiste"). Statele occidentale reprezentau pentru liderii sovietici din anii '20-'30 o serioasă amenințare, câtă vreme interesele capitalismului monopolist nu puteau fi susținute și apărate decât printr-o politică expansionistă. Așa se conturase la Kremlin convingerea că tânărul stat sovietic va avea de înfruntat curând agresiunea capitalistă (lucru verosimil, dacă ne

gândim la reacțiile dure de reprimare cu care s-au confruntat comuniștii care au încercat insurecții în Ungaria, Germania, Estonia sau Bulgaria). Față de posibila agresiune, un doctrinar ca Lev Troțki recomanda ”revoluția permanentă”, adică exportul de revoluție din aproape în aproape, până când întreaga lume – dominată deocamdată de capitalism – va ajunge să adopte modelul societății socialiste. În contradicție cu Troțki, Stalin va considera că, până la exportul de revoluție, Rusia sovietică trebuie să aștepte să se consolideze ea însăși; astfel, socialismul se va dezvolta pentru început într-o singură țară. Abia după ce societatea și statul sovietic se vor fi dezvoltat îndeajuns, timp în care și contradicțiile interne ale capitalismului mondial se vor fi adâncit, se vor putea pune în operă idealurile revoluției mondiale.

Doctrina stalinistă privind expansiunea comunismului, după consolidarea lui în URSS, s-a dezvoltat odată cu extinderea efectivă a influenței sovietice în Europa Est-centrală și pe alte continente, în procesul complex de reorganizare a lumii postbelice. În acest proces, s-a păstrat aparența suveranității statelor care au devenit vrând-nevrând sateliți sovietici, lăsându-se să se înțeleagă că trecerea unor națiuni la comunism este rezultatul luptei clasei muncitoare contra exploatării capitaliste. De asemenea, se afirma că integrarea economică (împusă de sovietici prin organizația numită

CAER – 1949) și cea militară (prin Tratatul de la Varșovia – 1955) reprezintă acte de voință suverană ale statelor lagărului socialist, ca răspuns la schemele integraționiste ale occidentalilor (în ordine istorică, Planul Marshall – 1948, NATO – 1949 și Comunitatea Economică Europeană – 1956). Sovieticii nu s-au străduit să mascheze sau să nege sprijinul lor pentru mișcările pro-comuniste, dar au insistat asupra faptului că sprijinul sau ”îndemnurile” la integrare nu reprezintă o imixtiune în afacerile interne ale altor state, ci doar o formă de susținere a principiului wilsonian al autodeterminării popoarelor. Nici măcar atunci când au reprimat revolta de la Budapesta, în 1956, nu au admis ideea că au intervenit brutal în viața politică a unui stat independent.

Grija pentru aparențele democratice și pentru respectarea normelor dreptului internațional avea să se dilueze, sub regimul lui Leonid Brejnev, după ce lagărul socialist a trăit experiența ”Primăverii de la Praga”. Sintagma aceasta se referă la măsurile luate de conducerea comunistă din Cehoslovacia (în frunte cu Alexander Dubček), în primele luni ale lui 1968, în vederea liberalizării vieții publice și a economiei, sub semnul ideii de ”socialism cu față umană”⁹. Reacția tovarășilor sovietici nu a fost deloc favorabilă, cerând revenirea la socialismul ”ortodox”. Pe 21 august, Moscova nu a mai răbdut explicațiile lui Dubček cum că reformele

declanșate sunt o problemă internă a statului și a comuniștilor cehoslovaci. Trupele sovietice, secondate de cele ale țărilor membre ale Tratatului de la Varșovia (cu excepția României), au ocupat Cehoslovacia; conducerea deviaționistă de la Praga a fost arestată și dusă la Moscova, pentru a primi "tratamentele normalizării". Cehoslovacia a revenit la "calea dreaptă" a socialismului sovietic, fiind "scăpată" de pericolul liberalizării și al occidentalizării. Dar această experiență i-a marcat pe liderii moscoviți, care și-au regândit strategia de acțiune în raport cu sateliții, astfel încât pe viitor să nu mai aibă surprize neplăcute. La nivel teoretico-ideologic, această strategie s-a numit *Doctrina Brejnev*.

Conținutul de bază al Doctrinei Brejnev a fost stabilit la reuniunea Tratatului de la Varșovia din 3 august 1968, cu acel prilej spunându-se ferm că: "Fiecare partid comunist este liber să aplice principiile marxism-leninismului și ale socialismului în țara sa, dar nu e liber să se îndepărteze de la aceste principii, dacă înțelege să rămână un partid comunist (...). Slăbirea unei verigi oarecare a sistemului socialist mondial afectează în mod direct toate țările socialiste; și față de aceasta nu putem rămâne indiferenți"¹⁰. Ideea aceasta a fost apoi reluată de către S. Kovalev, în oficiosul sovietic *Pravda*, pe 26 septembrie 1968 (în articolul intitulat „Suveranitatea și obligațiile internaționale ale țărilor socialiste”),

ca o justificare *post factum* a intervenției din Cehoslovacia. Un an mai târziu, pe 13 noiembrie 1969, Leonid Brejnev însuși va afirma, în discursul ținut la Congresul al V-lea al Partidului Muncitoresc Unit Polonez: "Când forțele care sunt ostile socialismului încearcă să direcționeze dezvoltarea unei țări socialiste către capitalism, aceasta nu devine numai o problemă a țării în discuție, ci și o problemă și o preocupare comune tuturor țărilor socialiste". Doctrina Brejnev nu făcea decât să afirme oficial și să consacre juridic o stare de fapt existentă în lagărul comunist încă din momentul reprimării insurecției de la Budapesta: statele satelit nu-și pot permite luxul alunecării spre formule politice sau economice care ar contrazice linia trasată de Moscova; ele nu pot să experimenteze formule liberale în interior, să aibă inițiative în relațiile internaționale etc.

Epilog: "Doctrina Sinatra"

Vreme de două decenii, doctrina Brejnev a stat la baza relațiilor dintre statele socialiste, dar și dintre cele două blocuri politico-militare, făcând ca lumea occidentală să privească cu circumspecție declarațiile Moscovei privind destinderea și dezarmarea. Abia spre finalul mandatului lui Gorbaciov, când întregul spațiu răsăritean intrase într-o febră a schimbării gerontocrațiilor comuniste, s-a produs retragerea din Afganistan și s-a trecut,

simbolic, la ceea ce diplomații ruși au numit în glumă ”doctrina Sinatra”.

După ce ministrul de externe Eduard Șevardnadze afirmase public că URSS consideră că e dreptul fiecărei țări (inclusiv al celor din Tratatul de la Varșovia) să-și determine liber calea de dezvoltare, un alt diplomat sovietic, Ghennadi Gherasimov, spunea într-o emisiune la un post american de televiziune, pe 25 octombrie 1989, că această atitudine poate fi definită drept ”doctrina Sinatra”, cu referire la titlul unei melodii a artistului

american: *I Did It My Way*. Pentru Frank Sinatra, calea proprie avea sensul nostalgic al unui sfârșit de drum: ”And now, the end is here / And so I face the final curtain / My friend, I'll say it clear / I'll state my case, of which I'm certain / I've lived a life that's full / I traveled each and every highway / And more, much more than this, I did it my way”. Pentru Gherasimov, alegerea propriei căi de către statele lagărului sovietic însemna, în ultimă instanță, chiar abandonarea regimului comunist!

Note

- ¹ Hans Morgenthau, *Politica între națiuni. Lupta pentru putere și lupta pentru pace*, traducere de Oana Andreea Bosoi, Alina Andreea Dragolea și Mihai Vladimir Zodian, Editura Polirom, Iași, 2007, p. 129.
- ² Încă înainte de încheierea războiului, 44 de națiuni aliate s-au reunit în Statele Unite, în iulie 1944, pentru a crea un sistem de gestionare a fluxurilor financiare internaționale, bazat pe o valută convertibilă în aur (dolarul american). Acordul de la Bretton Woods a stat la baza creării Băncii Mondiale și a Fondului Monetar Internațional. Sovieticii au refuzat să participe la acest acord, punând ulterior la cale crearea unui sistem economic alternativ, bazat pe rublă.
- ³ Am selectat din textul telegramei lui Kennan un pasaj amplu, considerând că redarea lui servește unei înțelegeri nuanțate a ideilor americane despre amenințarea pe care o

reprezenta regimul sovietic după 1945: ”La baza nevrotice concepții despre lume a Kremlinului stă sentimentul rusesc, tradițional și instincțiv, de insecuritate. La origini, aceasta era insecuritatea unui popor pașnic de agricultori care încerca să trăiască într-o vastă câmpie expusă, aflată în vecinătatea unor popoare nomade feroce. Odată ce Rusia a intrat în contact cu Occidentul mai avansat din punct de vedere economic, acestei insecurități i s-a adăugat frica față de societățile mai competente, mai puternice și mai bine organizate. Dar acest tip de insecuritate i-a afectat mai degrabă pe conducătorii ruși decât pe oameni, căci liderii ruși au simțit că puterea lor e relativ arhaică în formă, fragilă și artificială în baza sa psihologică și că nu poate face față comparației sau contactului cu sistemele politice din țările occidentale. Din acest motiv, ei s-au temut întotdeauna de

penetrările străine, s-au temut de contactul direct dintre lumea occidentală și cea proprie, s-au temut de ceea ce s-ar întâmpla dacă rușii ar afla adevărul despre lumea din exterior sau dacă străinii ar afla adevărul despre lumea din interior. Și au învățat să caute securitatea doar în lupta răbdătoare, dar fatală, pentru distrugerea totală a puterilor rivale, cu care nu au făcut niciodată vreun compromis. Nu e o coincidență faptul că marxismul, care a mocnit ineficient timp de jumătate de secol în Europa Occidentală, a prins și a înflorit pentru prima dată în Rusia. Doar în această lume care nu a cunoscut niciodată un vecin prietenos sau un echilibru tolerabil al puterilor separate, fie pe plan intern sau internațional, putea prospera o doctrină care vede conflictele economice ale societății ca fiind imposibil de soluționat pe cale pașnică. După instaurarea regimului bolșevic, dogma marxistă, devenită chiar și mai agresivă și intolerantă grație interpretării lui Lenin, a devenit vehicolul perfect pentru un simț al insecurității de care Bolșevicii, încă și mai mult decât foștii lideri ruși, erau afectați. În această dogmă, cu scopurile sale de bază altruiste, ei au găsit justificarea pentru frica lor instinctivă față de lumea exterioară, pentru dictatura fără de care nu știau să conducă, pentru cruzimile pe care nu îndrăzneau să nu le producă, pentru sacrificiile pe care se simțeau obligați să le ceară. În numele marxismului, al metodelor și tacticilor lui, ei au sacrificat toate valorile etice. Astăzi, ei nu se pot despărți de el” (apud: Andreea Lupșor, *Nebuna viziune asupra lumii a Kremlinului*,

http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/nebuna-viziune-lumii-kremlinului).

⁴ Într-un interviu acordat postului de televiziune CNN în 1996, Kennan spunea că lumea politico-diplomatică a tratat analizele sale din ”Telegrama lungă” ca pe o instigare la înarmare și la pregătirea de război contra URSS. În fapt, el ar fi dorit să arate că politica externă dusă de Kremlin este machetată ideologic și că ar fi fost nimerit să i se răspundă inclusiv (sau mai ales) prin instrumente ideologice, acolo unde acestea se dovedeau utile. Dacă dimensiunea ideologică a înțelegerii și a relaționării cu lumea comunistă ar fi fost valorizată corespunzător de către politicieni, nu s-ar fi ajuns, poate, la Războiul Rece.

⁵ Henry Kissinger, *Diplomația*, traducere de Mircea Ștefancu și Radu Paraschivescu, ediția a II-a, Editura BIC ALL, București, 2007, p. 660.

⁶ *Ibidem*, p. 662.

⁷ Cf. Ronald Reagan, *Public Papers of the Presidents of the United States, Ronald Reagan*, vol. 1983, pt. 1, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1982-1990, p. 270, *apud*: Henry Kissinger, *op. cit.*, p. 668.

⁸ Ronald Reagan, *Public Papers of the Presidents of the United States, Ronald Reagan*, vol. 1982, *apud*: Henry Kissinger, *op. cit.*, p. 669.

⁹ Conceptul de *socialism cu față umană* a ajuns să acopere, în istoria recentă, nu doar reformele eșuate din Cehoslovacia anulii 1968, ci ansamblul schimbărilor survenite în interiorul lagărului socialist, în sensul democratizării politice, dar mai ales al creșterii bunăstării oamenilor de rând. Primele două decenii de după sfârșitul războiului fuseseră

deosebit de grele – economic și politic deopotrivă – atât pentru democrațiile occidentale, cât și pentru URSS și noile regimuri satelit din estul Europei. Toate statele avuseseră dificila sarcină a reconstrucției economiei și a refacerii încrederii între națiuni și conducătorii lor politici. În Est, sarcina a fost cu mult mai dificilă decât în Vest, din patru motive majore: nivelul interbelic de dezvoltare al statelor Europei Est-centrale fusese mai scăzut decât al celor occidentale; sub presiune sovietică, răsăritenii nu au acceptat ajutorul economic american oferit prin Planul Marshall; noile autorități comuniste (impuse, în majoritatea cazurilor, de puterea ocupantă / eliberatoare sovietică) nu aveau nici capacitatea administrativă cerută de dificultățile epocii, nici legitimitatea și suportul popular (cu excepția notabilă a Iugoslaviei și parțial a Cehoslovaciei); în fine, fără a se bucura de încrederea maselor, guvernării comuniști au declanșat revoluția proprietății (care în primă fază a blocat toate mecanismele economice) și au trimis în închisori elitele intelectuale și economice, care ar fi putut contribui substanțial

la reconstrucție. Practic, în Răsărit, după războiul propriu-zis, a urmat un război al autorităților comuniste cu propriile națiuni și cu propriile sisteme economice, din cauza căruia penuria s-a menținut multă vreme, iar teroarea politică a devenit un ingredient amar al vieții cotidiene. La mijlocul anilor '60, Răsăritul sovietizat a ajuns, totuși, la un relativ echilibru, care îi permitea să scadă presiunile asupra societății, să nu mai caute pretutindeni "dușmani de clasă" și să se ocupe nu atât de dezvoltare economică de dragul dezvoltării (sau al competiției cu lumea capitalistă), cât de dezvoltare pentru bunăstare. Socialismul cu față umană a apărut, astfel, ca o etapă în dezvoltarea regimurilor de tip sovietic, materializându-se în câteva formule precum: socialismul autogestionar iugoslav (început încă din anii '50), Primăvara de la Praga, "socialismul gulașului" din Ungaria (începând din anii '60) și perestroika sovietică începută în 1985.

¹⁰ *Apud: Tony Judt, *Après-guerre: une histoire de l'Europe depuis 1945*, Éditions Hachette Grand pluriel, Paris, 2005, p. 526.*

Bibliografie

- Morgenthau, Hans, *Politica între națiuni. Lupta pentru putere și lupta pentru pace*, traducere de Oana Andreea Bosoi, Alina Andreea Dragolea și Mihai Vladimir Zodian, Editura Polirom, Iași, 2007.
- Kissinger, Henry, *Diplomația*, traducere de Mircea Ștefancu și Radu Parascivescu, ediția a II-a, Editura BIC ALL, București, 2007.

- Judt, Tony, *Après-guerre: une histoire de l'Europe depuis 1945*, Éditions Hachette Grand pluriel, Paris, 2005.

Resurse electronice

- Lupșor, Andreea, *Nebuna viziune asupra lumii a Kremlinului*, Historia.ro http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/nebuna-viziune-lumii-kremlinului (accesat pe 7 ianuarie 2015)

**Cronica unui eveniment care nu a avut loc în România
comunistă: căderea Zidului Berlinului**
**(The chronicle of an event which has not occurred in
Communist Romania: fall of the Berlin Wall)**

Radu CARP

Abstract. *Twenty-five years have passed since the fall of the Berlin Wall – a quarter of a century. However, the differences between East and West are still present. Not only in the city where residents are no longer separated by a wall, but also between the two parts of the continent. In Berlin, the difference between the two sides divided previously is marked symbolically by keeping some portions of the wall (Bernauerstrasse, for example) or by building monuments designed to keep alive the memory of the totalitarianisms that have marked the history of this town. The former Gestapo headquarters was to be turned into a ruin during the bombing at the end of World War II, and later to be located at the boundary between the two sectors, the American and the Soviet Union, and today houses a museum dedicated to the Nazi period. A specially-built building to be the headquarters of some Nazi Ministry was transformed into the headquarters of the United Socialist Party after the Cold War begun and was to be the place from which the riots started in 1953 against the Communist regime. At that time, the wall didn't exist – Western Europeans were able to see, beyond the barbed wire, the Soviet tanks breaking through.*

Keywords: *Berlin Wall, Cold War, United Socialist Party, Communist regime.*

Au trecut 25 de ani de la căderea Zidului Berlinului – un sfert de veac. Totuși, diferențele între Est și Vest se mai resimt încă. Nu numai în orașul în care locuitorii nu mai sunt despărțiți de un zid, ci și între cele două părți ale continentului. În Berlin, diferența dintre cele două părți anterior divizate este marcată simbolic prin păstrarea unor porțiuni

din zid (Bernauerstrasse, de exemplu) sau prin construirea unor monumente menite să păstreze vie memoria totalitarismelor care au marcat istoria acestui oraș. Sediul fostului Gestapo avea să fie transformat într-o ruină în timpul bombardamentelor de la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, pentru ca ulterior să fie situat la

limita dintre cele două sectoare, american și sovietic, iar astăzi găzduiește un muzeu dedicat perioadei naziste. O clădire special construită pentru a fi sediu al unui minister nazist a fost transformat în sediu al Partidului Socialist Unit după începutul Războiului Rece și avea să fie locul din care au început revoltele din 1953, îndreptate împotriva regimului comunist. La acea vreme, zidul nu exista – cei din Vest au putut să vadă cum, dincolo de sârma ghimpată, tancurile sovietice interveneau în forță.

În Berlin, lângă *Checkpoint Charlie*, fostul punct de trecere al Zidului, există un muzeu impresionant care arată cum au încercat locuitorii din Republica Democrată Germană să treacă în Berlinul de Vest. Oamenii au confecționat uniforme ale armatei americane și au trecut granița nestingheriți, au săpat tunele pe sub Zid, și-au asumat identități și pașapoarte false, s-au costumat în scafandri și au trecut pe sub râul Spree, au confecționat avioane proprii sau scări rabatabile, s-au ascuns în clădiri înalte pentru a coborî pe frânghie cu întreaga familie în cealaltă parte a orașului. Ce anume a determinat atâta disperare din partea unor persoane obișnuite, dispuse brusc să-și riște viața pentru a ajunge într-un alt stat, al cărui teritoriu începea în spatele unui Zid? Pentru a înțelege mai bine spaima și respingerea pe care a provocat-o comunismul, este suficient să aruncăm o privire asupra acestor istorii individuale care au căpătat o

turnură dramatică. Suntem în general dispuși să ne asumăm riscuri pentru a trăi mai bine dar rareori suntem dispuși să ne asumăm un risc atât de mare precum pierderea vieții. Cei care și-au asumat acest risc au făcut-o deoarece au așteptat în schimb ceea ce niciun regim comunist nu poate acorda: sentimentul de libertate.

Berlinul de azi a suferit transformări radicale, așa cum niciun oraș din lume nu a mai avut parte într-un interval atât de scurt. Cu toate acestea, diferențele se pot vedea și acum din satelit: partea de Vest este mai luminată față de cea de Est. Însă nu numărul de lumini face diferența, ci altceva: mirosul străzii. Orașele mai dezvoltate au un miros aparte, o combinație între parfumuri și gastronomie, la care se adaugă mirosul oricărui lucru nou, de la mobilă la echipamente electronice. Berlinul de Vest și de Est nu mai sunt acum despărțite de Zid, ci de senzațiile olfactive.

Nu însă orașul Berlin în sine și fascinantă sa istorie este subiectul acestor reflecții, ci felul în care căderea Zidului Berlinului și a comunismului au fost receptate cu 25 de ani în urmă, într-o țară pe care conducătorii de atunci au vrut să o izoleze ermetic, reușind ridicarea unui zid nu în interiorul unui oraș, ci pe întreaga distanță a frontierelor. Astăzi putem ști ce se întâmplă la Berlin printr-o scurtă incursiune pe Internet, ori printr-o călătorie cu avionul care ajunge în câteva ore din România. În urmă cu 25 de ani

acest lucru nu era posibil. Orice știre despre Berlinul de Vest era extrem de greu de obținut, singurul canal de comunicare fiind posturile de radio Europa Liberă sau Vocea Americii. Un post de radio are însă limitele lui. Impactul emoțional al imaginilor legate de bunăstarea Germaniei de Vest nu era posibil pentru români, însă pentru locuitorii Berlinului de Vest accesul la televiziunile vest-germane nu putea fi restricționat.

Despre căderea Berlinului românii au aflat la radio Europa liberă. Nici bulgarii nu erau mai avansați decât românii în materie de deschidere față de știri la posturile oficiale de televiziune.

Prima dată când aveam să aflu ceva despre ce se întâmplă în Europa de Est în 1989 avea să fie, paradoxal, din lectura unui ziar comunist autohton. Aflat în luna iunie a aceluși an la unchiul meu, fost economist la Banca Națională în perioada interbelică, la acea vreme un pensionar care locuia chiriaș la stat în propria casă naționalizată, privirea mi-a căzut pe ziarul România liberă. Pe prima pagină, ca de altfel în tot cuprinsul ziarului, figura o condamnare categorică a evenimentelor din Polonia din partea PCR și al secretarului său general, tovarășul Nicolae Ceaușescu. Nu am înțeles imediat ce anume era condamnat. Aveam să aflu în seara aceleiași zile: decizia Partidului Muncitoresc Unit Polonez de a desfășura alegeri libere, ca urmare a discuțiilor de tip Masă Rotundă cu

opoziția reprezentată de sindicatul Solidaritatea a dus la victoria acestuia din urmă în data de 4 iunie 1989 și la desemnarea primului premier non-comunist în persoana lui Tadeusz Mazowiecki. Supărarea conducerii de la București era de înțeles: regimul comunist nu concepea nici cea mai infimă concesie în direcția unor alegeri libere, temerea – întru totul justificată – fiind că asemenea alegeri nu pot avea decât un singur deznodământ: venirea la putere a oricărei forțe politice care și-ar fi asumat despărțirea de comunism. După ce presa comunistă ignorase cu desăvârșire negocierile care au dus la organizarea primelor alegeri libere din blocul răsăritean, momentul pierderii acestor alegeri de către tovarășii polonezi a venit ca un avertisment: mai devreme sau mai târziu, românii vor cere același lucru.

Pe data de 5 octombrie 1989 deceda bunicul meu, colaborator al lui Mircea Vulcănescu la Ministerul de Finanțe în perioada de dinaintea comunismului și detașat, ca expert, la Legația Regală a României din Roma în timpul războiului. La parastasul de șase săptămâni, pe data de 18 noiembrie 1989, foștii săi colegi și rudele, mai ales frații săi (în număr de 8) au vorbit foarte mult în casa noastră. Aproape în șoaptă. Le era frică, o teamă adânc înrădăcinată la acea vreme. Un frate al bunicului, fost ofițer în armata română, făcut prizonier chiar în seara zilei de 23 august 1944 de către Armata Roșie, obligat să muncească

în minele din bazinul Donbas, relatează despre căderea zidului Berlinului. Relata ceea ce auzise la Europa Liberă dar nimeni din participanții la acea discuție nu credea că transformările sunt ireversibile. Îmi amintesc foarte bine acea atmosferă: impresia generală era că RDG făcuse doar o concesie pentru circulația liberă a persoanelor din orașul Berlin, atât și nimic mai mult, nici vorbă de sfârșitul comunismului. Imaginile în care Zidul era luat cu asalt, euforia generală, declarațiile oficialilor est-germani, contextul internațional nu aveau cum să aibă impact la București. În afară de cei care urmăreau Europa Liberă, românii nu știau nimic despre Zidul Berlinului decât că divizarea dintre Est și Vest trece prin mijlocul unui oraș și probabil va mai exista un timp nedefinit. Singurul contact cu lumea din afară era Europa Liberă. Îmi aduc aminte cum în 2004, la o conferință la Sibiu, Nicolae Stroeșcu Stănișoară a fost abordat de cineva care își aducea aminte vocea dar nu avea nici cea mai sumară reprezentare cum ar fi trebuit să arate omul din spatele vocii. Atunci când a aflat că ascultase ani de-a rândul acea voce la Europa Liberă, persoana respectivă a avut un șoc.

La același parastas, cineva a afirmat că se deplasase la Iași, iar la televiziunea sovietică, mai exact postul de la Chișinău, fuseseră date imagini de la Marea Adunare Națională care avusese loc în acel oraș pe data de 27 august 1989. La

acea manifestație au participat 750.000 de oameni care au cerut declararea limbii române ca limbă de stat și trecerea la grafia latină. Televiziunea sovietică se afla în plin proces de *glasnost*, drept pentru care acele momente au putut fi transmise în direct, desprinsse într-un fel de limbajul propagandistic ce ar fi însoțit prezentarea unor asemenea evenimente. Presa comunistă din România a evitat cu desăvârșire subiectul, Europa Liberă l-a relatat (fără însă a insista prea mult – în definitiv, accesul la informații în spatele Cortinei de Fier era destul de anevoios) dar șocul emoțional al imaginilor a putut ajunge la români prin intermediul televiziunii sovietice, receptată în Moldova noastră. Participanții la acel parastas dintr-un București cenușiu, aflat în plină lipsă de alimente și de bunuri de strictă necesitate, nu știau ce să creadă: alegeri libere în Polonia... proteste la Chișinău (oraș de care nu se mai auzise în general nimic după începerea Războiului Rece)... până și Zidul Berlinului, simbol al divizării lumii într-un bloc comunist și unul capitalist, a căzut. Era clar că ceva se întâmpla în partea de lume unde se afla și România. Nimeni nu a enunțat atunci ipoteza că foarte curând comunismul va fi înlăturat și din această țară. Totul se întâmpla la mai puțin de cinci săptămâni distanță de 22 decembrie 1989.

Evident, în momentul în care au început protestele de la Timișoara, românii știau despre căderea Zidului Berlinului. Cei care urmăreau

Europa Liberă îi informaseră și pe cei care nu erau la curent. A fost depășită teama de a vorbi deschis despre posibilitatea sfârșitului regimului comunist. Curajul est-germanilor de a protesta deschis împotriva acestui regim, într-un context internațional favorabil, a dat roade. Acest curaj al est-germanilor, al polonezilor, al ungarilor, al cehilor și sovacilor a fost decisiv pentru ca românii să ia hotărârea de a ieși în stradă și de a lupta ulterior împotriva regimului comunist. Astăzi televiziunile relatează instant, de la fața locului, de oriunde are loc un eveniment important, un protest sau o revoluție. Pe twitter sau facebook poți fi mobilizate mediat persoane aflate la mii de kilometri distanță sau se poate crea rapid un flashmob. Acum 25 de ani, informația era blocată de o parte și de alta a Cortinei de Fier, cu excepția unor posturi de televiziune aflate în imediata vecinătate (maghiare, bulgare sau sovietice) și a unor posturi de radio, precum Europa Liberă, care reușeau să ajungă la ascultători, în ciuda bruiajului practicat de regim la acea perioadă. Informația a fost vitală pentru înlănțuirea de evenimente din 1989: cu cât era mai rară și mai greu de verificat prin observație directă, cu atât devenea mai credibilă. A lipsit impactul emoțional al imaginilor dar conștiința colectivă nu opera atunci aproape exclusiv, precum în prezent, pe baza impulsului vizual. Astăzi, un regim la fel de izolat precum regimul Ceaușescu în 1989 nu mai poate fi imaginat. O

simplă comparație dintre România anului 1989 și Coreea de Nord a anului 2014 arată că un regim comunist, dacă vrea să se conserve și să blocheze informația, trebuie să depună infinit mai multe eforturi decât în urmă cu 25 de ani: este nevoie să mintă pentru confortul psihic al cetățenilor (minciuni de tipul Coreea de Nord a câștigat Campionatul Mondial de Fotbal), trebuie să pedepsească exemplar, prin pedeapsa cu moartea, pe cei care privesc la televiziuni capitaliste (cea din Coreea de Sud). Propaganda comunistă nu mai poate funcționa astăzi la fel de ușor precum în urmă cu 25 de ani: un eveniment nu mai poate fi ignorat total dar poate fi interpretat în așa fel încât să pară ceea ce nu este.

Zidul Berlinului nu a căzut pentru români pe data de 9 noiembrie 1989, ci pe 22 decembrie același an. Lectura autobiografiei actualului Președinte al Germaniei, Joachim Gauck, « *Iarnă-n vară, primăvară-n toamnă* », martor ocular al evenimentelor care au avut loc în fosta RDG în 1989, a reprezentat, din punct de vedere personal, o a doua și definitivă cădere a Zidului Berlinului, fiind cea mai bună relatare a contextului în care au avut loc evenimentele respective. Pentru mulți români, Zidul Berlinului s-a prăbușit mai târziu de 1989, abia după acceptarea faptului că utopia comunistă nu poate fi pusă în aplicare. Pentru toți un lucru este cert: Zidul Berlinului a căzut, antrenând după sine și căderea tuturor regi-

murilor comuniste din Europa de Est. Din păcate, un nou zid, aproape invizibil, separă încă vechea și noua Europă, din punct de vedere al bunăstării personale. Acest zid este

mai greu de dărâmat decât Zidul Berlinului: deși invizibil, este mai vechi și nu se datorează neapărat unei ideologii sau unui regim politic.

Schimbarea realităților economice în Uniunea Europeană ca rezultat al invalidării regimurilor comuniste din Europa de Est. Cazul Italiei

(The changing of economic realities in the European Union as a result of the invalidation of Communist regimes in Eastern Europe. The case of Italy)

Sabin DRĂGULIN

Abstract. *The emergence of communism in Tsarist Russia and later the instauration of Communist regimes in the countries of Eastern Europe were not exceptional events. The evolution of European political history since the latter part of the 18th-century created the prerequisites for the emergence of a political mentality that has favored the appearance of communism. At the same time, the emergence of economic conditions and the establishment of the bourgeois type economy triggered a process that has created the conditions of an ideology which legitimized the emergence of popular democracy. Therefore, dividing the world between East and West after the end of World War II has led to the emergence of phenomena that have changed the paradigm of modernization for a significant proportion of European States. If for the States of Central and Eastern Europe under the control of URSSS, the paradigm of modernization in the bourgeois and democratic sense was stopped, in other countries, under the umbrella of the United States and NATO, it continued. 1989 marked the return of countries from Eastern Europe to the values of European modernity. At the same time, the invalidation of bipolarism and the emergence of unipolarism have led to the phenomenon of globalization. This phenomenon has had multiple consequences, but from a general level meant an "escape" of the capital from the western area into the developing countries, known as "delocalization of production" as a result of the capital increase will of the rate of profit. In our study, we will show you how this phenomenon was mirrored in Italy.*

Keywords: *Eastern Europe, ideology, popular Democracys, parliamentary regimes, economic crisis.*

Introducere

Istoria politică, pentru specialiști, nu este o simplă înșiruire de date și

evenimente care au influențat sau nu cultura și civilizația umanității. Analiza acestui domeniu implică o abordare de tip interdisciplinar. De

aceea, a vorbi despre încheierea parabolei comuniste ce a avut ca moment de referință căderea „Zidului Berlinului” (1989) în cadrul unei analize complexe trebuie să ia în considerare un amplu spațiu istoric, care include o perioadă de aproximativ două secole și jumătate. Cu toate acestea, particularitatea studiului nostru, dată de tema abordată și de natura acesteia ne impune o limitare temporară.

Crizele de tip societal ale vechilor civilizații europene care s-au desfășurat în secolul al XIX-lea au influențat evoluțiile politice ale secolului ce a urmat. Secolul al XX – lea a reprezentat pentru istoria umanității momentul desfășurării a două conflagrații mondiale care au schimbat imaginea despre lume și viață a leagănului civilizației de tip occidental, reprezentat de Europa și țările din continentul nord-american.

Apariția iluminismului, a Revoluției franceze de la 1789, consecințele războaielor napoleoniene în Europa, reacțiile marilor puteri europene în plan geopolitic pe parcursul secolului al XIX-lea au reprezentat etape ce au condus la evenimentele ce s-au desfășurat în secolul al XX-lea. Nu ne putem închipui, de exemplu, apariția regimului comunist din URSS fără existența primei revoluții industriale. Așa cum este puțin probabil că lipsa acestei realități complexe prin care un nou tip de societate de tip burghez și capitalist s-a impus în dauna societăților și valorilor de tip feudal ar fi declanșat dezbateri cu caracter teoretic

care să transforme radical societatea Vechiului regim. Liberalismul, marxismul, conservatorismul și formele ce le-au urmat nu reprezintă altceva decât forme de exprimare a viziunilor provenite din spațiul intelectual asupra societăților. Modalitatea în care acestea s-au exprimat în diferite epoci istorice au influențat viața a milioane și milioane de indivizi aflați pe diferite continente. Apariția ideologiei ca armă politică nu este altceva decât o formă de exprimare a unor viziuni asupra societății. În sprijinul acestor abordări teoretice, în care ideologia era în tot și în toate au fost subsumate toate elementele caracteristice regimurilor politice. În fața acestui tăvălug civilizațional, elementele economice cu cele două componente majore ale sale, civil și militar au devenit preponderente în fața celor de tip cultural. Individul, drepturile, libertățile și obligațiile acestuia au fost subordonate unor criterii ce aparțineau propriului model ideologic.

Raportul dintre Est și Vest

Anul 1989 reprezintă în acest context mai larg un moment în care valorile promovate prin intermediul ideologiei au fost invalidate ca urmare a prăbușirii întregului sistem. Evenimentele politice ce au condus la căderea regimurilor comuniste în fostul lagăr sovietic din Europa de Est au fost rezultatul luptei ideologice dintre Est și Vest dintre regimurile totalitare și cele

democratice fondate pe modelele democrației populare și respectiv al democrației parlamentare.

Al doilea război mondial a fost momentul istoric care a condus la o divizare fondată pe principii ideologice care a avut unicitatea sa. A fost pentru prima dată în istoria umanității când acesta s-a divizat pe criterii ideologice. Ocuparea unei părți importante a Europei de către armatele sovietice a condus la impunerea unor regimuri de democrație populară ce au modificat realitățile antebelice.

Partea de est a Germaniei, Polonia, Cehoslovacia, fosta Iugoslavie, Ungaria, România, Albania și Bulgaria s-au transformat pe parcursul unei foarte scurte perioade de timp în regimuri totalitare conduse de partide comuniste. Așa cum arăta și C. Karnoouh, în aceste state a fost impus un model unic în care: „Totul se uniformizează, totul se clonează: oamenii, îmbrăcămintea, obiectele, gusturile. Imaginile se multiplică identic la Varșovia, Cracovia, Bratislava, București, Sofia, Moscova sau Kiev”¹.

Proiectul uniformizării impus de către „frații de la răsărit” societăților est-europene a privit confiscarea proprietății private, eliminarea drepturilor civile, a pluripartidismului și introducerea unipartidismului, impunerea brutală a controlului asupra destinului fiecărui individ, etc, cu scopul declarat de a se crea „Omul nou”.² Această viziune a fost impusă prin intermediul forței și a

terorii. Statul s-a transformat dintr-un garant al drepturilor cetățenilor într-un instrument aflat la îndemâna unui grup restrâns de indivizi. Milioane de indivizi au suferit datorită transformărilor impuse, deoarece impunerea „dictaturii proletariatului” s-a realizat conform normelor sovietice prin distrugerea, ideologică și fizică a membrilor celorlalte clase.

Din acest punct de vedere este interesant de observat că soluția aleasă de sovietici nu a fost aceea a introducerii unei hegemonii, așa cum un teoretician eretic marxist, pe numele său Antonio Gramsci l-a propus, și anume de „direcție culturală” și de „direcție politică”³. Și aceasta deoarece, partidele comuniste din aceste țări nu au avut „capacitatea de a furniza statului proletar o bază socială”⁴ înainte de 1948, și am putea spune că eșuat în acest demers și pe parcursul celor aproape cinci decenii de dominație asupra societății. Soluția aleasă a fost aceea a introducerii și a menținerii unui regim totalitar.

Governările comuniste din Europa de est din această perioadă au fost zguduite de mari fenomene de nesupunere civică: Revoluția din Ungaria (1956), Primăvara de la Praga (1967-1968), greva minerilor din Valea Jiului (1977), mișcarea Solidaritatea (1980), revolta de la Brașov (1987) sunt cazurile cele mai cunoscute.

O caracteristică importantă a acestor mișcări a fost aceea că, prin acțiunea lor a invalidat valorile impuse de regimurile politice din

aceste țări, deoarece, principala categorie socială care s-a revoltat și s-a opus prin diferite metode puterii a fost proletariatul. Aceste reacții demonstrează eșecul ideologiei comuniste deoarece nu a reușit să își creeze o bază de mase, iar principala categorie care era, în viziunea ideologiei marxiste și comuniste, beneficiara noului model social, care trebuia să își impună dictatura de clasă, respectiv proletariatul s-a revoltat.

În aceeași perioadă a luptei ideologice dintre Est și Vest, țările europene care au avut destinul să își poată continua destinul democratic și modelul economic capitalist după încheierea războiului au cunoscut o perioadă de refacere economică, ce a condus la generalizarea modelului bunăstării sociale cunoscute sub titulatura de welfare state.

Sistemul de sănătate, asistența socială și ajutoarele sociale reprezintă cei trei piloni ai statului bunăstării sociale.⁵ Încă din anii '50 guvernele din Europa Occidentală au înțeles că menținerea unui regim liberal așa cum a fost în perioada antebelică nu mai este viabil din două motive: pentru că două războaie mondiale au demonstrat cum crizele economice vulnerabilizează regimurile democratice, iar existența regimurilor comuniste până în inima Europei a creat o concurență ideologică majoră valorilor burgheze. De aceea, era fundamental crearea unei clase de mijloc prin ridicarea nivelului de trai. Prin aceste acțiuni societatea era pacificată iar regimul

democratic parlamentar putea să funcționeze prin includerea mișcărilor de stânga ce nu erau antisistem.

Consolidarea regimurilor democratice vest europene s-a realizat cu sprijinul economic și militar la SUA. Exemplul clasic pe care istoricii și analiștii economici îl oferă publicului pentru argumentarea tezei privind ajutorul acordat democrațiilor europene de către SUA este așa numitul „Program European de Recuperare” cunoscut în mod generic ca Planul Marshall, după secretarul de stat George Catlett Marshall. Conform acestui plan economic, SUA a avut posibilitatea să furnizeze un ajutor financiar pentru refacere economică și dezvoltare de peste 13.000.000 de dolari în perioada anilor 1948-1952.⁶

Efectul asupra economiilor europene a fost imediat.

Prima economie care a reacționat pozitiv a fost aceea a Germaniei. Încă de la începutul anilor '50 modelul economic german a devenit un model de referință pentru celelalte economii europene deoarece forța de muncă autohtonă a știut să treacă peste dezastrea provocate de război și a reușit să impună un ritm de dezvoltare alert. Astfel, dacă în anul 1950 exportul reprezenta 9% din totalul venitului național, în 1960, acesta se ridica la 19%. Diferența este semnificativă. Datorită unor practici fiscale și monetare previzibile și simple, nivelul investițiilor a crescut constant, reprezentând în anii de boom economic aproximativ 25% din PIB. Dezvol-

țarea investițiilor s-a datorat și politicilor virtuase bugetare ale guvernului vest-german care a îndreptat surplusurile bugetare către investiții și nu către mărirea veniturilor salariale. În acest mod, creșterea economică s-a datorat investițiilor și mai puțin creșterii consumului.⁷

Al doua economie care a decolat a fost aceea a Italiei. Cazul italian este semnificativ deoarece nivelul de întârziere în procesul modernizării în cazul italian a fost major.

Între anii 1958-1963, economia italiană a avut o creștere rapidă, ceea ce a condus la o diminuare majoră a șomajului, creșterea majoră a producției industriale și agricole, dezvoltarea unei piețe pentru produsele de larg consum, etc.

„Miracolul economic italian”, așa cum a fost chemat a început să apară odată cu crearea „Comunității Economice Europene”, odată cu semnarea Tratatului de la Roma din 1957.⁸ Un alt element ce demonstrează creșterea economică a Italiei este că la doar două decenii după încheierea războiului, economia a încetat să mai aibă un preponderent caracter agricol. Producția industrială a început să aibă un caracter industrial, odată cu dezvoltarea industriei petrochimice, construcții de mașini, electrocasnice, a infrastructurilor, etc.⁹

Această tendință s-a verificat și în cazul celorlalte economii vest-europene, decalajul dintre acestea și economiile est europene fiind din ce în ce mai mare, cu precădere după Prima mare criză a petrolului care a

început din 1973. Dacă în cazul economiilor din occident, criza energetică a condus la o presiune față de bugetul de stat pentru a menține câștigurile sociale datorate statului bunăstării sociale, ceea ce s-a reflectat asupra nivelului de îndatorare publică, în cazul economiilor din lagărul comunist est-sovietic aceasta a condus la falimentarea acestora. Anii '80 au reprezentat perioada maximă în care finanțarea programelor sociale în vest a condus la mărirea deficitului public și la creșterea datoriei publice. Cazul italian în acest domeniu este semnificativ.¹⁰

În cazul țărilor din Europa de est, diferențele de productivitate și de calitate a condus în mod inevitabil la pierderea competitivității ceea ce a impus o politică de auteritate din partea regimurilor politice comuniste care nu au mai putut să țină pasul dezvoltării cu economiile vest-europene. Cazul României în această situație este relevant.¹¹

Postcomunismul și criza

Cauzele eșecurilor regimurilor comuniste au fost studiate și prezentate de către mai mulți specialiști. Cu toate acestea, prefer să mă opresc la cele enunțate de J.F. Brown.

Istoricul anglo-saxon a identificat șase cauze majore: eșecul regimurilor comuniste de a compatibiliza interesele URSS cu cele ale țărilor pe care le subordonase după încheierea celui de-al doilea război mondial, invalidarea promisiunile

elitelor comuniste de creare a unei bunăstări sociale și refuzul populației de a sprijini regimurilor datorită evidentului eșec economic, lipsa de coeziune a elitelor comuniste naționale, lipsa de încredere în actul guvernării, de voință politică pentru a folosi forța pentru a menține puterea, și în fine, factorul Gorbaciov.¹²

Argumentele lui Brown sunt suficiente pentru a înțelege că motivațiile ce au condus la invalidarea ideologică a unui model utopic de guvernare, și al regimurilor comuniste din Europa de est au ca principal argument factorul economic. Cu toate că această abordare poate fi considerată marxistă sau neo-marxistă, consider că eșecul realizării unei bunăstări pe fondul pierderii sau îngrădirii drepturilor fundamentale ale omului a condus în mod inexorabil la pierderea luptei ideologice între cele două sisteme: totalitar – comunist și democratic – capitalist.

Deschiderea acestui spațiu către democrație și valorile de tip burghez a condus în mod inevitabil la apariția unor majore transformări în anii '90 ai secolului trecut. Victoria economică, ideologică și culturală a modelului occidental a condus la intrarea rapidă a fostelor țări din lagărul est – sovietic în sfera de influență politică și economică a Uniunii Europene și NATO. Această prăbușire majoră a regimurilor comuniste din aceste țări a condus și la dezmembrarea URSS (1991) și a sistemului de securitate de tip bipolar.

Victoria incontestabilă a Războiului rece de către SUA și aliații săi a condus la apariția unipolarismului. Încă din anul 2009 cunoscutul politolog Zbigniew Brzezinski publica una dintre lucrările sale de referință prin care ipotiza eșecul politicii de *glasnost* și a celebrei *prerestroika*.¹³

Mihail Gorbaciov, liderul URSS a încercat reformarea sistemului socialist din a doua jumătate al anilor '80 însă criza profundă a sistemului, inadaptibilitatea acestuia la regulile pieței, autoizolarea și îngrădirea drepturilor fundamentale ale individului la care s-a adăugat presiune constantă și puternică a Occidentului prin aplicarea conceptului de „îndiguire” a condus la prăbușirea lagărului sovietic.

Globalizarea este unul din rezultatele dispariției bipolarismului și apariției unipolarismului. Acest fenomen a schimbat în ultimele două decenii realitățile naționale pe toate continentele. Prăbușirea regimurilor comuniste a condus la nivel planetar o extindere a regulilor economiei de piață, îmbrățișarea din partea regimurilor politice a principiilor guvernării de tip democratic, deschiderea piețelor naționale și aproape eliminarea conceptului de protecționism, privatizarea principalelor activități economice deținute de către statele suverane, etc.

Marshall McLuhan care este unul dintre specialiștii ce au prevăzut fenomenul globalizării folosește sintagma de „sat global” pentru a identifica noile realități post Război

rece prin care se explică fenomene ce trebuiau să conducă la: interdependență economică, integrarea planetară a piețelor, interconectarea comunicațională ce s-a realizat odată cu apariția internetului și a rețelelor de telefonie mobilă, etc”¹⁴

Un alt efect al fenomenului globalizării a fost accentuarea fenomenului migrației internaționale. Vechile probleme istorice ale diferențelor de modernizare la nivel planetar dintre Sud și Nord au izbucnit începând cu anii '90. Acestea, pentru aproape o jumătate de secol fuseseră înghețate datorită războiului ideologic dintre Est și Vest. Elementele pe care s-a susținut și se susține fluxul de migranți dinspre Sudul sărac și subdezvoltat și Nordul bogat și dezvoltat se datorează cu precădere dezechilibrelor macroeconomice cu care se confruntă țările ce exportă masiv populație către țările dezvoltate.¹⁵

Stephen Castles în analizele sale a arătat că una dintre principalele cauze ce au determinat declanșarea unui puternic impuls migratoriu a fost dorința și necesitatea statelor subdezvoltate din punct de vedere economic de a adopta măsuri de liberalizare a economiei naționale și de a adopta principiile economiei de piață. Acest fenomen a condus la o răsturnare a echilibrelor interne existente în interiorul respectivelor societăți, o scădere masivă a resurselor economice și o contractare a accesului pe piața forței de muncă. Ca urmare a declanșării acestor procese, pentru mulți indivizi, migrarea

a apărut a fi singura soluție pentru asigurarea subzistenței. Un alt element ce trebuie să fie luat în considerare este acela că introducerea mecanismelor de piață în economiile țărilor din lumea a treia nu a îmbunătățit pe termen scurt nivelul de viață al cetățenilor, ci mai degrabă, am putea spune că eliminarea anumitor monopoluri și a legislației cu caracter protecționist a condus la mărirea diferențelor între categoriile sociale.¹⁶

La încheierea celui de-al doilea mileniu, Banca Mondială a publicat un raport în care se arăta că în anul 2000, dintre cele aproximativ 6.000.000.000 de indivizi care populau planeta aproximativ 2.800.000.000 de persoane trăiau cu un venit ce se ridica la mai puțin de 2 dolari pe zi, în timp ce 1.200.000.000 de indivizi aveau un venit de mai puțin de 1 dolar pe zi. Din punct de vedere geografic, dintre aceste aproximativ 4 miliarde de persoane, 44% se aflau în zona sudului Asiei. În același raport, analizându-se veniturile medii ale populației ce locuiesc pe teritoriul a 20 de state cele mai bogate și pe acela al 20 de state cele mai sărace, s-a observat că diferența este de 37 de ori.¹⁷

La nivel mondial, migrațiile internaționale au crescut în mod constant în ultimele două decenii, conform datelor statistice, de la 155.000.000 la 214.000.000 milioane de persoane. În cifre absolute, este o diferență de 59.000.000 de persoane, ceea ce reprezintă din

punct de vedere statistic o creștere de aproximativ 38%. Conform raportului pe 2013 prezentat de „Organizația Internațională pentru Migrații” (OIM), aproximativ 40% din totalul fluxurilor migratoare pleacă dinspre Sud către Nord (ceea ce reprezintă o scădere de aproape

10 puncte procentuale față de deceniul anterior), aproximativ 33% se îndreaptă către țările din Sud, 22% privește un fenomen între țările din nord, în timp ce doar 5% implică populația de la Nord către Sud.¹⁸

TABEL 1

Evoluția fenomenului migrației internaționale

Arii geografice	Africa	Asia	America latină și Caraibe	America de Nord	Europa	Oceania	TOTAL (în milioane)
Anul							
1990 (în milioane)	16,4	49,8	7,0	27,6	49,4	4,8	154,8
Distribuția procentuală a migrațiilor internaționale	10,6 %	32,2%	4,5%	17,8%	31,9%	3,1%	100,0%
Nr.migrațiilor internaționale ca procent din populație	2,6%	1,6%	1,6%	9,7%	6,8%	17,8%	100,0%
1995 (în milioane)	17,9	47,2	6,1	33,6	55,3	5,1	165,1
2000 (în milioane)	16,5	50,3	6,3	40,4	58,2	5,1	176,7
2005 (în milioane)	17,1	53,3	6,6	44,5	64,1	5,0	190,6
Distribuția procentuală a migrațiilor internaționale	2,6%	28%	3,5%	23,3%	33,6%	2,6%	100,0%
Nr.migrațiilor internaționale ca procent din populație	1,9%	1,4%	1,2%	13,5%	8,8%	15,2%	100,0%

Sursă: *Trends in the Total Migrant Stock: The 2005 Revision* (United Nations, POP/DB/MIG/Rev.2005)

Din analiza datelor statistice se poate observa că din cele aproximativ 155.000.000 de persoane implicate în fenomenul migrațiilor

internaționale, la nivelul anului 1990, 77.000.000 dintre acestea s-au îndreptat către Europa și America de Nord, ceea ce reprezintă în valoare

procentuală 49,7 % din total. La nivelul anului 2005, din cele aproximativ 191.000.000 de persoane implicate în fenomenul migrațiilor internaționale, nu mai puțin de 108.600.000 se regăseau în Europa și America de Nord, ceea ce reprezintă un procent de 56,9% din totalul populației migrante. Diferența dintre anii 1990-2005 este semnificativă. Avem o diferență de 31.600.000 de persoane care într-o perioadă de 15 ani au migrat către două poluri ale bunăstării. Din punct de vedere procentual avem 7, 2 puncte mai mult.¹

Așa cum arată analizele, diferențele majore ale standardului de viață dintre Sudul subdezvoltat și Nordul dezvoltat au condus la migrarea a peste 100.000.000 de oameni către Uniunea Europeană și SUA. Acest fenomen a condus în mod inevitabil la o creștere a concurenței pe piața forței de muncă ca și menținerea unei presiuni venite din partea patronatului către sindicate să reducă presiunile asupra instituțiilor statului de a menține cheltuielile pentru menținerea statului bunăstării sociale.

În „Raportul anual al Comisiei Europene privind imigrația și azilul”

publicat în anul 2012 se arată că la data de 31 ianuarie 2011, pe teritoriul statelor membre ale UE, se regăseau 33.300.000 de persoane, ceea ce reprezintă 6,6% din numărul total al populației. Dintre aceștia 12.800.000 de persoane erau migranți comunitari, iar diferența de 20.500.000 de persoane erau extracomunitari. Cele mai importante comunități de emigranți din UE erau la respectiva dată: Germania (aproximativ 7.200.000 de persoane), Spania (5.600.000), Italia (4.600.000), Regatul Unit al Marii Britanii (4.500.000) și Franța (3.800.000). Astfel, cei aproximativ 20.500.000 de cetățeni extracomunitari ce au imigrat în mod legal în țări din UE, reprezintă 4% din populația totală de migranți ce numără 502.500.000 de persoane.²

Studiu de caz: Italia

Cazul italian reprezintă un exemplu școală a modului în care, raporturile din Est și Vest în perioada Războiului rece i-au influențat modernizarea, dar și a impactului pe care încheierea acestuia s-a reflectat în încetinirea ritmului de dezvoltare.

TABEL 2
Evoluția PIB pentru perioada anilor 1996-2010

ȚARA (ITALIA)	EVOLUȚIE PIB
ANII	
1996	+2,1
1997	+1,9
1998	+1,4
1999	+1,7
2000	+3,7
2001	+1,8
2002	+0,3
2003	+0,1
2004	+1,1
2005	0
2006	+1,9
2007	+1,9
2008	-1,0
2009	-5,0
2010	+1,3
2011	+0,4
2012	-2,4
2013	-1,8

Elaborare date ISTAT¹

Așa cum am arătat în prima parte a studiului, „miracolul economic” italian a condus la clasificarea la începutul anilor '80 ca a șaptea economie mondială. Cu toate acestea Italia este unul dintre statele occidentale care deși sunt industrializate au în continuare o componentă importantă de întârziere a modernizării ce este caracteristică zonei meridionale a peninsulei.

Criza energetică de la începutul anilor '70 a lovit puternic economia italiană, care a cunoscut un constant proces de diminuare a nivelului de dezvoltare, cunoscând în ultimii ani o stagnare.

Acest fenomen poate fi indicat prin analiza mai multor componente statistice. În ultimii 35 de ani, o transformare interesantă poate fi observată la nivelul structurii ocupaționale sectoriale. Între anii 1977-2010, nivelul ocupării forței de muncă în agricultură s-a înjumătățit de la 11% în 1977 la 3,9% în 2010. La nivelul industriei, s-a realizat o altă reducere semnificativă, de la 38,4% din total în 1977, la 28,5% în 2010. În fine, la nivelul serviciilor forța de muncă ocupată a crescut de la 50,6% în 1977, 67,6% în 2010.¹

Se observă deci o modificare importantă în ultimii 35 de ani la nivelul populației active economic dinspre producție spre servicii. Aceste modificări sunt și mai semnificative dacă analiza devine mai profundă și analizează modificările dintre Nordul și Sudul Italiei. Același Raport ISTAT din 2013 ne arată că în aceeași perioadă de timp,

procentul populației ce nu are un loc de muncă s-a dublat. Astfel, dacă în 1977, nivelul acesta înregistra un procent de 6,4%, în anul 2012 este de 10,7%. Analiza pe gen ne relevă că cea mai importantă rată de creștere s-a verificat în cazul populației masculine, de 5,5 puncte procentuale, de la 4,3% la 9,9%, în timp ce la nivelul populației feminine aceasta a fost mai redusă de doar 1,2 puncte de la 10,7% la 11,9%.

Categoria cea mai afectată de acest proces este populația tânără situată între 15-14 de ani, care dacă la 1997 reprezenta 21,7% din populația totală neocupată în 2012 această reprezintă 35,3%. Din punct de vedere teritorial, în continuare spațiul meridional este în continuare cel mai afectat. Astfel dacă la 1977 cifrele ne arătau un procent de 28,3%, în 2012 acestea au urcat semnificativ la 46,9%. În Nord acest fenomen deși a fost resimțit a avut un impact mai redus. Astfel dacă în 1977 era de 17,5% în anul 2012 era de 26,6%.²

Din datele statistice prezentate se observă că la nivelul statului italian există diferențe importante și ritmuri de dezvoltare diferite care a impus de-a lungul timpului un fenomen al emigrării de la Sud către Nord în interiorul aceleași țări.

Un alt indicator important folosit în cadrul analizei noastre este acela al nivelului de investiții directe externe în economile naționale.

TABEL 3

Principalele 20 de țări beneficiare de investiții directe externe în miliarde de euro

	State	Valori an – Intrari/Ieșiri	Diferențe	Valori an – Intrări/Ieșiri	Diferențe
		1999-2003		2004	
1	SUA	177/146	+33	96/229	-132
2	Regatul Unit	62/122	-60	78/65	+13
3	Luxemburg	101/114	-13	57/59	-2
4	China	47		61	
5	Australia	9/8	+1	43/6	+37
6	Belgia	24/25	-1	34/26	+8
7	Hong Kong	27/23	+4	34/40	-6
8	Franța	46/99	-53	24/48	-24
9	Spania	32/40	-8	18/54	-36
10	Brazilia	22/1	+21	18/9	+9
11	Mexic	17		18	
12	Italia	13/13	0	17/19	-2
13	Singapore	12/9	+3	16/11	+5
14	Polonia	6		13	
15	Rusia	4/4	0	13/10	-3
16	Irlanda	22		9	
17	Japonia	9/31	-22	8/31	-23
18	Coreea de Sud	6/4	+2	8/5	+3
19	Chile	5		8	
20	Canada	29/29	0	6/47	-41

*United Nations Conference on Trade and
Development (Unctad)¹*

Datele prezentate în Tabelul nr.2 reflectă o pierdere importantă de capitaluri din partea țărilor dezvoltate în dauna țărilor aflate în curs de dezvoltare. Dacă ne referim la țările din U.E, respectiv Regatul Unit al Marii Britanii, Luxemburg, Belgia, Franța, Spania, Italia pentru perioada anilor 1999-2003 la care avem date complete ce privesc intrările și ieșirile de capital se observă că există un deficit de 135 de miliarde de euro. Per total, suma intrărilor de capital pentru aceste țări este de 278 miliarde de dolari pentru 1999-2003 în timp ce ieșirile se ridică la 413 miliarde de dolari.

Pentru anul 2004, deficitul se ridică la 43 de miliarde de dolari. Totalul intrărilor de capital au reprezentat suma de 228 miliarde de dolari în timp ce ieșirile se ridică la 271 de miliarde de dolari.

Diferența majoră pentru reducerea deficitului o asigură Marea Britanie (73 de miliarde) care de la o pierdere de 60 de miliarde în perioada 1999-2003 ajunge la un plus de 13 miliarde.

Totalul pentru o perioadă de 5 ani, 1999-2004, la nivelul intrărilor de capital avem o sumă de 506 miliarde de dolari, în timp ce ieșirile sunt de 684 de miliarde de dolari. Diferența este de 178 de miliarde. Media anuală a deficitului calculată este de 35,6 miliarde de dolari.

Referindu-ne strict la Italia raportul dintre intrări și ieșiri este nesemnificativ, de doar 2 miliarde de euro.

Concluzii

Căderea Zidului Berlinului a provocat o schimbare majoră la nivelul relațiilor internaționale. Prăbușirea URSS și dizolvarea acestui stat a permis apariția fenomenului globalizării. La aproape două decenii și jumătate de la apariția acestuia putem observa că impactul pe care acest fenomen l-a avut pentru țările din Uniunea Europeană au fost majore.

În primul rând s-au creat premisele integrării și altor țări în cadrul UE, numărul acestora ajungând la 28, populația componentă ajungând la aproape o jumătate de miliard. În al doilea rând, UE s-a confruntat cu un fenomen al migrației internaționale care pe componenta extracomunitară, număra la 31 decembrie 2011 aproape 20.500.000 de indivizi. La acestea se adaugă alte milioane de persoane care sunt comunitare și care migrează anual. Acest fenomen a creat și creează probleme majore care țin de integrare și respectarea unor valori comunitare.

O altă componentă importantă al acestui fenomen este de tip economic. Transformările în această perioadă de timp au fost importante. Crearea unei piețe comune europene este o realitate, iar aceasta s-a mărit în mod constant în ultimele două decenii. Deschiderea UE a permis țărilor din Europa centrală și de est să se democratizeze și să urmeze un parcurs accelerat către introducerea mecanismelor pieței și a libertăților individuale.

Deschiderea piețelor a permis în același timp o „evadare” a capitalului din țările dezvoltate către țările aflate în curs de dezvoltare. Procesul delocalizării producției a fost strâns legat de globalizare, iar dezvoltarea acesteia a fost influențată de apariția unei realități ce se intitulază „satul global”. Așa cum am demonstrat prin prezentarea unor date parțiale ce au luat în considerare un număr redus de țări dezvoltate ale UE și pentru o perioadă redusă de timp, existența unui trend care timp de 25 de ani a condus la pierderea unor capitaluri importante. Din acest motiv a apărut un transfer al bunăstării către zonele mai slab dezvoltate. Această realitate a produs tensiuni în societățile tradiționale europene care au trebuit și trebuie să se confrunte cu o scădere

a nivelului de trai, cu dificultăți din ce în ce mai mari pentru a ocupa un loc de muncă care să reflecte propriile așteptări, cu o schimbare la nivelul accesului la educație, și cu presiunile venite din partea firmelor private de o relaxare a legislației muncii, pe fondul unei migrații internaționale din ce în ce mai importante. Reacțiile naționaliste, antisemite și xenofobe s-au coagulat în jurul unor partide care au preluat care au preluat acest mesaj. Exemplele din Franța, Austria sau Marea Britanie sunt cunoscute.

Ca o concluzie finală parțială ar fi că, evoluția UE va fi influențată de presiunea din ce în ce mai mare care provine din interiorul națiunilor europene pe fondul scăderii nivelului de trai.

Note

¹ Claude Karnoouh, *Postcommunisme fin de siècle. Essai sur l'Europe du XX siècle*, L' Harmattan, Paris 2000, pp.53-54.

² Vezi Evegheni Zamiatian, *Noi*, traducere de Inna Cristina, Editura Polirom, Iași, 2014.

³ Norberto Bobbio, *Gramsci e la concezione della società civile*, Feltrinelli, Milano, 1976, p.39.

⁴ Luciano Gruppi, „Il concetto di egemonia”, în „Prassi rivoluzionaria e storicismo in Gramsci”, *Critica marxista – Quaderni*, 3, 1967, p. 15.

⁵ Drăgulin Sabin, „ Criza statului social, un risc pentru pentru securitatea economică a Italiei”, în *Sfera*

Politicii, vol. XX, nr. 4 (170), 2012, pp.19-20.

⁶ Larry Allen, *The Global Economic System Since 1945*, ed. Reaktion Books, London, 2005, p. 30.

⁷ Vezi Barry Eichengreen, *European Economy Since 1945*, ed. Princeton University Press, Princeton, 2008, pp. 445-96.

⁸ Bernard A. Cook, *Europe Since 1945*, ed. Garland Publishing Inc, New York/London, 2001, p. 1085.

⁹ Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics 1943-1988*, ed. Palgrave Macmillan, New York, 2003, pp. 201-206.

- ¹⁰ Drăgulin Sabin, „Criza statului social, un risc pentru securitatea economică a Italiei”, *op. cit.*, pp. 22-24.
- ¹¹ Vezi Stelian Tănase, „Anii comunismului târziu. O încercare de sinteză”, în *Sfera Politicii*, vol. XX, nr. 6 (182), 2014, pp. 72-89.
- ¹² J.F. Brown, *Surge to freedom. The end of communist rule in a Europe*, Duke University Press., Durham N.C, 1991.
- ¹³ Vezi Zbigniew Brzezinski, *Marea Tablă de șah*, traducător Aurelia Ionescu, Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2010.
- ¹⁴ Pentru o imagine completă vezi Marshall McLuhan, *Understanding Media. The Extensions of Man*, Mc Graw-Hill, New York, 1964
- ¹⁵ Dragulin Sabin, „Fenomenul migrației internaționale și Uniunea Europeană”, în Gheorghe Ciascai, Gabriela Tănăsescu (coord), *Spațiul public european. Idei, instituții, politici*, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale, București, 2014, p.165.
- ¹⁶ Vezi Castles Stephen, *Ethnicity and Globalization*, Sage, London, 2000 și Castles Stephen și Miller J. Mark, *L'era delle migrazioni. Popoli in movimento nel mondo contemporaneo*, Odoya, 2012.
- ¹⁷ World Bank, *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*, Geneva, 2001, p. 3, în Dragulin Sabin, „Fenomenul migrației internaționale și Uniunea Europeană”, *op. cit.*
- ¹⁸ World Migration Report 2013, <http://www.cdcdi.ro/publicatie/oim-a-lansat-world-migration-report-2013> (accesat 11.01.2015).
- ¹⁹ Dragulin Sabin, „Fenomenul migrației internaționale și Uniunea Europeană”, *op. cit.*, p. 170.
- ²⁰ Rapporto Ue: 20,2 milioane i migranti legali, <http://www.meltingpot.org/Rapporto-Ue-20-2-milioni-i-migranti-legali.html#.UmgbnnAkCoP> (accesat 11.01.2014).
- ²¹ http://it.wikipedia.org/wiki/Prodotto_interno_lordo (accesat 11.01.2014)
- ²² ISTAT, *OCCUPATI E DISOCCUPATI DATI RICOSTRUITI DAL 1977*, 24 aprilie 2014, p. 3, <http://en.istat.it/>, (accesat 11.01.2015)
- ²³ *Ibidem*, p. 5.
- ²⁴ <http://unctad.org/en/pages/Statistics.aspx>

Bibliografie

- Allen Larry, *The Global Economic System Since 1945*, ed. Reaktion Books, London, 2005;
- Bobbio Norberto, *Gramsci e la concezione della società civile*, Feltrinelli, Milano, 1976;
- Brown F.J., *Surge to freedom. The end of communist rule in a Europe*, Duke University Press, Durham N.C., 1991;
- Brzezinski Zbigniew, *Marea Tablă de șah*, traducător Aurelia Ionescu, Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2010;
- Castles Stephen, *Ethnicity and Globalization*, Sage, London, 2000;
- Castles Stephen și Miller J. Mark, *L'era delle migrazioni. Popoli in movimento nel mondo contemporaneo*, Odoya, 2012;

- Cook A. Bernard, *Europe Since 1945*, ed. Garland Publishing Inc, New York/London, 2001;
- Drăgulîn Sabin, „Criza statului social, un risc pentru pentru securitatea economică a Italiei”, în *Sfera Politicii*, vol. XX, nr. 4 (170), 2012, pp. 19-20;
- Dragulin Sabin, „Fenomenul migrației internaționale și Uniunea Europeană”, în Gheorghe Ciascai, Gabriela Tănăsescu (coord), *Spațiul public european. Idei, instituții, politici*, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale, București, 2014, p. 165;
- Eichengreen Barry, *European Economy Since 1945*, ed. Princeton University Press, Princeton, 2008;
- Ginsborg Paul, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics 1943-1988*, ed. Palgrave Macmillan, New York, 2003;
- Gruppi Luciano, „Il concetto di egemonia”, în „Prassi rivoluzionaria e storicismo in Gramsci”, *Critica marxista – Quaderni*, 3, 1967, p. 15;
- Karnouh Claude, *Postcommunisme fin de siècle. Essai sur l'Europe du XX siècle*, L' Harmattan, Paris 2000;
- McLuhan Marshall, *Understanding Media. The Extensions of Man*, Mc Graw-Hill, New York, 1964;
- Tănase Stelian, „Anii comunismului târziu. O încercare de sinteză”, în *Sfera Politicii*, vol. XX, nr. 6 (182), 2014, pp. 72-89;
- Zamiatian Evegheni, *Noi*, traducere de Inna Cristina, Editura Polirom, Iași, 2014.

Resurse on-line

- ISTAT, *OCCUPATI E DISOCCUPATI DATI RICOSTRUITI DAL1977*, 24 aprilie 2014, p.3, <http://en.istat.it/>.
- Rapporto Ue: 20,2 milioni i migranti legali, <http://www.meltingpot.org/Rapporto-Ue-20-2-milioni-i-migranti-legali.html#.UmgBnnAkCoP>
- World Bank, *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*, Geneva, 2001.
- World Migration Report 2013, <http://www.cdcdi.ro/publicatie/oim-a-lansat-world-migration-report-2013>.
- http://it.wikipedia.org/wiki/Prodotto_interno_lordo
- <http://unctad.org/en/pages/Statistics.aspx>

Piață și statalitate.
O comparație între conservatorismul american și cel rus
(Market and state principle. A comparison between
American and Russian conservatism)

Alexandru MAMINA

Abstract. *The article propose a comparative view on American and Russian contemporary conservatism, considering certain aspects such as their historical context, social support, actions and values. In this way it observe some similarities, but also the differences which lead those two conservative species in competitive directions, in domestic and foreign affairs as well. The main distinction concerns their standpoints about government's fundamental reason: while the Americans proclaim the market supremacy, the Russians want to emerge the state authority over the oligarchs influence. By consequence, in the international relations the Unites States try to establish a unique type of economics and society based on universal market laws, opposite Russia who wants a plural political and social system with several predominant states.*

Keywords: *contemporary conservatism, market policy, state power, political control, Christian values, geopolitics.*

Termenul conservatorism desemnează în general modelul politic întemeiat pe autoritate și ierarhie mai mult decât pe activismul civic, pe afirmarea unor valori absolute mai mult decât pe relativismul critic, pe argumentul concret al forței mai mult decât pe formalismul normativ. Ca atare, din punct de vedere social conservatorismul e specific în primul rând elitei administrativ-economice, care preferă gestiunea treburilor publice în manieră tehnocratică, fără compli-

cații din partea sindicatelor sau a organizațiilor nonguvernamentale. Nu i se poate nega totuși suportul de masă, pe care i-l oferă categoriile populare tradițional din zonele rurale dar nu numai, cu o cultură politică având în centru respectabilitatea, stabilitatea și credința.

Exemplul caracteristic al conservatorismului contemporan îl oferă Statele Unite ale Americii sub președinția lui Ronald Reagan, între 1980-1988, apoi sub cea a lui George W. Bush, douăzeci de ani

mai târziu. Îi corespunde Rusia putinistă, între cele două sisteme existând mai multe analogii funcționale semnificative pentru morfologia conservatorismului, după cum există și diferențe care le orientează în direcții istorice concurente.

Observăm întâi, sub aspectul corespondențelor, că Ronald Reagan și Vladimir Putin au ajuns la putere în urma unor intervale de instabilitate internă și regres pe plan internațional. Statele Unite înregistraseră încă de la finele anilor 1970 o revenire a dreptei inclusiv în cadrul Partidului Democrat, după tulburările contestatate legate de mișcarea pentru drepturile civile și campania împotriva războiului din Vietnam¹. În Rusia a intervenit mai degrabă o destructurare socială decât un protest politic, pe fondul aplicării măsurilor economice liberale care au dislocat statusuri și roluri asigurate, la care s-au adăugat proliferarea crimei organizate și omnipotența dissociativă a oligarhilor din perioada lui Boris Elțin. Oricum, în ambele cazuri instabilitatea endemică a creat așteptarea contrară a ordinii, implicând esențialmente respectul față de autoritățile instituite.

În privința poziției internaționale, prestigiul Statelor Unite avusesse de suferit în urma crizei iraniene și a eșecurilor din America Centrală, unde formațiunile marxiste câștigaseră în Nicaragua și păreau pe punctul de a o face și în El Salvador, în timp ce Rusia, care pierduse orice influență asupra Europei răsăritene (cu excepția

puțin importantă a Iugoslaviei redusă la Serbia și Muntenegru), se arăta neputincioasă în conflictul din Cecenia. Pentru a recâștiga statutul de puteri incontestabile în spațiul lor de hegemonie, președinții considerați indeciși sau incompetenți (Jimmy Carter – preocupat, cel puțin aparent, mai mult de respectarea drepturilor omului decât de geopolitică, respectiv Boris Elțin – internat tot mai frecvent în sanatoriul de la Barviha) au fost înlocuiți de lideri susceptibili să recurgă eficient la acțiunile armate. Ca răspuns la această așteptare, Ronald Reagan a ordonat în 1983 invadarea Grenadei, a finanțat unitățile *contras* din Nicaragua, a sprijinit regimul din El Salvador și a lansat Inițiativa de Apărare Strategică, mediatizată în conștiința publicului sub numele mult mai cunoscut al unui film de succes: Războiul Stelelor. Hotărârea lui Vladimir Putin s-a manifestat încă de pe vremea când era prim-ministru, în august 1999, cu ocazia contraofensivei din Daghestan și Cecenia, care a dus la reinstaurarea controlului Rusiei în Caucaz. Respingerea atacului georgian din Osetia de Sud în 2008, desantarea Crimeii și susținerea mișcării separatiste din Ucraina în 2014 se înscriu pe același traiect al politicii de răspuns fără menajamente la avansarea strategică a puterii concurente, politică susceptibilă să readucă țării gloria de altădată.

Din punctul de vedere strict al relațiilor internaționale, astfel de acțiuni se înscriu în logica rapor-

turilor geopolitice și au o tradiție mai veche, dacă ne gândim la „oprirea” sau „îndiguirea” pe care o preconiza doctrina Truman, în oglindă cu realizarea barierei de securitate sovietice². Pe de o parte americanii au furnizat masiv armament către Turcia și îndeosebi Grecia – aflată în război civil, pe de altă parte sovieticii au impus la conducere partidele comuniste în Europa de est. Există așadar un conflict structural înscris în dinamica inerentă statelor hegemonice, pe care numai slăbiciunea Rusiei din anii 1990 l-a mascat sub impresia armonizării intereselor, care nu traducea însă decât neputința acesteia de a se opune supremației americane.

Crizele interne, eșecurile politico-diplomatice sunt susceptibile așadar să creeze climatul mental necesar pentru instalarea puterilor conservatoare, în cadrul instituțiilor existente sau în variantele extreme prin schimbarea acestora, ca de pildă în Republica de la Weimar. Succesul lui George W. Bush din 2004 face figură distinctă, deoarece a avut loc în contextul relativei mulțumiri a populației și într-o vreme în care Statele Unite exercitau categoric supremația la nivel mondial. În această situație pare să fi acționat mai curând așa-numitul principiu postbelic al pendulului, după opt ani de administrație democratică președinția revenind republicanilor.

Voluntarismul extern are și implicații domestice, în măsura în

care succesele militare compensează frustrarea populației și asigură consensul social în jurul conducerii. Amintim în această privință realegerea lui Ronald Reagan în 1984 și alegerea peste patru ani, în pofida principiului pendulului, a vicepreședintelui său – George Bush tatăl, respectiv creșterea popularității lui Vladimir Putin la 80% după alipirea Crimeii³. Este adevărat că promovarea prin victorii caracterizează în special monarhiile, care tocmai de aceea sunt amenințate în caz de înfrângere (Napoleon al III-lea, Nicolae al II-lea, Wilhelm al II-lea). Se regăsește însă și în sistemele republicane electivă, tocmai pentru că sentimentul de mândrie națională se transpune în intenția de vot și în atitudinea de încredere față de președintele care-l generează.

Patriotismul nu este monopolul conservatorilor, mai ales dacă ne gândim că specia sa contemporană s-a afirmat pe calea deschisă de Revoluția franceză. Ca naționalism integrativ și noninvaziv se întâlnește în orice regim democratic, fondat pe categoria abstractă și cuprinzătoare a cetățeniei; ca structură afectivă de coeziune comunitară, patriotismul e de natură să sprijine, să dea consistență volițională măsurilor asistențiale de stânga, întrucât alimentează și legitimează moral sentimentul de afinitate între oameni care se autoreprezintă apropiați și responsabili unii față de ceilalți. În „statele bunăstării”, de pildă, politica de solidaritate socială a fost facilitată din punct de vedere psihologic de

spiritul coeziunii naționale perpetuat din perioada războiului. Conservatorismul actual se distinge însă prin sensul categoric imprimat coeziunii, înțeleasă ca o condiție supraordonatoare a succesului internațional, de natură să excedă la limită exercițiul drepturilor individuale. Cu alte cuvinte, unitatea emoțională și activă nu survine din sinteza înclinațiilor și opțiunilor personale, ci se impune ca argument aprioric al puterii împotriva eventualelor contestații interne, asimilate cu lipsa de patriotism și ca atare marginalizate sau eliminate.

Antrenarea morală a maselor în sprijinul voluntarismului de factură imperială se realizează prin impregnarea metafizico-religioasă a politicii, care legitimează acțiunile internaționale în termenii unei misiuni civilizatoare cu valențe mesianice, sau altfel spus ca destin istoric susceptibil să flateze orgoliul național, pe lângă atenuarea eventualelor contestații interne din respect pentru cauza generală. Aici nu mai este vorba de argumentația creștină în favoarea demnității persoanei sau a egalității civile – ca în predica lui Martin Luther King –, ci de echivalarea practicii de mare putere cu promovarea valorilor spirituale în lume, sau măcar într-o parte a ei. Dusă la extrem, această viziune modifică însăși natura demersului politic, în sensul că încetează a mai fi căutarea negociată a echilibrului între interese rezonabile, devenind o înfruntare maniheistă care opune forțele binelui și ale răului.

Este ilustrativă maniera în care a procedat Ronald Reagan, atunci când și-a fundamentat discursul pe identificarea Uniunii Sovietice drept Imperiu al răului și pe opoziția ireconciliabilă dintre creștinism și ateismul sovietic, mai mult decât pe rațiunile pragmatice ale geopolitice bipolare. În acest fel a venit în întâmpinarea fundamentalismului neoprotestant anticomunist, susceptibil să-i asigure atât suportul social necesar pentru inițiativele externe, cât și realegerea⁴. Legătura apare încă și mai pregnant sub conducerea lui George W. Bush – primul candidat care a câștigat președinția susținut exclusiv de comunitatea neoprotestantă, în 2004 voturile catolicilor îndreptându-se către John Kerry. S-a schimbat numai referențialul polemic, binele – asimilat democrației occidentale și valorilor iudeo-creștine – luptând acum împotriva amenințării islamiste, care ar justifica etic prezența americană din Orientul Mijlociu.

În contrapartită Vladimir Putin se revendică de la credința ortodoxă, în primul rând deoarece asocierea cu imaginea prestigioasă a Bisericii e de natură să-i sporească popularitatea, iar în al doilea rând pentru că reafirmarea tradiției comune întreține coeziunea afectivă a societății, necesară în contextul competiției internaționale. Totuși, după cum reiese din discursul despre starea națiunii din decembrie 2013, putinismul procedează mai nuanțat în relația cu Occidentul secularizat decât vechiul conservatorism al sla-

vofililor. Civilizația Europei occidentale nu este condamnată, ci mai degrabă deplânsă pentru pierderea identității creștine sub impactul nihilismului postmodern și al consumerismului, implicate în procesul de americanizare anticipat de William Kristol, care arăta că dacă secolul al XX-lea a fost secolul Americii, al XXI-lea va deveni secolul american. În aceste circumstanțe, Vladimir Putin acreditează Rusia nu ca adversar, din contra, ca apărătoare a Occidentului în fața tentativei Statelor Unite de a uniformiza și subordona lumea prin publicitate, liberul schimb, creditul internațional și finalmente prin supremația armelor.

Dacă ținem seama de colaborarea economică ce apropie Rusia de Germania și Franța, de necesitățile energetice ale Europei pe care le satisface Rusia și de potențialul pieței acesteia pentru produsele occidentale, observăm că demersul mediatic și de imaginar politic al lui Vladimir Putin nu este un exercițiu retoric fără substanță. Există deja autori care iau în considerare posibilitatea ca Europa să înlocuiască protecția militară americană cu aceea a Rusiei, furnizându-i în schimb tehnologie performantă⁵. Desigur că o asemenea ipoteză reprezintă deocamdată strict un exercițiu teoretic, fapt evident cu ocazia crizei ucrainene din 2014, când liderii europeni au rămas alături de Statele Unite și au adoptat sancțiunile cerute de acestea la adresa Rusiei. Influența lui Vladimir Putin

se poate manifesta însă și prin intermediul publicului occidental, în măsura în care este perceput ca susținător al statului național împotriva globalizării, sau ca protector al libertății individuale în fața supravegherii pe care o practică Agenția Națională de Securitate, cum pare să probeze dreptul de azil acordat lui Edward Snowden.

Discuția în jurul valorilor absolute nu se limitează la propaganda și legitimarea oficială a puterilor conservatoare. Este un fenomen intelectual cu ramificații în mediile universitare și publicistice, care angajează până la urmă reflecția filosofico-politică pe terenul evaluării teoretice a modernității în general. Sub acest aspect, alături de conservatorii de inspirație religioasă-fundamentalistă se întâlnesc și raționaliști precum Allan Bloom și Francis Fukuyama, care pe filiera Luminilor sau a dialecticii hegeliene echivalează democrația liberală cu binele universal și realizarea de sine a umanității, având ca materializare și agent istoric Statele Unite. Absolutizează așadar semnificația sistemului societal american, justificând la rigoare introducerea sa cu forța în alte țări printr-un război conceput ca „proiect educativ”⁶. În replică, tradiționaliștii ruși se opun nu numai preponderenței tehnico-financiare și politice a Statelor Unite, ci însăși principiilor constitutive ale modernității, din care ar fi decurs în mod necesar preponderența respectivă⁷. Se configurează astfel un conservatorism radical care îmbină invocarea

credinței ancestrale și referințele carlschmittiene la ordinea spațiilor mari, destinat să susțină așa-numitul eurasianism, ca negație totală a universalismului occidental și afirmare a specificității civilizației rusești într-o lume multipolară.

De interpretările naționalist-holistice și metafizico-religioase se leagă și înclinația autoritară, materializată în supremația executivului, practica secretului de stat, supraveghearea informativă a populației și în cele din urmă în derogările de la procedurile standard privind ancheta și detenția. Desigur, nu se poate pune semnul egalității între conservatorismul practicat într-o țară în care există libertatea exprimării și posibilitatea schimbării prin vot a președintelui, și acela esențialmente represiv caracteristic dictaturilor militare. În timp ce dictaturile consacără legal autoritarismul, în sistemele reprezentative este vorba de acțiunea grupurilor de interese care acaparează și denaturează instituțiile democratice, căutând să rămână totuși în acord formal cu ele.

Conservatorismul american din anii 1980 a fost mai curând elitist decât autoritar. Discuțiile referitoare la „majestatea prezidențială” trimiteau în fond la preponderența executivului în politica externă și de securitate, pe care Ronald Reagan a căutat s-o scoată de sub influența Congresului inclusiv prin exercitarea dreptului de veto⁸. Rolul preeminent al executivului traducea convingerea conservatoare tradițională, cu origini cel puțin în filosofia

hegeliană a dreptului, potrivit căreia exista o rațiune de stat care nu putea fi materializată altfel decât prin acțiunea suveranului – în cazul de față al președintelui –, ca exponent al interesului general mai presus de voințele particulare concentrate în forul legislativ. Transpusă în circumstanțele democrației, această interpretare nu a reușit să se manifeste inițial decât în registrul extern, alimentând voluntarismul administrației care se dispensa de respectarea anumitor norme, cum s-a întâmplat cu ocazia livrării de arme supuse embargoului către Iran, în 1985-1986. Voluntarismul extern a înregistrat o turnură autoritară explicită după dispariția contraponderii sovietice, în contextul noii ordini mondiale despre care vorbea George Bush tatăl, echivalentă cu supremația și intervenția americană directă pentru rezolvarea crizelor, fără nici o referire la Organizația Națiunilor Unite⁹.

Tendința de restrângere a drepturilor civile se întregitează mai ales după 2001, odată cu „războiul împotriva terorismului” și creșterea influenței politice a Pentagonului în detrimentul Departamentului de Stat și chiar al Agenției Centrale de Informații, fenomen sesizabil cu ocazia crizei presupuselor arme irakiene de distrugere în masă, când administrația a optat pentru varianta invaziei susținută de militari. Așa-numita Lege patriotică votată în acel an contravine spiritului consacrat al gândirii juridice americane, având ca reper originar *Habeas Corpus Act*

și concentrată pe asigurarea instituțională a perosanei față de eventualele abuzuri ale autorităților. Dimpotrivă, noua reglementare pune accentul pe interesul public, mai exact pe securitatea națională, cu riscul compromiterii libertății individuale. Acordă autorităților permisiunea să verifice locuința sau afacerile cuiva fără consimțământul sau cunoștința celui vizat, Biroul Federal de Investigații are dreptul să desfășoare activități de urmărire în absența unui ordin judecătoresc, iar emigranții suspecți de terorism riscă detenția pe termen nedefinit, într-o manieră analoagă celei practicate altădată împotriva activiștilor Congresului Național African.

Ca urmare a criticilor din partea organizațiilor civile, care au contestat în justiție pe motiv de neconstituționalitate anumite prevederi din lege, aceasta a suferit unele amendamente, în particular acolo unde formulările nu permiteau distincția clară între vinovăție și nevinovăție (de pildă în cazul presupusei sprijiniri cu expertiză și asistență a teroriștilor). Aplicarea actului în ansamblul său a fost prelungită însă atât sub administrația republicană a lui George W. Bush, cât și sub președinția democratului Barack Obama. Faptul certifică persistența influenței drepte la Washington, explicabilă cel mai probabil prin angajarea Statelor Unite într-o politică internațională de forță. Necesitățile producție de război, tentativele de a obține controlul resurselor de petrol reclamă colaborarea cu me-

diul de afaceri conservator mai mult decât cu societatea civilă de orientare liberală. Se reactualizează astfel structura decizională a ceea ce, în timpul conflictului din Vietnam, Charles A. Reich numea „statul-întreprindere”, acum poate cu o pondere și mai însemnată a componente private în cadrul binomului politică-economie.

Situația din Rusia este oarecum inversă: dacă în Statele Unite înclinația autoritară apare ca abatere de la democrație, aici autoritarismul prezidențial face figură liberală în raport cu totalitarismul comunist, fapt remarcat inclusiv de adversarul mediatic probabil cel mai cunoscut al lui Vladimir Putin, Mihail Hodorkovski. În Rusia opoziția cea mai coerentă politic și ideologic nu o formează liberalii occidentaliști de tipul lui Gari Kasparov, sprijiniți de asociațiile nonguvernamentale cu inserție socială superficială, ci Partidul Comunist cu bază de masă, care-l contestă nu numai pe Vladimir Putin personal, ci întregul sistem inegalitar personificat prin excelență de oligarhi. La alegerile parlamentare din 2011, comuniștii au obținut al doilea rezultat cu 19,9% din voturi, după formațiunea prezidențială Rusia Unită cu 49,32%. Este motivul pentru care conservatorismul putinist se prezintă drept o formulă, ce limitează liberalizarea în beneficiul echității conform sintagmei electorale „dictatura legii”, totuși suficient de adaptativă încât să permită progresul tehnolo-

logic și conectarea la circuitele economice mondiale.

Procesele demonstrative din 2003 și 2012, intentate pe de o parte oligarhului Mihail Hodorkovski, pe de altă parte membrilor trupei contestatate Pussy Riot, au pus în scenă exact funcționalitatea justițiar-imperativă a puterii putiniste, care materializează superioritatea principiului etatic asupra tuturor formelor de opoziție privată sau civilă, indiferent dacă vine din partea privilegiaților sau a grupurilor cu pretenții subversive. Este în fond tradiția politică inaugurată de Petru cel Mare, a modernizării cu mijloace autoritare.

Preponderența executivului față de legislativ se exercită în primul rând prin ascendența formală a șefului statului în raport cu Duma, câtă vreme Constituția prevede la articolul 80, alineatul 3, că președintele este cel care hotărăște liniile directoare ale politicii interne și internaționale. În al doilea rând, se exercită informal dinăuntru Dumei însăși, în măsura în care majoritatea o deține Rusia Unită, asigurându-i în acest fel șefului statului conducerea practic fără opoziție instituțională. Spre deosebire de partidele americane mari, care promovează în Congres diferitele interese locale întreținând cu administrația o relație de negociere pe bază de lobby, Rusia Unită exprimă voința prezidențială, în calitatea sa de factor al coeziunii statale și sursă a carierelor pe linie birocratică. Liderii partidului sunt câștigați de partea președinției întrucât promovează în virtu-

tea relației pe care o întrețin cu aceasta, e suficient să-i amintim pe Dmitri Medvedev, actualul premier, ori pe Serghei Șoigu – ministrul Apărării. Identitatea precumpănitor administrativă a formațiunii transpare tocmai din preocuparea pentru stabilitatea generală în detrimentul unui proiect ideologic particular, delimitat la o categorie sau alta.

Sistemul ascensiunii pe calea serviciului public datează din 1722, de la Tabelul rangurilor, care a introdus structura și raționalitatea birocratică, în paralel cu ierarhia socială tradițională bazată pe origine. Prin această inițiativă puterea imperială a căutat să se autonomizeze față de clasa nobiliară, stabilindu-și propriile filiere și solidarități operative. Regimul comunist, care permitea rețelelor clientelare din teritoriu să acapareze statul prin mijlocirea partidului, a echivalat așadar cu o formă de refeudalizare, continuată în alți parametri de oligarhi, până la reactualizarea preeminenței politicii din epoca putinistă.

În Statele Unite, unde federația s-a format de jos în sus, pornind așa cum remarca Alexis de Tocqueville – de la comună spre stat, este normal ca anumite interese locale, în special economice, să aibă o pondere concretă și axiologică mai mare în reprezentarea politică decât principiul etatic în sine. Rusia în schimb, deși este la rândul ei o federație, moștenește în linii mari compoziția teritorială a vechiului imperiu, realizat de sus în jos, prin subordonarea de noi provincii mo-

narhiei moscovite. În condițiile în care existența ca atare a țării depinde încă de la origini de puterea centrală, statul este valorizat nu numai ca instrument de reprezentare a intereselor din societate, ci în termenii unei structuri birocratice de sine stătătoare, suprapusă practic și moral intereselor respective. Din punct de vedere conceptual, am spune că prevalează accepțiunea weberiană asupra politicului, nu viziunea marxistă, și cu atât mai puțin cea friedmaniană.

S-ar putea vorbi așadar despre atașamentul american față de piață, respectiv despre sentimentul rusesc al statalității, care diferențiază fundamental cele două specii de conservatorism și le plasează pe coordonate istorice concurente. Relația cu elitele confirmă această deosebire, în măsura în care statul acționează în serviciul mediului de afaceri, sau mediul de afaceri este integrat politicii de stat.

Inspirat de școala economică de la Chicago, conservatorismul american se pronunță teoretic pentru statul minimal, în așa fel încât piața să rămână factorul de reglementare spontană și impersonală a aproape întregii activități sociale. Potrivit acestei viziuni, instituția publică nu are a se amesteca nici în favoarea salariaților, nici a patronatului. Cu cât se restrânge câmpul problemelor ce necesită o soluție legală negociată, cu atâta se presupune că ar diminua tensiunile din societate, disipate în virtutea logicii amenajării naturale a angajaților și angaja-

torilor pe piața liberă¹⁰. În practică, atunci când mediul de afaceri se află în dificultate, când piața financiară creează dezechilibre și amenință tranzacțiile și profitul băncilor, statul intervine totuși fie ca mediator, fie ca actor direct. Sub administrația lui Ronald Reagan, care își afirmase programatic intenția de a reduce rolul statului și deficitul bugetar, Rezerva Federală a fost utilizată în 1982 pentru ameliorarea crizei provocată de datoria mexicană, în 1987 Trezoreria a mijlocit anularea unei datorii tot a Mexicului către băncile americane în valoare de 20 de miliarde dolari, în paralel cu naționalizarea Băncii Continental Illinois în 1984¹¹. Acestor măsuri le-a corespuns alocarea în 2008 a 200 de miliarde dolari din Rezerva Federală pentru a evita colapsul sistemului bancar, aprobată în Congres de ambele partide. Anul următor, democrații au decis la rândul lor naționalizarea General Motors, pentru a evita o așa-numită preluare ostilă de către o firmă străină.

În toate aceste împrejurări statul apare ca agent instituțional pentru mediul de afaceri privat, care intervine pe piață numai conjunctural și cu funcție instrumentală, nu în sensul interesului general, de natură politică, ci pentru a acomoda condițiile pieței cu prioritățile băncilor și companiilor particulare, echivalate cu interesul general. (Se consideră că falimentul băncilor, de pildă, ar genera o reacție în lanț de pe urma căreia ar suferi întreaga populație). Accentul cade așadar pe rațiunile

economico-financiare, conținute în cele trei coordonate ale capitalismului despre care amintea David Harvey: dezvoltarea, exploatarea muncii și inovația tehnologico-organizatorică.

Rusia este de asemenea o țară capitalistă, într-o manieră chiar mai pregnantă decât anumite state occidentale, în care legislația asistențială și confederațiile sindicale restrâng acțiunea și efectele concurenței. Este țara oligarhilor și a decalajelor sociale, în care averile s-au făcut tocmai prin demantelarea sectorului economic de stat. Putinismul nu traduce însă interesele oligarhilor, sau o face numai în măsura în care ele se acordă cu strategia oficială internă și internațională. Dimpotrivă, reprezintă reacția sistemică a structurilor de putere, în special a armatei și a serviciilor de informații, la supremația politică a noilor îmbogățiți sub președinția lui Boris Elțin. Pe fondul retragerii trupelor din fostele republici sovietice, al privatizărilor și renunțării la comenziile de stat, fostul complex militaro-industrial a intrat în criză. Situația materială și prestigiul ofițerilor și funcționarilor au avut de suferit, alimentând frustrarea acestor categorii față de beneficiarii privați ai liberalizării economice, dintre care cel mai influent la Kremlin era probabil Boris Berezovski. Atunci când obiectivele de securitate au impus revenirea la stabilitatea internă și dezvoltarea capacităților de luptă, structurile militar-administrative l-au generat pe Vladimir Putin, cu

scopul restabilirii centralității decizionale a statului în chestiunile politice și de apărare.

Putinismul semnifică revanșa complexului militaro-industrial în fața oligarhilor, nu în sensul reinstaurării comunismului, ci al delimitării zonelor de competență în societatea capitalistă. Acțiunea oligarhilor se restrânge acum în sfera economiei, pe când politica rămâne rezervată profesioniștilor puterii, al căror status master e precizat de activitatea în serviciul public. În această privință, chiar mai relevantă decât punerea sub acuzare a lui Boris Berezovski și condamnarea lui Mihail Hodorkovski este recâștigarea controlului statului asupra companiei de importanță strategică Gazprom, care a devenit, alături de armată, instrumentul cel mai eficient al politicii externe a Rusiei. Este cu atât mai relevantă, cu cât s-a realizat prin implicarea a doi colaboratori direcți ai lui Vladimir Putin, și anume Dmitri Medvedev și Alexei Miller, fapt care certifică pe de o parte supremația președinției în raport cu mediul de afaceri, iar pe de altă parte valorizarea interesului public în detrimentul regulilor pieței, care echivalează de obicei implicarea statului în economie cu o formă de concurență nelocală.

Conservatorismului rus preferă prin urmare acordurile de cooperare bazate pe decizia guvernamentală, și mai puțin pe contractele dintre firmele particulare. Este cazul Noii Bănci pentru Dezvoltare, înființată în iulie 2014 din inițiativa statelor

componente ale grupului BRICS – Brazilia, Rusia, India, China, Africa de Sud – ca replică la Banca Mondială proamericană, așadar din rațiuni geopolitice care transcend interesul strict economic. Discuțiile din noiembrie același an, purtate de Rusia cu Arabia Saudită și Venezuela în scopul de a opri scăderea prețului petrolului și a evita astfel diminuarea încasărilor la bugetul de stat, se înscriu în aceeași logică a conceperii economiei drept funcție a stabilității și securității publice.

Întrucât privilegiază piața, conservatorismul american susține preponderent afirmarea Statelor Unite ca putere maritimă, interesată mai puțin de expansiunea teritorială și mai mult de controlul comunicațiilor pe oceane. Costurile unei ocupații riscă să afecteze mediul de afaceri prin dezechilibrele bugetare și presiunile inflaționiste, așa încât cercurile financiar-politice de dreapta preferă în mod tradițional strategia încercuirii adversarului cu baze navale și aeriene în puncte-cheie, ce permit în egală măsură supravegherea circulației mărfurilor și asigurarea liberului schimb la nivel mondial. În acest cadru eventualele intervenții violente se realizează indirect, prin lovituri de stat sau înarmarea insurgenților indigeni, ca de pildă în Nicaragua. Conservatorismul rus în schimb, concentrat pe ideea statală, favorizează opțiunea geopolitică terestră, fundamentată pe existența bazei centrale eurasiatice și pe lungimea liniilor de

operații în interiorul continentului. Este opțiunea care pune accentul pe controlul teritoriului și pe zonele-tampon, așa cum se constituie astăzi Novorusia. Ierarhia civilă și militară putinistă, având ca obiectiv exercitarea puterii sale în adâncimea spațiului pe care-l administrează, renunță deci la avantajul mobilității tactice specific doctrinei navale, înlocuit cu stabilitatea uniformă a dispozitivelor în profunzime.

Din perspectivă antropologică, am putea considera că principiul mobilității operaționale traduce modelul dinamic al mișcărilor de capital, în timp ce dispunerea stabilă corespunde culturii inerțiale a mentalului birocratic. Transpunerea practică a imaginarului respectiv a survenit inițial în contextul confruntării americano-sovietice, dar într-o manieră oarecum viciată în condițiile în care funcționarii partidului-stat nu alcătuiau o birocrație în accepțiunea weberiană a termenului, ci un ansamblu de relații locale adeseori personalizate, fără etosul organizațional-etatist din Germania wilhelmiană spre exemplu. În virtutea faptului că nu se vedea contestată în rolul ei conducător de nici o altă forță socială, această categorie a amplificat spiritul inerțial până la imobilism, sistemul sovietic eșuând finalmente în competiția cu un capitalism mai adaptabil și generator de progres material.

Actualmente situația s-a schimbat din cel puțin două puncte de vedere. În primul rând, Rusia a

devenit în datele sale caracteristice o țară capitalistă, ceea ce înseamnă că rivalitatea cu Statele Unite sub raport tehnico-militar se desfășoară în parametri de eficiență comparabili, ceea ce le egalizează sensibil posibilitățile de creștere. În al doilea rând, se înregistrează o modificare a doctrinelor strategice consacrate, în sensul că fiecare a asimilat ceva din gândirea și procedeele părții adverse. Astfel, în tentativa de a încercui și destabiliza Rusia pe frontul ei sudic, Statele Unite ocupă țări precum Afghanistan și Irak, pe când Rusia, prin acordurile cu India și China, caută să acceadă la comerțul maritim din zona Asia-Pacific, într-un proces de lărgire spre sud-est a „zodiacului izoterm” despre care vorbea Alexander von Humboldt¹².

Atâta timp cât Statele Unite și Rusia funcționează în coordonate mai asemănătoare ca altădată, diferența începe să o facă nu regimul economic sau constituțional, ci repartizarea geostrategică a forțelor, fie că e vorba despre trupe, resurse energetice, mijloace de comunicare sau capacități de conducere (*leadership*), care să asigure inițiativa politico-militară, loc de repliere și o marjă de negociere superioară. Competiția se consumă în acest caz ca încercare de organizare hegemonică a teritoriului, de o parte prin extinderea frontierelor Alianței nord-atlantice, de altă parte prin crearea Uniunii Eurasiatice.

Asemenea evoluții sunt inerente ca potențialitate statelor mari, care tind să intre obiectiv în conflict.

Actualizarea lor ține însă de agenții sociali ai puterii și de ideologia pe care o profesază, ceea ce explică principiile operative și scopurile deosebite. Conservatorismul american promovează acțiunea supranațională a legilor pieței și universalismul valorilor democratice materializate de Statele Unite. Are prin urmare o viziune uniformă asupra lumii, în sensul generalizării formulei de societate și a influenței politice americane, care exclude eventualele rezistențe locale și puterile concurente. Este viziunea lumii unipolare posibilă după dispariția contraponderii sovietice, cu atât mai ofertantă, cu cât aduce în sprijinul ei utilizarea ubicuă a limbii engleze și capacitatea de atracție globală a industriei cinematografice hollywoodiene. Conservatorismul rus manifestă vocația statalității proprii, insistă adică pe elementul particular ireductibil în cadrul umanității, la distanță de panslivismul ortodoxist al epocii țariste, ca să nu mai amintim de internaționalismul proletar leninisto-troțkist. S-ar putea înregistra un element de continuitate cu naționalismul patriotic din al doilea război mondial, când interesul colectiv al apărării țării a subsumat într-o anumită măsură criteriile exclusiviste de clasă. Ca atare, conservatorismul rus este mai favorabil pluralismului politic și societal, susținând configurarea multipolară a lumii. Desigur, multipolaritatea nu înseamnă egalitatea statelor, ci existența câtorva puteri hege-

monice care-și împart sferile de influență într-un echilibru negociat.

Există, așadar, trăsături comune și diferențe semnificative între conservatorismul american și cel rus – elemente structurale determinante pentru specificitatea lor social-politică și orientarea internațională, în funcție de cele două referințe majore: piața și statalitatea. Sunt ele-

mente care circumscriu decizia liderilor, permițând totodată precizarea unor coordonate analitice care să explice respectiva acțiune guvernamentală. Dincolo de acestea, intervin factori mai dificil de cuantificat, precum întâmplarea, subiectivismul voluntarist și talentul politic al conducătorilor.

Note

¹ Samuel P. Huntington, *Viața politică americană*, Humanitas, <1994>, p. 288.

² În legătură cu relevanța politică și psihologică a frontierei în evoluția Rusiei, a se vedea Laurențiu Constantiniu, *Uniunea Sovietică între obsesia securității și insecurității*, București, Corint, 2010, pp. 20-25.

³ Multiplicarea progresivă a adevărilor subiective imprimă statului orientarea care face trecerea de la însumarea cantitativă a voințelor private, la unitatea calitativă a voinței publice. Carl Schmitt desemnează sugestiv această progresie în sensul definirii politicului drept intensificare a unității. Carl Schmitt, *Morala statului și statul pluralistic*, Iași, Viața Românească, 1930, p. 10.

⁴ Ca răspuns la acest sprijin președintele a promis, cu ocazia unei convenții a emisiunilor creștine, să proclame anul 1983 „Anul Bibliei”. Vezi Lewis Perry, *Viața intelectuală în America. O istorie*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995, p. 321.

⁵ Emmanuel Todd, *Sfârșitul imperiului. Eseu despre descompunerea*

sistemului american, București, Editura Albatros, 2003, p. 209.

⁶ Allan Bloom, *Criza spiritului american. Cum universitățile au trădat democrația și au sărăcit sufletele studenților*, București, Humanitas, 2006, p. 180.

⁷ Într-o formulare sintetică, liberalismul trebuie respins în calitatea lui de factor metafizic global. A se vedea Aleksandr Dughin, *A patra teorie politică. Rusia și ideile politice ale secolului XXI*, Chișinău, Universitatea Populară, 2014, p. 65.

⁸ Este ilustrativă disputa din 1986, în jurul legii care introducea sancțiuni economice împotriva regimului rasist din Africa de Sud. Cât privește restrângerea controlului civic asupra administrației, aceasta înregistrase un succes încă din 1976, când Camera Reprezentanților a decis să nu facă public raportul Comitetului pentru Serviciile de Informații fără avizul Casei Albe. Samuel P. Huntington, *op. cit.*, p. 226.

⁹ Zbigniew Brzezinski, *Europa Centrală și de Est în ciclul tranziției*, București, Editura Diogene, 1995, pp. 207-208.

- ¹⁰ O exprimare sintetică a acestui punct de vedere se întâlnește la Milton Friedman, *Capitalism și libertate*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 39.
- ¹¹ David Harvey, *Condiția postmodernității. O cercetare asupra originilor schimbării culturale*, Timișoara, Amarcord, 2002, pp. 170-172.
- ¹² Desemna traseul de înaintare a imperiilor de-a lungul latitudinilor temperate. Vezi Paul Claval, *Geopolitică și geostrategie. Gândirea politică, spațiul și teritoriul în secolul al XX-lea*, București, Corint, 2001, p. 42.

Bibliografie

- Allan Bloom, *Criza spiritului american. Cum universitățile au trădat democrația și au sărăcit sufletele studenților*, București, Humanitas, 2006.
- Zbigniew Brzezinski, *Europa Centrală și de Est în ciclul tranziției*, București, Editura Diogene, 1995.
- Paul Claval, *Geopolitică și geostrategie. Gândirea politică, spațiul și teritoriul în secolul al XX-lea*, București, Corint, 2001.
- Laurențiu Constantiniu, *Uniunea Sovietică între obsesia securității și insecurității*, București, Corint, 2010.
- Aleksandr Dughin, *A patra teorie politică. Rusia și ideile politice ale secolului XXI*, Chișinău, Universitatea Populară, 2014.
- Milton Friedman, *Capitalism și libertate*, București, Editura Enciclopedică, 1995.
- David Harvey, *Condiția postmodernității. O cercetare asupra originilor schimbării culturale*, Timișoara, Amarcord, 2002.
- Samuel P. Huntington, *Viața politică americană*, Humanitas, 1994.
- Lewis Perry, *Viața intelectuală în America. O istorie*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995.
- Carl Schmitt, *Morala statului și statul pluralistic*, Iași, Viața Românească, 1930.
- Emmanuel Todd, *Sfârșitul imperiului. Eseu despre descompunerea sistemului american*, București, Editura Albatros, 2003.

VARIA

La parola poetica come strategia di fuga dal capitalismo tecno-nichilista (Cuvântul poetic ca strategie de evitare a capitalismului tehnico-nihilist)

Alessandro LATTARULO

Abstract. *In this article we try to argue that the domain of economics and technology in late modernity, seen as the result of the submission of the symbols and myths to the hedonism and nihilism, can be undermined facing it on the cultural field. New prophets of this message, which looks to the future without being satisfied to domesticate reality, are the poets, a peculiar kind of artists whose creative use of words carries a revolutionary seed, much more effective than any reform conceived in order not to weaken the hegemonic lexicon.*

Keywords: *Technik/technology, poets, myth, prophecy, capitalism.*

Introduzione

In questo saggio intendiamo argomentare che nell'epoca presente, segnata da una cifra marcatamente economica, che, per essere più precisi, assume la forma dematerializzata della finanza (del *finanzcapitalismo*, seguendo Gallino¹), la crisi che investe l'Occidente sia, ancor prima che legata a un ineluttabile tramonto dello stesso o certificata dal crollo del PIL e dall'andamento delle Borse, da ricercare all'interno di una

contraddizione che investe la cultura.

Le radici di tale crisi affondano nella scomparsa, dall'orizzonte culturale inteso nel senso più ampio possibile, dei profeti.

Costoro, infatti, sono i portatori di una parola che riesce a indicare un futuro, una prospettiva, cioè ad annunciare un *evento*. E lo fanno attraverso la parola, liberandola dalle incrostazioni che ne riducono la capacità espressiva, al di là della minima codificazione pattizia cui essa è sottoposta per evitare il caos

babelico. Utilizzano la parola spesso in maniera evocativa, alludendo, ricorrendo a metafore, allegorie, parabole, ossia a tutti quegli espedienti che fondano la propria efficacia sul ricorso ai simboli. Accanto a questi, lasciano fiorire i miti, che, come vedremo più avanti, sono, al pari dei simboli, ponti tra l'assenza e la presenza, strategie discorsive che solo ingenuamente possono essere liquidate come retaggi di civiltà primitive e debolmente alfabetizzate. Non esiste infatti società, anche moderna e civilizzata secondo i canoni della ricostruzione fattane da Elias, che possa fondare il proprio ordine esclusivamente sulla forza o su un calibrato impasto di violenza e norme. Questa è al meglio un'illusione; nella peggiore delle ipotesi una narrazione mistificante caldeggiata da apparati egemonici di governo (non nel mero senso istituzionale del termine) che intendono far passare sotto silenzio la proliferazione della simbolica mascherata che essi viceversa favoriscono apertamente per mantenere lo status quo.

Tale situazione di fatto, che neppure i fenomeni di proletarizzazione di massa in atto nei paesi occidentali sembrano scalfire, si regge su una torsione del processo di razionalizzazione fiorito con il filosofare all'interno delle *poleis* e proseguito, con andamento a spirale, con le opere degli umanisti, attraverso il cogito cartesiano, l'Illuminismo, fino ad arrivare alle

palesi contraddizioni consumatesi nel ventesimo secolo, tragicamente sospeso tra la grandezza del progresso conosciuto e le devastazioni delle guerre mondiali.

In particolare l'accelerazione della liquefazione delle relazioni che avevano consentito appena qualche decennio fa spettacolari conquiste collettive ha recentemente spianato la strada, anche come reazione alle contraddizioni "genetiche" del Novecento, all'affermazione dell'*egoismo proprietario*, quale tratto distintivo di una società che ha fuorviato il più autentico significato di libertà individuale.

Sottrarre l'identità a tale forma di egoismo, che rende il linguaggio conformista e spiana la strada a svariate modalità di razzismo, è, secondo Serge Latouche, operazione che passa per un deciso recupero della *ragionevolezza* contro le degenerazioni della *razionalità*. Nel libro *La sfida di Minerva*, egli tenta quasi una lettura storico-sociale del mito che ha come protagonista la dea della ragione. A Minerva, altrettanto spesso vista come dea della guerra per il solo fatto di essere uscita tutta armata dalla testa di Giove, possono essere attribuiti due figli spirituali: *Phrónesis*, la maggiore, ossia quell'intraducibile mescolanza di prudenza e saggezza, o, ancor meglio, il *ragionevole*; e *Lógos epistemonikós*, il minore, cioè la ragione geometrica, il *razionale*². Secondo l'intellettuale francese, il fratello minore ha reciso i legami con la sorella nel XVI secolo,

diventando il fulcro della civiltà occidentale, della Modernità, che risulta pertanto plasmata dalla *razionalità tecnoeconomica*.

Nonostante la diretta filiazione dalla Grecia mediterranea, questa coniugazione della razionalità ha preteso di imporsi senza confronto, cancellando ogni considerazione (prepolitica) del bene. Sarà anche vero che il confine del ragionevole contiene nell'elasticità che lo caratterizza un'arbitrarietà che, per esempio, minaccia alcune caratteristiche del diritto, ma la razionalità, sebbene sottratta a enfatiche simmetrie con la *phrónesis*, non può bastare a se stessa, tanto più nella *Risikogesellschaft* lungamente studiata da Ulrich Beck. Nella società (globale) del rischio, dell'incertezza prodotta dall'uomo stesso, il trionfo del razionale diventa assoluto (*absolutus*, separato dal resto, sciolto da qualsiasi vincolo) con l'avvento del regno tirannico dell'economico, le cui leggi degradano tutto quel che concerne altre sfere a bersaglio di svalutazione, di derisione. Assimilando la razionalità al calcolo economico, si arriva fino alla confusione dei fini e dei mezzi³. Se il comportamento razionale consiste nell'allocare i mezzi scarsi a usi alternativi per realizzare efficientemente l'obiettivo perseguito, poiché tale scopo non può essere che la felicità dell'agente e dell'umanità, allora l'economico si riduce alla quantificazione della felicità. Ma svilire la felicità a un ben-essere che sia sinonimo di ben-

avere, di possesso, trasformatosi ormai in fine dotato di un'intrinseca giustificazione, piuttosto che rimanere *medium*, strumento per conseguire un determinato scopo, favorisce la messa da canto della natura del *telos*. Nell'esempio adoperato, il fine dovrebbe tutt'al più restare il raggiungimento della felicità come pacificazione con se stessi, non la massimizzazione dei mezzi ritenuti indispensabili per procurarla. La razionalità, insomma, divora il proprio oggetto nella *procedura*⁴.

Alla convincente diagnosi latouchiana, che prescrive quale primario rimedio per uscire dalla bulimia nichilista nella quale siamo ormai intrappolati una *decrescita felice*, noi, per rimanere ancorati al tessuto prettamente socio-culturale di questo contributo, individueremo nel poeta e nella parola creativa, sulla scia di alcuni autori, benché dalle impostazioni eterogenee, la strategia dell'anima che meglio risulta in grado di ribaltare il paradigma dominante.

L'artista è l'alfiere della profezia, benché talvolta si lasci soggiogare dal potere, intessendo con esso relazioni equivoche⁵.

Il poeta, tuttavia, a differenza del pittore, dello scultore, anche quando sia stato storicamente al servizio del principe o del sovrano di turno, ha mantenuto una peculiarità che ne rende preziosa e insostituibile l'opera: lavora con la parola, la mette in versi, la piega a una novazione continua. Nelle sue liriche si cela la pretesa, in quanto tale por-

tatrice di un potenziale rivoluzionario, di affrancarsi dal linguaggio della comunicazione, e tuttavia comunicare qualcosa con malcelata insofferenza nei confronti della rigidità delle regole precostituite, soprattutto se viste come frutto di un'imposizione dall'alto che accentui l'asimmetria congenita nel rapporto di potere tra dominante e dominato. A lui è chiesto di mettere in forma la dimensione dell'immaginario, sempre immanente a quella del simbolico e del funzionale, per ricucirle tra di loro, ridimensionando la pretesa del funzionale di esercitare una primazia che de facto si tramuta in dispotismo. L'immaginario, infatti, come ha insegnato Castoriadis, è una dimensione sempre istituyente di nuovi spazi mentali, sia individuali che collettivi⁶.

Al poeta, ben più che a riforme figlie dell'aspirazione prometeica giuridico-istituzionalista, incapaci di agire sulla formazione di un sentire comune perché costrette nelle maglie della mercificazione, è quindi affidato il compito di ribaltare il *paradigma dominante*, nel senso descritto da Thomas Kuhn.

Lo studioso statunitense argomentò che la conoscenza sia un prodotto sociale, aggiungendo che il paradigma dominante in una temperie storica, mentre fornisce le basi per interpretare la maggior parte dei fenomeni e assicura le condizioni per l'accumulazione del sapere (e questi ne sono i pregi), costituisce un limite in quanto,

essendo determinato, non può e non vuole accogliere dimensioni che esorbitino dall'area circoscritta. La sua teoria critica postulava che un paradigma non fosse più vero di un altro, ma si affermasse in quanto sostanzialmente più adeguato a risolvere i problemi manifestati in una situazione concreta. Attualmente, non soltanto la sua riflessione antipositivistica e oculata nel maneggiare il feticcio dell'oggettività scientifica appare quanto mai salutare per demistificare la strabordante produzione teorica debolmente curiosa e appiattita sulla datià, ma, pur ammonendoci che l'eterogeneità dei paradigmi nelle scienze sociali e umane sia di gran lunga più marcata di quella rinvenibile sul versante fisico-matematico, suggerisce che il meccanismo di logoramento dei paradigmi egemoni funziona secondo le medesime regole e ha più elevate probabilità di successo in coincidenza con una crisi⁷. Ecco perché metterne in risalto le contraddizioni non può essere operazione che si astenga dallo sforzo di creare un'alternativa che muova da una radicale ristrutturazione del lessico. In fondo, anche il primato dell'economia è in primo luogo capacità di penetrazione nel linguaggio e nell'immaginario quotidiani di una grammatica verbale e iconica prima appannaggio di ristrette *élites* di specialisti.

Simboli

I simboli sono il fondamento delle norme e del potere. Se tutta la realtà fosse scoperta davanti ai nostri occhi, non avremmo bisogno di simboli: essi servono infatti per accedere a un mondo di cui postuliamo l'esistenza, senza poterlo completamente decifrare come cosa pienamente veduta. Sono quindi dispositivi eminentemente ermeneutici. Sono il punto d'incontro di un andare e di un venire. «È un andare dalle esperienze fondate sulle nostre sensazioni fisiche e sulle attività razionali a una realtà metafisica. Questa poi rifluisce su di noi che, sempre di nuovo, ci interroghiamo circa il suo significato appena intravisto»⁸.

Il rapporto tra il segno simbolico e il contenuto di significato è innanzitutto soggettivo, anche se il simbolo può diventare oggettivo quando i suoi significati sono codificati in una norma generalmente accettata o subita. Esso si pone quale punto mobile di intersezione tra la soggettività e l'oggettività dei significati. Il suo linguaggio non è immediatamente figurativo o iconico, ma *allusivo*, e pertanto non si limita a promuovere una conoscenza descrittiva, passiva, ma fervore elaborativo.

Tappa inaggirabile in questa riflessione è il riconoscimento che la conoscenza, quando esiste, è imperfetta come l'uomo. Anche qualora si volesse statuire non lo fosse, essa non esisterebbe più perché si

muterebbe in immedesimazione. Del resto, che la conoscenza sia uno stato transeunte, precario per eccellenza, è un topos ricorrente.

Si pensi, per esempio, al mito platonico della caverna, narrato nella *Repubblica*, in cui i segni sono ombre della realtà soprasensibile e soprarazionale, che andrebbe illuminata a giorno uscendo dalla caverna ma che sconta le resistenze dei prigionieri là tenuti incatenati sin dall'infanzia e perciò ingannati dalle forme portate dagli uomini lungo il muretto, che sembrano meno reali delle ombre alle quali sono abituati. Oppure si vada alle riflessioni sulla vanità contenute nel libro sapienziale del *Qoèlet* (anche conosciuto con la grecizzazione di *Ecclesiaste*⁹), dove la saggezza del riconoscere come tutto sia vanità (1,2), nell'accezione originaria radicale di "nulla", "vuoto", si snoda attorno al tormento del sapiente dinanzi alla brevità della vita, che, accompagnando verso la medesima sorte sia il saggio che lo stolto, ridimensiona la pretesa di indiarci. In questo scritto, sebbene sia percepibile, in ottica prettamente umana, che il vantaggio conferito dalla saggezza sulla stoltezza possa paragonarsi a quello della luce sulle tenebre (2, 13; come il sole del mito platonico, che acceca tutti coloro che, abituati al buio, provano persino dolore fisico dinanzi a una luce così intensa), si appalesa il messaggio secondo cui sacralizzare la scienza non solamente costituisce uno sviamento

dalla piena realizzazione dell'Uomo, invece possibile nell'incontro con Dio e con la sua infinita Sapienza, ma, per di più, rappresenta, in tale visione pessimistica piuttosto diffusa tra il popolo ebraico, appena liberatosi dal giogo babilonese, un potenziale controsenso persino in ottica utilitaristica. Molta sapienza, infatti, porta molto affanno. «Chi accresce il sapere aumenta il dolore» (1, 18) sia perché, approfondendo il dialogo tra se stesso e la realtà che lo circonda si accorge di sapere quasi socraticamente sempre meno (la crescita della sapienza sembra soggetta a una perversa legge ad andamento discendente rispetto agli strumenti gnoseologici che a mano a mano si acquisiscono), sia perché la più elevata saggezza umana, anche quando messa a servizio di scopi meritori e volti al bene della comunità, incontra un limite invalicabile dinanzi all'opera di Dio, l'unica dotata della capacità di raddrizzare ciò che è curvo, sancendo così il fallimento della sapienza umana, o di quel che l'uomo ritiene sapienza (7, 13).

Non dissimili sono le suggestioni che ritroviamo circa tre secoli dopo nella *Prima Lettera di San Paolo ai Corinzi*, elaborata durante la propria permanenza a Efeso come risposta ai problemi della comunità di quella città cosmopolita, nella quale l'apostolo aveva predicato alcuni anni prima. Paolo di Tarso, non alieno a riflessioni sul "simbolico", tanto più nel confronto con popolazioni pagane devote a culti rituali di

varia natura, riesplendendo il messaggio del Cristo, ricorda in primo luogo che fulcro della vita da rinati nel battesimo non possa che essere la *carità*, senza la quale ognuno sarebbe nulla, ancorché avesse «il dono della profezia», «conoscesse tutti i misteri» e avesse «tanta fede da trasportare le montagne» (1 Corinzi 13, 1). Resta innegabile che gli uomini siano "esseri simbolici", che non si fermano davanti a quel che appare ai propri sensi, perché costantemente indotti dalla loro indole a "guardare attraverso" per vedere al di là. E aggiunge anche che «adesso noi vediamo in modo confuso, come in uno specchio; allora invece vedremo faccia a faccia. Adesso conosco in modo imperfetto, ma allora conoscerò perfettamente, come anch'io sono conosciuto» (1 Corinzi 13, 13). Lampante è la contrapposizione tra l'*ora* della realtà di quaggiù, imperfetta, e l'*allora* della realtà di lassù, dove regna la perfezione e, quindi, il dissolvimento di ogni mistero.

Il segno simbolico, *speculum* e *aenigma*, non è quindi un semplice segnale, quale potremmo considerare un cartello stradale, o un mezzo identificativo (un "logo"), ma lo sforzo di rappresentare un doppio strato di realtà: quello che sta al di là dell'esperienza fattuale e logico-dimostrativa, e che ci è come nascosto da un velo, e quello che il velo stesso ci mostra, nell'approssimazione e nel gioco dello scopri-mento e del nascondimento.

Il simbolo porta con sé, come suggerisce l'etimologia e l'oggetto designato in origine dal termine, una duplicità che al tempo stesso lega e separa, e che, per rimanere momentaneamente nell'alveo della teologia cristiana, indica tanto il divino quanto il diabolico, tanto l'ordine quanto il caos, benché non in ambivalente compresenza in cielo o in terra, ma proprio con la dimensione spazio-temporale dell'oggi e del domani a separare nettamente i due ordini di realtà.

Non si dimentichi che il sostantivo *simbolo* viene dal greco *sýmbolon*, unione del prefisso σύμ- (*sým-*), *insieme*, e del verbo βάλλω (*bállō*), *getto*, volendo dunque significare *mettere insieme* quel che è diviso e contemporaneamente suggerire anche un significato ulteriore. Ciò ci permette subito di cogliere nella sua etimologia l'unità, quasi metafisica, tra significante e significato, idea e rappresentazione, che questo termine racchiude in sé: non sorprenda che il suo contrario sia διαβάλλω (*diabállō*), da cui il termine moderno "diavolo", colui che divide per antonomasia.

In origine tuttavia, come ricorda Corinne Morel, il termine designava un oggetto, per la precisione una tessera, un frammento di ceramica, di osso o di metallo, che si divideva in due o più parti in occasione della stipula di contratti materiali, affettivi o spirituali. Le persone interessate – il debitore e il suo creditore, il maestro e il suo discepolo, i membri presenti a una stessa

assemblea ecc. – ne conservavano ognuno un pezzo e così si ritrovavano vincolate. In seguito, avvicinando i pezzi del *sýmbolon*, i contraenti riconoscevano quali esclusivi i vincoli materiali, affettivi o spirituali che li univano¹⁰.

Se la sua funzione primaria è pertanto di tenere insieme, il legame che esso istituisce connette strettamente il significante e il significato. Dinanzi all'onnipervasiva presenza del simbolo, che riposa sulla creazione di significati collettivi di cui anche il singolo attore sociale necessita per dare un senso profondo alla propria presenza nel mondo (nessun simbolo è tale se riposa esclusivamente su di un significato individuale), la cultura in quanto apparato strumentale atto a risolvere i problemi specifici che il singolo e la collettività incontrano nel proprio rapporto con l'ambiente e nella ricerca di soddisfare alcuni bisogni primari si incardina in prospettive più ampie di quelle designate dalla teoria parsonsiana e luhmanniana di fungere supinamente da elemento basilare di riduzione della complessità.

O, meglio, potrebbe assolvere a tale compito soltanto al prezzo di esasperare lo scivolamento verso dimensioni di *autoreferenzialità* da cui le forme del sapere moderno, dove la crisi dei fondamenti tradizionali di verità è surrogata dal ruolo centrale della scienza, appaiono spesso marchiate a fuoco. Non si tratta di banalizzare o esasperare la relativizzazione di

qualsivoglia dimensione della comunicazione simbolica, e tanto più di quella mediata dal linguaggio (che rimane la primaria e fondamentale fonte di socializzazione), bensì di custodire intatte le potenzialità dell'essere umano. Questo, infatti, non essendo programmato, come l'animale, in base a determinismi istintuali, può rifiutarsi di conformarsi ai significati e alle regole proposte dalla società di appartenenza. In fondo, avere coscienza di sé vuol dire, al tempo stesso, «essere capaci di *identificarsi* con forme determinate di significato (ad es. definizioni sociali dell'identità) e di *negare* queste stesse forme»¹¹.

La plasticità del comportamento umano rende infinitamente maggiore la sua imprevedibilità rispetto a quello degli animali, anche per la mediazione consentita dal *logos*, che non è mai una cristallizzazione di regole e input dati per sempre, ma una potenzialità in continuo divenire. Ciò istituisce una dialettica mai del tutto portata a sintesi tra significato e azione sociale, perché se in via di principio dobbiamo riconoscere che l'azione precede il significato, dal momento che quest'ultimo non può avere altra origine che l'agire medesimo, è d'altronde innegabile che la maggior parte delle azioni affondino in molteplici significati (il significato precede l'azione), perché ciascun individuo nasce e opera all'interno di un contesto sociale già formato e di una cultura sulla quale, almeno in

uno stadio aurorale del proprio cammino di vita, difficilmente può influire in maniera rilevante.

A consentire l'osmosi tra le fasi di tale processo altrimenti cortocircuitante provvede appunto la dimensione simbolica, alla quale, nella storia, l'uomo ha ripetutamente attinto. Basterà menzionare in tale sede la magistrale lezione di Hans Blumenberg, che ha ricordato che sia il mito che il logos siano due mezzi diversi ma nient'affatto antitetici per rispondere all'esigenza di organizzazione simbolica della realtà, la quale, a propria volta, ha senza dubbio lo scopo di acquietare l'indeterminatezza numinosa per fare spazio alla determinatezza nominale, per rendere l'inquietante familiare ed accessibile, ma anche di conservare la stabilità del mondo senza ingessarla in una riproduzione che, inevitabilmente, non può essere per sempre identica a se stessa¹². Ciò, infatti, stride con la caducità della memoria e della sua trasmissione, che se su un fronte sfida una collettività a farsi carico del proprio passato per storicizzarlo, registrandolo e tramandandolo (rendendolo *continuo*), sull'altro apre le porte all'esigenza di trovare la giusta misura tra cemento sociale mediante la memoria (con le correlate tentazioni di esercitare forme di *egemonia mnemonica* verso altre comunità) e necessità di dare al presente una connotazione mobile, cangiante, che indichi una cesura con il già accaduto. Pressante, soprattutto da parte di studiosi di

origine ebraica (per la legittima spinta esercitata in questa direzione dal compito di commemorare la Shoah) è stato, anche in anni recenti, l'intento di marcare la separazione già menzionata tra memoria e storia, proprio muovendo dalla consapevolezza della fallacia della prima.

Avishai Margalit, per esempio, ha inteso valorizzare tale contrapposizione paragonandola a quella tra senso comune e scienza, intendendo cioè la storia come «una memoria collettiva sistematica e critica», che rifugge dall'accostamento al senso comune, costruito per intersezioni persino casuali e senza bussole¹³. Sviluppando la nota argomentazione weberiana, egli ha inteso il processo di razionalizzazione che ha innervato di sé la Modernità quale capacità di abbandonare la visione del mondo come luogo incantato (mito), per fare spazio al disincanto dello stesso, nel quale domina la storia critica, nella cui ontologia possono residuare elementi mitici o epopee eroiche, facendo tuttavia riferimento a differenti spiegazioni e a differenti nozioni di causa ed effetto. L'opposizione tra questi mondi riflette dunque il ribaltamento gestaltico avvenuto in epoca moderna, benché, come lo stesso autore riconosca con malcelato fastidio, l'ontologia del mito e l'ontologia della storia portino in dote visioni del mondo che coesistono ancora fianco a fianco¹⁴.

L'aporia consiste nelle contraddizioni drammatiche da cui la tarda

Modernità è stata segnata e che aveva portato, a seconda guerra mondiale ancora in corso, Horkheimer e Adorno, nella celebre opera *Dialettica dell'illuminismo*, a scorgere una degenerazione inarrestabile, una vera e propria deriva della "razionalizzazione" descritta da Weber. A vedere la ragione schiacciata in dispositivo di riduzione della vita a impersonale ciclo di produzione e consumo merci, essendo il proprio *imperium* diventato talmente avvolgente, ben al di là delle originarie intenzioni, da occultare la fondazione della sua stessa origine di senso, degenerando in una particolare versione di razionalizzazione che il sociologo tedesco, sulle orme di Sombart, aveva pronosticato potesse condizionare gli "ideali di vita" della società borghese secondo una coazione all'approvvigionamento dei beni che, nella società di massa già scandagliata dai rappresentanti della scuola di Francoforte, sarebbe sboccata in forme patologiche di consumismo il cui apparato di pensiero logico-formale, matematico, avrebbe consacrato narcisisticamente il mondo a misura di sé medesimo¹⁵.

L'agire dialogico habermasiano

Altamente probante delle drammatiche contraddizioni sollevate da una ragione che si illuda di poter fare i conti senza la dimensione simbolica della realtà, anche nella misura in cui essa stabilisca un

inossidabile connubio con frattaglie mitiche, è il complesso quanto disperato tentativo compiuto da Habermas di affrancarsi dalle premesse dei maestri per planare, al fine di salvare l'eredità del razionalismo dei Lumi, su di un terreno comunicativo dove il desiderio di rischiaramento e di dominio su ogni fenomeno della vita è sottoposto al confronto con altri individui assunti come egualmente razionali, e mediato da una prassi dell'agire orientata all'intesa.

Così come in Hobbes – autentico apripista del pensiero moderno – tutto quel che riguarda la natura dell'uomo non soggiace all'urgenza di ovattare passioni altrimenti ferine, bensì risponde a un profondo desiderio della ragione, giacché si permane nello stato di natura finché l'appetito privato del singolo individuo costituisce il metro attraverso cui sceverare il bene dal male e non si integra la società per via normativa, non già mediante una brutale imposizione esterna, ma come stadio finale di un cammino di fondazione sociale da ricercarsi per via pattizia, anche nell'ultimo Habermas il *nomos* torna a confrontarsi arditamente con una ragione solo in parte detrascendentalizzata.

La funzione euristica dell'idea cosmologica kantiana dell'unità del mondo, che presiede all'assunzione del soggetto come origine di tutti gli oggetti del pensiero, sconta il declassamento a principio metodologico incapace di abbeverarsi alla fonte della completezza. Resiste

la capacità regolativa dell'intento kantiano e con essa il soggetto è chiamato a confrontarsi creativamente per riformulare un nuovo senso alla propria libertà¹⁶. Nonostante la smania di oltrepassare i confini dell'ignoto, di sfidare gli dei per sete di conoscenza, di liberazione dalla paura, che conduce l'Odisseo omerico a infrangere ogni mistero della vita, i territori del magico-religioso non possono essere svenduti, perché la fidelizzazione al nichilismo sotto le mentite spoglie di un'orizzontalità tesa a valorizzare l'*Io sovrano* rende l'esistenza monocorde.

L'irruzione del *bios* nel discorso tecno-scientifico facilita senz'altro la comprensione dei motivi della predilezione di Habermas nei confronti dell'individualismo a scapito del comunitarismo. Non che l'intellettuale tedesco non cerchi una mediazione, giacché riconosce che i valori culturali abbiano diritto a un riconoscimento politico in quanto costitutivi di insopprimibili identità collettive. Egli però nega decisamente l'esistenza di diritti collettivi, in quanto la valorizzazione delle diversità socioculturali va sempre riferita a una prassi fondata su criteri costituzionali universalistici e transculturali¹⁷ (con un graduale slittamento da proposte di patriottismo costituzionale "nazionale" ad analoghe formule cosmopolitiche).

L'evidente riferimento kantiano rende la propria analisi uno sforzo che muove dalla dimensione morale. L'etica del discorso habermasiana è

squisitamente deontologica, perché rinuncia a prescrivere una soluzione filosoficamente corretta ai problemi pratici. È altresì cognitivista perché attribuisce agli enunciati morali uno status equivalente alle asserzioni e, infine, formale, poiché ha per oggetto la giustificazione di un principio morale.

La tendenza alla privatizzazione dell'agire individuale, anche qualora non voglia essere oggetto di valutazione, appare chiaramente di supporto a un dilagare della laicità che nondimeno sembra sollevare altrettanti problemi di quanti ne risolve, a partire dalla sfera culturale. Se infatti Habermas cerca di tracciare una genealogia della laicità che distingua tra una secolarizzazione politica (che concerne la laicità delle istituzioni) e una secolarizzazione sociale (riferibile innanzitutto alle comunità religiose), è purtuttavia vero che l'individuazione del filtro in grado di far passare nella sfera istituzionale esclusivamente i contributi laici appare operazione oltremodo critica delegandone il compito in toto al diritto senza interrogarsi sui fondamenti dello stesso ma fidando in via sostanzialmente esclusiva sulla performatività di un modello di agire comunicativo che, pur funzionato da metodologie dialogiche, muove, a tacer d'altro, da premesse polisemiche. La morale dell'intenzione kantiano-habermasiana, secondo cui l'uomo deve essere trattato sempre come un fine e mai come un mezzo, nel tentativo di

prescindere da qualsiasi riferimento teologico, adoperando strumenti esclusivamente razionali, per presentarsi compiutamente laica ma non agnostica né atea, delinea i contorni di una filosofia della storia depotenziata nel consentire l'emersione e lo sviluppo delle dinamiche di integrazione sociale dall'aver ritenuto di poter sostituire quasi per intero l'apparato simbolico istituito o istituendo con quello tecnogiuridico.

Tecnica e logica procedurale

Il mutamento di rotta è drastico. La mentalità sottosistemica che trasloca dalla formulazione dello schema AGIL parsoniano, cucito sulle dimensioni dello stato nazionale, alla globalizzazione pervasa dagli iperspecialismi non è finalistica, come quella cristiana o quella schiettamente illuministica di Kant, bensì procedurale. Sotto la coltre della tecnica, assunta al ruolo di mito collettivo più potente della contemporaneità¹⁸, l'*umanismo* heideggeriano tramonta, perché l'essere umano diventa il funzionario di ciò a cui si riduce la propria essenza stessa. La sua libertà come risultato dell'indeterminazione biologica viene soppiantata dalla tecnica, che cessa di essere il prodotto maturo dell'evoluzione, per diventare condizione imprescindibile dell'esistenza, qualcosa senza cui l'uomo non potrebbe trasformare quotidianamente la memoria in storia. Il problema è che né

la morale cristiana dell'intenzione, né la morale della responsabilità weberiano-jonasiana (*Verantwortungsethik*), che sposta il fuoco della propria attenzione dalle intenzioni agli effetti delle azioni, appaiono più sufficienti. Non lo sono più, come in verità aveva intuito parzialmente lo stesso Weber, perché caratteristica della tecnica è produrre effetti prevedibili qualora analizzati secondo i protocolli delle scienze positivistiche e dei loro saperi oggettivanti, ma invero imprevedibili per l'uomo, in cui residua una spinta allo smarcamento dalla narrazione della neutralità dello sviluppo della tecnica, ma con vigore sempre più fiacco, che lascia campo libero al lavoro della richiamata logica procedurale in funzione del massimo auto-potenziamento della tecno-scienza. Ciò favorisce una perversa saldatura che sostituisce, esplicitamente o di soppiatto, quel che possa essere antropologicamente vantaggioso con quel che risulta economicamente vantaggioso, agevolata dalla calcolabilità dei ritorni economici di un progetto o di un'azione, rispetto alle ricadute benefiche per un soggetto, una società. La tecnica si afferma dunque come l'*ambiente* all'interno del quale anche l'uomo subisce una modificazione antropologica.

Con rara lucidità, Pietro Barcellona nei suoi ultimi anni di vita ha intravisto la possibilità di incunarsi in queste strette fessure di liberazione non solamente

attraverso le più collaudate forme politiche e cooperative di resistenza al dominio del capitalismo su scala globale, con i valori e i mutamenti da esso indotti direttamente o a cascata, ma puntando allo smarcamento dell'uomo dal *letteralismo* di cui spesso rimane vittima. Il letteralismo, infatti, su cui torneremo anche più avanti, non solo è la premessa dei peggiori fondamentalismi, ma riflette oggi una condizione in cui la parola «da “simbolo” della relazione emotiva fra la parola e la “cosa” si è via via trasformata in uno strumento di “costruzione” e di “ordinamento” del “reale”, fino ad assorbirne l'energia nella potenza normativa dei concetti. La trama dei concetti ha chiuso bella “gabbia d'acciaio” il mondo dell'accadere, dell'esperire e del sentire. Il dire si è trasformato da creazione/scoperta di “figure” e “forme” in un pre-dire che appartiene alla sfera del fare e del creare»¹⁹.

La cristallizzazione della parola e la crisi della simbolizzazione incardinata all'interno della dissoluzione dei luoghi fisici di cui la tecnologia si fa portabandiera segnala l'urgenza di riportare al centro del discorso non il simbolo in quanto tale, magari cedendo alle lusinghe di tentazioni neo luddiste e grossolanamente nostalgiche, ma la sua preziosa funzione di ausilio all'attività mentale di astrazione dalla fisicità immediata e dalla pura percezione che è alla base di tutte le attività di pensiero.

Riappropriarsi dell'autenticità originaria della parola non vuole semplicemente indicare l'ennesimo tentativo di marcare una distinzione tra uomo e animale, ma equivale a creare le condizioni per decolonizzare l'immaginario collettivo da lessici che, nello sbriciolamento delle barriere spaziali, veicolano pratiche manipolative dei significati condivisi da intere comunità, fisiche o virtuali (pensiamo al *world wide web*), a livelli mai raggiunti prima d'ora. Le parole, d'altronde, come proprio la cultura simbolica si è incaricata per secoli di evidenziare, appartengono sia al piano descrittivo che a quello costruttivo del mondo. Nonostante patisca la minaccia di processi omologanti e massificanti, quest'ultimo resta un pluriverso lessicale creato dagli esseri umani e che quindi essi soltanto possono abitare.

Poeti e poesia

La trasformazione sociale viene da Barcellona strettamente connessa all'evoluzione del linguaggio, affidata in primo luogo ai poeti, i veri agenti delle rivoluzioni che segnano il passaggio da un'epoca a un'altra e quindi chiamati, in questa lunga transizione, a uno sforzo quasi missionario. La poesia «non è soltanto una forma che dà voce a emozioni e sentimenti, ma una vera e propria ristrutturazione del linguaggio attraverso cui gli esseri umani provano a rappresentare il mondo. Il poeta inaugura sempre un

nuovo uso delle parole, o addirittura crea vocaboli che innovano radicalmente l'ordine del discorso»²⁰.

Laddove anche le più lungimiranti e approfondite ricostruzioni sulla distruzione dell'ordine simbolico previgente e l'edificazione di un capitalismo tecno-nichilista in grado di solleticare l'egoismo del singolo attore sociale nella liquidità efficacemente metaforizzata da Bauman si bloccano al cospetto alla capacità del neo-capitalismo liberista di potenziarsi proprio attraverso i due elementi che, sotto il profilo teorico, dovrebbero scalfirlo, ossia l'accelerazione e le crisi cui è sottoposto²¹, Barcellona rintraccia il nucleo di una possibile svolta nella parola poetica. Essa, infatti, anticipa i cambiamenti nelle prassi, o quantomeno accompagna in modo enigmatico i mutamenti nelle vicende umane. Non rappresenta un mondo già esistente e compiuto, ma ne configura uno nuovo. Riesce nel proprio intento *perché fa leva sull'inappagato desiderio dell'uomo di comunicare con i propri simili*, e, sotto tale angolo visuale, può essere descritta come il manifestarsi di una potenza costruttiva e costitutiva del modo in cui gli esseri umani agiscono concretamente, oltretutto di un criterio di organizzazione sociale. Il presupposto dell'efficacia e della praticabilità di questa strategia dell'anima, a differenza che nello sviluppo che potrebbe avere l'utilizzo della parola in un pensatore pur progressista come Habermas,

risiede più che in un elemento ingenuamente volontaristico o, peggio, nell'istituzione di un'equivalenza inattaccabile tra poeta e cantore di ideali di giustizia, uguaglianza ecc., nella meccanica della trasformazione in versi della parola, che ne fa smottare il terreno semantico consolidato, producendo sempre e comunque un cambiamento. Questo, anche in un'ipotesi minimalista, destrutterà la convinzione che il mondo sia retto da leggi oggettive, che fungono da "tappo" ad alternative all'attuale funzionamento dell'economia o alla segmentazione delle società²².

La parola poetica non intende addomesticare il mal di vivere o, a livello macrosistemico, smarcare i suoi megafoni dalle versioni preconfezionate della sintassi ufficiale, ma batte un proprio sentiero alternativo a quello lungo il quale si incontrano pratiche di conciliazione interiore succube del tecno-capitalismo perché pienamente integrate nei meccanismi dell'industria culturale. Quest'estraniamento riflette allora una reazione all'appagamento di ogni desiderio nel paradiso della coincidenza degli opposti e della presunta sedazione di ogni ansia. Vi è l'intenzione di eccedere, con un esperimento mentale mediato dalla scrittura e dal linguaggio, un orizzonte di senso che si satura rapidamente, che chiude le porte in faccia a un "troppo" dell'immagine del mondo veicolata dai mezzi di comunicazione, che certifica la resa all'universalismo totalizzante.

Il lessico mentale non si muove più in sintonia con il lessico del mondo: questa è una delle residue possibilità di resistenza alla costruzione di modelli ermeneutici della realtà schiacciati sull'accondiscendenza ossequiosa a una presentificazione assoluta che non soltanto cancella ogni labile legame con la memoria e la sua rielaborazione, ma occupa con brutale violenza anche l'orizzonte, per tratteggiare il futuro a propria immagine.

Il paradigma del post-umano utilizzato da Barcellona quale cartina di tornasole della tragedia nichilistica dell'Occidente trova proprio nella non rinviabile urgenza di impedire che si giunga all'estinzione della parola, con la sua riduzione a segno, secondo quanto codificato dalla scienza e dalla tecnica, la diga ultima da erigere prima che si consumi il prosciugamento della *percezione del tempo* che ci fonda come Uomini.

Alle spalle della diga, infatti, si annida il morbo del letteralismo, che riduce le parole alla loro lettera, rendendole incapaci di veicolare l'enigma che interroga, che trattiene nello spazio ermeneutico, che coinvolge nella dimensione semantica. E diviene quasi inevitabile lo scivolamento nel fondamentalismo. Se infatti la lettera esaurisce il significato della parola, riducendola a segno, la verità rimane interamente dentro la lettera. Non può che essere in essa. Ragion per cui, chi possiede la lettera possiede la verità, aggirando ogni spiegazione in me-

rito alle soggettività che l'abbiano stabilita. La grande presunzione degli uomini è il possesso esclusivo della *Verità*. Ma la verità, che sta solamente nello spirito e non nella lettera della parola, non può in alcun modo essere posseduta. Tutt'al più è la verità che ci possiede, debellando le nostre resistenze, il salutare e continuo interrogarsi. Il letteralismo è dunque fondamentalista perché pensa che sia stata pronunciata l'ultima parola, mentre persino nella profezia l'ultima parola non è mai detta²³.

Capitalismo tecno-nichilista

Rispetto al capitalismo societario affermatosi nei paesi occidentali nell'immediato secondo dopoguerra, la sua variante tecno-nichilista, oggi ancora dominante, ha il merito, secondo Magatti, di aver introdotto il tema dell'*apertura all'evento*, rivelatosi antidoto alla deriva auto-referenziale e all'ossessione del controllo in cui erano rimaste impigliate la personalità e la socialità durante i "trenta gloriosi". Questo capitalismo ha successivamente potenziato la manifestazione dell'evento e del desiderio, che corrispondono alla sua logica e gli sono funzionali. «Oggi noi sappiamo più chiaramente che il desiderio è desiderio dell'altro. L'essere umano è mancante e cerca fuori di sé ciò che non può trovare al proprio interno. Riconoscere l'evento come evento dell'altro, nella logica del desiderio, significa

rinunciare alla volontà di controllo. Per quanto ci sforziamo, la realtà (per fortuna) non può mai essere dominata fino in fondo. C'è sempre un resto che sfugge»²⁴.

Il *punctum dolens* è che il controllo operato con macchinosità spesso irritante dal capitalismo societario è stato sostituito da una spasmodica ricerca del dominio che ammette come unica realtà quella creata direttamente dall'uomo attraverso la sua potenza tecnica. Un mondo popolato di individui che cercano di espandere la propria volontà di potenza genera però un diffuso senso di angoscia, perché ciascuno si sente esposto all'azione contaminante dell'altro. Appropriatamente, il sociologo italiano ha rilevato che, invece di affrontare tale angoscia, di elaborarla e di risolverla, il capitalismo tecno-nichilista si ostina a offrire due risposte, entrambe insufficienti. La prima è il passaggio dal controllo valoriale a quello procedurale. La seconda è quella della dimenticanza, dove si estingue il bisogno di controllare perché niente dura e ha valore. Nel reagire alle fissità e ai limiti burocratico-organizzativi del capitalismo societario, il nuovo è passato dall'Uno all'uno, cioè da un immaginario di unità e coerenza a quello in cui si afferma indiscriminatamente la differenza come singolarità²⁵, salvo poi rilevare agli sguardi non ammaliati dalle sue promesse che la libertà conseguita è fittizia.

Le istituzioni del capitalismo societario assommavano e facevano coincidere i compiti di funzionamento e di organizzazione della vita sociale (integrazione sistemica) con quelli di determinazione dei significati (integrazione sociale). In siffatto modo, i ruoli all'interno delle istituzioni tendevano a rendere perfettamente fungibili *potestas*, come capacità di decidere, e *auctoritas*, come potere simbolico. Ciò dava vita a un potere che, seppur vincolato alla ricerca del consenso democratico, non si limitava a soddisfare i bisogni individuali, ma puntava a radicare significati collettivamente condivisi. Metteva cioè insieme *legein* (il legame; parola che, si noti, ha la stessa radice di *logos*) e *teukein* (la tecnica, la costruzione, ossia la capacità dell'essere umano di controllare e determinare l'ambiente circostante)²⁶.

Come sottolineato anche da Recalcati, con la svolta storica del neoliberalismo (architrate del capitalismo tecno-nichilista), quello attuale è venuto configurandosi come il tempo della *maniacalizzazione dell'esistenza*, ossia della sua agitazione perpetua, della sua intossicazione per eccesso di stimolazioni, rendendo impraticabile il concetto stesso di esperienza, dissolvendola nella tendenza compulsiva alla "scarica", all'"agire", al passaggio all'atto privo di pensiero e totalmente desimbolizzato²⁷. Esso risulta in sostanza drammaticamente antagonista dell'esperienza del soggetto

dell'inconscio freudiano, perché questa è esperienza dell'incommensurabile, del desiderio come differenza, mentre ciò che oggi domina il grande Altro del campo sociale è l'impero del numero, della cifra quantitativa. Trionfa l'iperpositivismo dell'oggettività, che derubrica l'inconscio a residuo di un arcaismo superstizioso e irrazionale.

Gli ultimi quarant'anni hanno insegnato che, se vuole accompagnare la vita senza pretendere di inscatolarla, il senso non può essere fermato, come aveva invece preteso di fare il capitalismo post-bellico, rassicurante nelle sue certezze ma anche castrante. Questo non significa che il senso sia, per definizione o *ex adverso* per quanto scritto poc'anzi, in ogni momento e in ogni direzione reversibile. Il problema, semmai, è come suggerire alla vita un senso nel quale scolpire significati mediante cui si scorgano le tracce di un *legein* che disancori il soggetto da ogni chiusura autistica.

Il capitalismo, lungi dal possedere la natura etica che aveva teorizzato Weber, esalta la spinta al godimento (solitario) come nuova forma di comando sociale, refrattaria a ogni tipologia di legame²⁸.

Un simile immaginario della libertà, che trasforma il cittadino in consumatore, resiste anche agli scossoni della perdurante crisi economica ed anzi si rafforza sotto alcuni aspetti, portando a esaurimento il ripensamento del *pathos* che aveva attraversato diacronicamente il Novecento. In fondo,

eleva il principio di prestazione a imperativo iperedonistico dietro cui si nasconde, subentrando al conflitto tra principio di piacere e principio di realtà, una domanda complessiva di omologazione agli stili di godimento prevalenti.

Scardinare l'egemonia del turbocapitalismo

Il *pensiero meditante* contrapposto da Heidegger (e Jaspers) al *pensiero calcolante* consente, secondo Magatti, di scardinare l'egemonia del turbocapitalismo che affligge l'*homo consumens*. Oramai giunto all'identificazione con il sistema tecnologico quale ultimo stadio dell'alienazione (o, heideggerianamente, diventato predicato della Tecnica, assurta a Soggetto), l'uomo reificato, al pari della sua storia, vaga alla ricerca di un disvelamento dei simboli presenti nella società, ancorché tergiversando tra l'analogia veicolata dal simbolo, apertura ma anche incertezza, e l'univocità dei concetti elaborati nelle fabbriche del linguaggio funzionalizzato e anonimo, che non comunica perché scavalca ogni riferimento all'Altro, facendo a meno dell'amore e surrogandolo con un narcisismo dietro il quale rimane un soggetto diviso, sganciato dal significante, ridotto perversamente al proprio corpo quale puro e principale strumento di godimento²⁹.

L'alternativa non può rintracciarsi nell'elaborazione di un modello economico le cui fundamenta

poggino su premesse, *in primis* lessicali, ricalcate su quelle oggi dominanti. Né probabilmente è sufficiente approfondire la riflessione su azioni di cura, di solidarietà, cercando di traghettarle all'interno del sottosistema istituzionale.

Il cambio di paradigma necessario transita per la riappropriazione della possibilità di ritrovarsi nell'essere come pensosità purificata da ogni residuo soggettivistico e quindi silente per l' inadeguatezza dei linguaggi a disposizione. È affidarsi alla poesia, che non si limita a enunciare ma evoca. In Magatti, come del resto in Galimberti o in Barcellona, la parola poetica (anche quando si accompagna al non volere) si profila come la più concreta possibilità alternativa al calcolo, all'enunciato, alla volontà di potenza con cui l'Occidente, nelle sue espressioni tecniche, annuncia se stesso. È la premessa a un discorso che non rinuncia a impiegare quello straordinario strumento che è la nostra ragione, riconoscendo, al tempo stesso, che la vita non è soltanto riducibile a essa, di conseguenza ammonendoci a non ricadere in tentazioni idolatriche. Nelle giuste dosi è il *pharmakon per arrestare la deriva del logos in techno-logos*, il decadimento della ragione (del pensiero che pensa) da regola aurea dell'azione a ossessione verso il procedimento più economico per ottenere sempre e comunque, a

partire dai mezzi disponibili, i risultati previsti.

Umberto Galimberti ha indicato una via di lettura che, invece di percorrere pagine per accumulare senso, tende all'implosione del senso, affinché, nel vuoto così creatosi, l'anima si faccia poetica, come ben sapevano i Greci quando usavano il verbo *poiein* (fare, produrre, creare). In questo modo persino il testo già scritto, già dato, perde la sua perentorietà e si fa pretesto per un'immaginazione creativa. L'attenzione da rivolgere allo spazio dell'interrogazione richiama un procedimento che istituisce un nuovo rapporto tra essoterico ed esoterico, tra parola detta e parola custodita, tra conscio e inconscio, con quest'ultimo non ridotto a luogo del rimosso, ma elevato a luogo del ritorno. Tale operazione traccerebbe un itinerario simbolico in cui il linguaggio non espone all'apertura, ma apre l'apertura³⁰.

Nell'autolegittimazione del divenire, la pre-potenza dell'uomo potente arriva fino a pensare di poter "costruire la realtà", al di là di qualsiasi vincolo di senso, nel campo infinitamente aperto delle possibilità.

L'artista della parola, allora, quale può essere considerato il poeta, ha il compito di iniziare a scalfire i caratteri di quest'epoca di realizzazione dell'autarchia e del

dominio del logos (messo al servizio della moneta) sulla vita, sulla natura, sull'uomo, valorizzando l'esperienza della differenza come base della mobilitazione profondamente erotica del pensiero.

A lui tocca gettare un ponte tra lo statuto logico-giuridico che contraddistingue il soggetto moderno e quello empirico-sociale, separati da uno iato che configura il feroce paradosso per cui l'individuo nella sua realtà materiale è il centro di riferimento della trama del rapporto sociale e tuttavia, per realizzare questo obiettivo, vede la sua reale esistenza negata e sublimata nella forma generale del diritto, la cui pretesa di completezza, quando si fonda esclusivamente sulla ragione calcolante, confligge a sua volta con le basi epistemologiche del neoliberalismo socio-economico, in cui significativi ordini teologici emergono da avvenimenti contingenti e insignificanti, modellando i frammenti di un mondo continuamente re-istituito. In un vortice nel quale la libertà di scopo, manifesto ideologico *par excellence* del capitalismo tecno-nichilista si rivela un'illusione. Che tocca alla parola mettere a nudo, ricostruendo un linguaggio simbolico che combatta la desertificazione edonistica nel cui ordine di realtà si sono dissolti i legami collettivi.

Note

- ¹ Luciano Gallino, *Finanzcapitalismo. La civiltà del denaro in crisi*, Torino, Einaudi, 2011.
- ² Serge Latouche, *La sfida di Minerva. Razionalità occidentale e ragione mediterranea*, Torino, Bollati Boringhieri, 2000, p. 10.
- ³ *Ibidem*, pp. 73-74.
- ⁴ *Ibidem*.
- ⁵ Alessandro Dal Lago, Serena Giordano, *L'artista e il potere. Episodi di una relazione equivoca*, Bologna, il Mulino, 2014.
- ⁶ Cornelius Castoriadis, *Gli incroci del labirinto*, Firenze, Hopefulmonster, 1988.
- ⁷ Thomas Kuhn, *La struttura delle rivoluzioni scientifiche*, Torino, Einaudi, 1969, pp. 119-120.
- ⁸ Gustavo Zagrebelsky, *Simboli al potere. Politica, fiducia, speranza*, Torino, Einaudi, 2012, p. 7.
- ⁹ Da *ekklestiastès*, "colui che parla nell'assemblea". Tutte le citazioni dei passi biblici sono tratte da AA.VV., *La Sacra Bibbia*, CEI-UELCI, 2008.
- ¹⁰ Corinne Morel, *Dizionario dei simboli, dei miti e delle credenze*, Firenze, Giunti, 2006, p. 17.
- ¹¹ Franco Crespi, *Manuale di sociologia della cultura*, Roma-Bari, Laterza, 2003, p. 15.
- ¹² Hans Blumenberg, *Elaborazione del mito*, Bologna, il Mulino, 1991, p. 50.
- ¹³ Avishai Margalit, *L'etica della memoria*, Bologna, il Mulino, 2006, p. 58.
- ¹⁴ *Ibidem*, p. 59.
- ¹⁵ Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, *Dialettica dell'illuminismo*, Torino, Einaudi, 1966, p. 34.
- ¹⁶ Jürgen Habermas, *Agire comunicativo e ragione detrascendentalizzata*, in Id., *La condizione intersoggettiva*, Roma-Bari, Laterza, 2007, p. 29.
- ¹⁷ Francesco Giacomantonio, *Introduzione al pensiero politico di Habermas. Il dialogo della ragione dilagante*, Milano-Udine, Mimesis, 2010, p. 55.
- ¹⁸ Umberto Galimberti, *I miti del nostro tempo*, Milano, Feltrinelli, 2009, p. 207.
- ¹⁹ Pietro Barcellona, *La parola perduta. Tra polis greca e cyberspazio*, Dedalo, 2007, p. 9.
- ²⁰ Pietro Barcellona, *Parolepotere. Il nuovo linguaggio del conflitto sociale*, Roma, Castelvecchi, 2013, p. 27.
- ²¹ Mauro Magatti, *Libertà immaginaria. Le illusioni del capitalismo tecno-nichilista*, Milano, Feltrinelli, 2009, p. 354.
- ²² Pietro Barcellona, *Parolepotere, op. cit.*, p. 49.
- ²³ Pietro Barcellona, *Il suicidio dell'Europa. Dalla coscienza infelice all'edonismo cognitivo*, Bari, Dedalo, 2005, pp. 141-142.
- ²⁴ Mauro Magatti, *op. cit.*, pp. 390-391.
- ²⁵ *Ibidem*, p. 391.
- ²⁶ *Ibidem*, p. 50.
- ²⁷ Massimo Recalcati, *L'uomo senza inconscio. Figure della nuova clinica psicanalitica*, Milano, Raffaello Cortina, 2010, p. 7.
- ²⁸ *Ibidem*, p. 28.
- ²⁹ *Ibidem*, p. 34; Mauro Magatti, *op. cit.*, p. 393.
- ³⁰ Umberto Galimberti, *Paesaggi dell'anima*, Milano, Mondadori, 1996, pp. 25-27.

Bibliografia

- AA.VV., (2008), *La Sacra Bibbia*, CEI-UELCI, 2008.
- Barcellona P., *Il suicidio dell'Europa. Dalla coscienza infelice all'edonismo cognitivo*, Bari, Dedalo, 2005.
- Barcellona P., *La parola perduta. Tra polis greca e cyberspazio*, Bari, Dedalo, 2007.
- Barcellona, P., *Parolepotere. Il nuovo linguaggio del conflitto sociale*, Roma, Castelvecchi, 2013.
- Blumenberg, H., *Elaborazione del mito*, Bologna, il Mulino, 1991.
- Castoriadis, C., *Gli incroci del labirinto*, Firenze, Hopefulmonster, 1988.
- Crespi, F., *Manuale di sociologia della cultura*, Roma-Bari, Laterza, 2003.
- Dal Lago, A., Giordano, S., *L'artista e il potere. Episodi di una relazione equivoca*, Bologna, il Mulino, 2014.
- Galimberti, U., *Paesaggi dell'anima*, Milano, Mondadori, 1996.
- Galimberti, U., *I miti del nostro tempo*, Milano, Feltrinelli, 2009.
- Gallino, L., *Finanzcapitalismo. La civiltà del denaro in crisi*, Torino, Einaudi, 2011.
- Giacomantonio, F., *Introduzione al pensiero politico di Habermas. Il dialogo della ragione dilagante*, Milano-Udine, Mimesis, 2010.
- Habermas, J., *La condizione intersoggettiva*, Roma-Bari, Laterza, 2007.
- Horkheimer, M., Adorno, T. W., *Dialettica dell'illuminismo*, Torino, Einaudi, 1966.
- Kuhn, T., *La struttura delle rivoluzioni scientifiche*, Torino, Einaudi, 1969.
- Latouche, S., *La sfida di Minerva. Razionalità occidentale e ragione mediterranea*, Torino, Bollati Boringhieri, 2000.
- Magatti, M., *Libertà immaginaria. Le illusioni del capitalismo tecnocratico*, Milano, Feltrinelli, 2009.
- Margalit, A., *L'etica della memoria*, Bologna, il Mulino, 2006.
- Morel, C., *Dizionario dei simboli, dei miti e delle credenze*, Firenze, Giunti, 2006.
- Recalcati, M., *L'uomo senza inconscio. Figure della nuova clinica psicoanalitica*, Milano, Raffaello Cortina, 2010.
- Zagrebel'sky, G., *Simboli al potere. Politica, fiducia, speranza*, Torino, Einaudi, 2012.

Schimbăm (doar) ca să câștigăm? Huliganismul politic și schimbarea regulilor electorale în România (Changing (just) to win? Political hooliganism and the changing of electoral rules in Romania)

Dragoș DRAGOMAN

Abstract. *The recent change in electoral rules in Romania raises the question of their political (mis)use in favor on the ruling parties, in the context of a sharp post-accession hooliganism that marks the Romanian politics since 2007. With no external control, the ruling elites changed the rules of the democratic game in order to consolidate in power, deciding to overpass the previously existing political consensus regarding liberal democracy. By postponing elections, manipulating electoral rules and overruling democratic decisions by administrative procedures, post-accession hooligans consolidated in power with the cost of partially undermining the still inchoate Romanian democracy.*

Keywords: *democracy, electoral systems, referendums, populism, legitimacy.*

Introducere

Ordonanța de Urgență nr. 55/2014 emisă în iunie de Guvernul Victor Ponta pentru suspendarea efectelor legii privind interzicerea migrației politice ridică mari semne de întrebare cu privire la intențiile guvernului. Legea în vigoare îi sancționează pe aleșii locali cu pierderea mandatului câștigat în alegeri, dacă aceștia schimbă partidul sub sigla căruia au candidat și câștigat respectivul mandat local. Suspiciunea este cu atât mai mare cu cât OUG nu modifică definitiv legea, din motive de procedură sau de conținut, ci

doar îi suspendă efectele pentru o perioadă de 45 de zile. Suspiciunea se referă la posibilitatea racolării aleșilor locali de către Partidul Social Democrat (PSD) la guvernare, în pregătirea alegerilor pentru președintele României, care au avut loc pe 2 și 16 noiembrie 2014. Importanța aleșilor locali pentru alegerile generale, dar și pentru controlul politicii locale în sine, a fost deja subliniată în contextul dependenței alegătorilor locali de resursele controlate de către elitele politice. Cu precădere în mediul rural și în orașele mici, aleșii locali s-au transformat în elite de pradă, con-

trolând resursele locale publice și private și transformându-le în resurse electorale și de putere politică.¹ Fără o societate civilă puternică, cu o presă locală slăbită de criza economică, aleșii locali și mai ales primarii, au devenit angrenajul perfect al unei „mașinării electorale” indispensabile mobilizării politice.²

Dar OUG nr. 55/2014 nu este decât o parte din tabloul mai amplu al schimbării interesate și uneori chiar al alterării competiției electorale. Țintind puterea liberă de orice constrângeri, politica românească de după 2007 a dezvoltat un puternic „huliganism” îndreptat împotriva regulilor și instituțiilor de bază ale jocului politic democratic. Așa cum vom vedea mai jos, victoria „huliganismului politic” pune capăt unui minim consens care a fost necesar funcționării instituționale și politice în vederea aderării României la NATO și la Uniunea Europeană. Acest consens, caracteristic întregii Europe centrale și de est înainte de aderarea țărilor din regiune la aceste organizații internaționale, accepta existența unor reguli liberale minimale și a unor instituții politice neutre.³ Acest consens accepta ca deținătorii puterii să nu schimbe decisiv regulile jocului și să nu-și excludă din competiție rivalii prin restrângerea resurselor lor politice, prin intermediul unor instituții anterior neutre precum curți de justiție, curți constituționale sau consilii de reglementare a audio-vizualului.

Mai mult însă, huliganismul post-aderare a atacat în România chiar fundamentul jocului democratic electoral, suspendând alegeri la termen, schimbând legile electorale în funcție de calculul partizan, direcționând resurse economice în localități cu electorat favorabil și alterând rezultatele electorale prin proceduri administrative. Deși profitabil pe termen scurt partidului la guvernare, huliganismul politic instalat după 2007 riscă să afecteze funcționarea instituțiilor democratice și să-i excludă treptat pe cetățeni ca resursă privilegiată de legitimitate. Prin schimbarea interesată a regulilor electorale, procedurile administrative devin suficiente pentru dobândirea și menținerii puterii. Când cetățenii sunt excluși din mecanismele puterii legitime, democrația ia sfârșit, așa cum s-a întâmplat în numeroase cazuri în democrațiile în tranziție din America Latină.⁴

Huliganismul post-aderare și resursele de putere

Identificat de Ganev cu precădere în Bulgaria și România, „huliganismul post-aderare” se manifestă prin arbitrariul puterii executive, extinderea corupției la nivel înalt, negarea supremației legii și destrucțurarea unui proces de consolidare instituțională ce părea suficient de solid înainte de 2007.⁵ Deși imperfect din punct de vedere teoretic, conceptul de huliganism post-aderare reușește să acopere transfor-

mărilor esențiale în comportamentul elitelor la putere și să surprindă imagini familiare, precum înalții funcționari guvernamentali corupți, legiuitorul interesat de legiferări favorabile, potentatul local ce așteaptă aprobarea de la Bruxelles pentru derularea unor investiții publice profitabile sieși și grupului său de interese. Analiza făcută de Ganev transformărilor politice din România se restrânge la perioada 2007-2008, anume la câteva cazuri locale de corupție în Iași și Constanța și la dificultățile întâmpinate de noile instituții de luptă împotriva corupției, anume Direcția Națională Anticorupție și Agenția Națională de Integritate. Conceptul de huliganism politic se poate însă ușor extinde perioadei următoare, când elitele politice s-au bucurat de un mediu politic extern aproape neutru, neconstrângător, pentru a consolida abuzul de putere și corupția la vârf.⁶ Vorbind în numele poporului suveran, promițând combaterea corupției, modernizare și consolidare instituțională, elitele politice au afectat arhitectura instituțională stabilită după 1989 în scopul consolidării puterii.⁷ Deși orientat la început către realizarea unor transformări așteptate și acceptate de către cetățeni, efortul politic s-a îndreptat împotriva tuturor surselor de putere considerate ostile: parlamentul a devenit în ochii partidului de la putere expresia unei elite ostile și corupte și trebuia redus considerabil, la nu mai mult de 300 de parlamentari și la o singură cameră;

mai mult, parlamentarii trebuiau aleși direct, prin sisteme electorale cât mai puternic majoritariste, ca să evite un control al partidelor și ca să le reducă celor din urmă funcțiile de canalizare și reprezentare politică; parlamentul trebuia considerat dizolvat de drept în urma eșecului unei suspendări a președintelui, iar președintele trebuia să primească puteri sporite; în final, campaniile de presă, cele care ar fi putut eventual demasca acte de corupție la nivel înalt, au fost declarate oficial drept o vulnerabilitate la adresa siguranței naționale.⁸

Atacul partidului de la putere împotriva surselor concurente de putere nu se limitează doar la instituții, ci și la adversarii politici. Restrângerea accesului lor la resurse politice contravine funcționării sistemului politic democratic. În logica funcționării în limite raționale a sistemului politic, Downs insistă asupra egalității politice ca o condiție de bază în definirea naturii guvernării democratice. Astfel, un guvern este democratic atunci când nu abuzează de puterea sa pentru a limita resursele politice ale opoziției. Ca atare, „alegerile sunt organizate la intervale de timp clar definite, fără să existe posibilitatea modificării acestora prin acțiunea unilaterală a partidului de guvernare”.⁹ Mai mult, „partidul de la putere nu va încerca niciodată să restrângă activitățile politice ale oricărui cetățean sau partid politic”.¹⁰ Altfel spus, guvernul nu are din punct de vedere economic nici o limită a

acțiunii și puterii sale și tot ce va face, el va face cu scopul câștigării alegerilor. El poate naționaliza orice, poate privatiza orice sau poate alege orice altă strategie intermediară pentru a-și atinge țintele electorale. El poate impune ce taxe dorește și poate angaja orice cheltuieli dorește. Ceea ce nu poate face însă, limita sa ultimă, el nu poate împiedica celelalte partide politice să-și desfășoare activitatea. El trebuie să mențină libertatea politică, așadar nu poate aduce prejudicii oponenților prin intermediul unor politici (economice sau de alt fel) trasate special pentru a-i leza.¹¹ Ori tocmai acest lucru este de remarcat în cazul huliganismului politic. OUG nr. 55/2014, intenția legiferării interesate a amnistiei și grațierii pedepselor pentru unele fapte penale de către PSD în 2014, cât și alte acțiuni ale guvernelor anterioare formate de Partidul Democrat-Liberal (PDL), toate ridică problema intenției deliberate de a restrânge libertatea politică a opoziției prin direcționarea resurselor economice și constrângerea aleșilor locali, dar și prin limitarea resurselor de putere ale opoziției prin modificarea termenelor și regulilor electorale.

Suspendarea și amânarea alegerilor locale din 2012

Decizia unilaterală din noiembrie 2011 a guvernului Partidului Democrat Liberal condus de Emil Boc de a-și asuma răspunderea în parlament pentru legea care viza amânarea

alegerilor locale din iunie 2012 și comasarea lor cu alegerile parlamentare fixate pentru o dată ulterioară (se presupunea atunci că în noiembrie 2012), este acțiunea cea mai radicală împotriva resurselor politice ale opoziției. Deși declarată neconstituțională, amânarea alegerilor este definitivă pentru abuzul de putere al huliganilor politici de după 2007. Suspendarea alegerilor este restrângerea cea mai brutală a drepturilor politice ale cetățenilor și partidelor, aflați în imposibilitatea de a-și exprima opțiunile politice. În iunie 2011, guvernul PDL dorea dizolvarea foarte rapidă a județelor și regruparea lor prin lege în unități teritoriale mai mari, acoperind aproape în totalitate limitele administrative ale actualelor regiuni de dezvoltare desemnate prin Legea 151/1998 privind dezvoltarea regională în România, dar numite tot județe.¹² Altfel, redenumirea lor ar fi însemnat un efort foarte mare de amendare a Constituției, care indică județul drept cea mai mare unitate administrativ-teritorială.

Limitarea resurselor politice din 2011 reconfirmă importanța aleșilor locali pentru mecanismul electoral al partidelor din România. Pe de-o parte, calendarul alegerilor la termen din România plasează alegerile locale înaintea alegerilor parlamentare. Până în 2004, acest lucru era valabil și pentru alegerile prezidențiale. În practica politică, rezultatele alegerilor locale au devenit cea mai credibilă estimare a rezultatelor alegerilor parlamentare, desfășurate la

6 luni distanță. Inerția electorală și limita de timp de 6 luni fac ca performanțele partidelor în alegerile parlamentare să fie suficient de bine approximate de rezultatele alegerilor locale.¹³ Ori această estimare are un impact asupra alianțelor politice parlamentare și asupra stabilității guvernamentale. Suspendarea alegerilor locale din iunie 2012 ar fi crescut incertitudinea cu privire la rezultatele alegerilor parlamentare din noiembrie 2012 și asupra viitoarei formule politice guvernamentale. Guvernul PDL avea în cele din urmă să își piardă majoritatea parlamentară în primăvara anului 2012 și să devină primul guvern post-comunist demis prin moțiune de cenzură.

Pe de altă parte, aleșii locali au devenit o resursă politică indispensabilă partidelor parlamentare din România. Deși alegerile pentru primarii localităților sunt mai „utilitare” decât cele pentru consilierii locali și județeni, dar și pentru președinții consiliilor județene, considerate mai „politice”, primarii au devenit în urma politicilor de descentralizare din ultimii ani adevărați „paznici” (*gate-keepers*) ai resurselor locale. Capacitatea lor de a transforma resursele economice (ajutoare sociale, precum venitul minim garantat, ajutoare de încălzire cu lemne ș.a.), administrative (diverse autorizații și avize) și sociale (notorietate, vizibilitate, influență), i-a transformat în actori esențiali ai competiției politice partizane. Acest statut a fost recunoscut de partidele politice, mai cu seamă de cele de la

guvernare. Dependența cetățenilor de acești „distribuitori-controlori” de resurse care sunt primarii și președinții de consilii județene i-a transformat treptat pe cei dintâi în electori captivi, mai cu seamă în județe preponderent rurale.¹⁴ Acest fenomen devine vizibil în timpul guvernului PSD condus de Adrian Năstase până în 2004,¹⁵ dar se accentuează și mai mult pe măsură ce politicile de descentralizare transferă mai multe atribuții și resurse administrației locale. Interesul partidului la guvernare pentru aleșii locali se manifestă prin transferul interesat de fonduri din bugetul central către bugetele locale, atât pentru echilibrare bugetară, cât și pentru cheltuieli directe ale unităților administrativ-teritoriale locale. Rectificările de buget cuprind aproape întotdeauna liste cu obiective de investiții și sume ce ar putea fi corelate cu afilierea politică a primarilor și președinților de consilii județene.¹⁶ Dar interesul se manifestă și prin legiferarea interesată a modului în care acești aleși locali își câștigă mandatul, așa cum vom vedea mai jos. Oricum, acești aleși locali au intrat și în atenția Direcției Naționale Anticorupție (DNA), capacitatea lor de a transforma resurse economice în resurse electorale fiind în anumite cazuri obiect de anchetă penală.¹⁷

Schimbarea interesată a legilor electorale

Modalitatea de distribuire a mandatelor și modul în care sunt aleși candidații nu sunt aproape niciodată lipsite de intenție politică. Partidele care dețin majoritatea parlamentară la un moment dat modifică regulile jocului electoral în funcție de calcule politice avantajoase. Schimbările frecvente denaturează însă spiritul competiției electorale, în sensul în care transferă interesul legitim al partidelor din a câștiga o campanie electorală în a modifica parametrii competiției electorale pentru a câștiga cât mai multe mandate. Pe termen lung, alegătorii vor fi tot mai puțin luați în considerare de către partide ca sursă a câștigurilor electorale, fiind înlocuiți cu alterarea facilă și interesată a regulilor jocului electoral. Acest calcul politic este vizibil în modificarea legii electorale pentru alegerea primarilor. În pierdere de sprijin electoral, guvernul PDL condus de Emil Boc a înlocuit prin lege în mai 2011 sistemul electoral consacrat în România pentru alegerea primarilor. Începând din 1992, aceștia erau aleși printr-un sistem majoritar cu două tururi de scrutin (*run-off system*). Dacă nici un candidat nu obținea majoritatea absolută din primul tur, se organiza al doilea tur de scrutin pentru alegerea unuia dintre primii doi clasati în primul tur. Prin modificarea legii în 2011, primarii au fost aleși în 2012 folosind un sistem majoritar pluralitar (*first-past-the-post system*).

Astfel, primarii au fost aleși din primul tur cu majoritate relativă de voturi, chiar dacă această majoritate putea fi doar o minoritate, atunci când este comparată cu numărul total al voturilor defavorabile din circumscripție.¹⁸ Deși această măsură este posibil să fi mărit șansele candidaților PDL de a fi aleși, ea a afectat serios legitimitatea politică a aleșilor, care nu mai reprezintă astăzi expresia majorității cetățenilor, ci doar a unei fracțiuni dintre aceștia.¹⁹ Mai mult, capacitatea partidelor mari, naționale, de obicei parlamentare, de a câștiga mandate va crește în defavoarea partidelor mici, locale, care angrenează resurse politice locale și reprezintă spiritul local, specific. Câștigul electoral facil și de moment pentru PDL ar putea afecta pe termen lung democrația locală ca sursă de personal și de idei politice.²⁰

Dar modificarea interesată a legilor electorale este mult mai vizibilă în cazul schimbărilor aduse sistemului electoral privind alegerea deputaților și senatorilor. Încă de la începutul tranziției democratice, sistemul electoral bazat pe reprezentarea proporțională cu un prag electoral scăzut (de 3 %) a fost încadrat într-o arhitectură instituțională destinată să caute consensul limitat și să evite domnia pură a majorității, după decenii de dictatură. Astfel, reprezentarea proporțională se integra unui context mai curând consensualist, bazat pe o cooperare dintre o putere parlamentară și un executiv fondat pe coaliții de partide, anume

pe un parlament bicameral care să echilibreze un executiv bicefal format dintr-un guvern și un președinte ales prin sufragiu universal, în final, o constituție rigidă și supusă controlului independent al unei curți constituționale.²¹

Reforma statului promisă de candidatul PDL Traian Băsescu și începută după câștigarea alegerilor prezidențiale din 2004 a debutat chiar cu discuția despre modificarea sistemului electoral. Sistemul electoral proporțional a fost considerat principalul vinovat pentru ineficiența parlamentară și corupția aleșilor și modificarea sistemului electoral a fost speranța multor comentatori și specialiști ce se așteptau la o transformare radicală a elitelor politice. Reprezentării proporționale (RP) i se reproșa în general incapacitatea partidelor de a înnoi oferta electorală și a crește calitatea selecției personalului politic. Comentarii politici și specialiștii treceau cu vederea evoluția sistemului electoral și capacitatea sa tot mai evidentă de a transforma și consolida partidele și sistemul de partide în perioada de tranziție.²² Efectele disproporționale ale sistemului electoral, devenite mai accentuate prin creșterea pragului electoral de la 3 la 5 %, combinate cu instituționalizarea deplină și coagularea ideologică, au condus la reducerea numărului efectiv de partide parlamentare din Camera Deputaților de la 4,9 în 1992 la 3,3 în 2008. Chiar și așa, reprezentarea electorală proporțională cu alocarea mandatelor la nivel județean (prin

metoda coeficienților Hare) și repartiția resturilor de voturi la nivel național (prin metoda divizorilor d'Hondt),²³ a permis reprezentarea echitabilă a minorităților politice și a reprezentat, pentru o lungă perioadă, o speranță pentru intrarea unor noi partide în sistemul de partide parlamentar.²⁴

Accentuând mecanismele de selecție ineficiente, care permiteau fără îndoială inserarea în listele electorale a unor politicieni corupți și ineficienți, criticii RP dădeau tonul opiniei publice care considera că electoratul este mai îndreptățit și mai capabil să selecteze singur candidații. În atmosfera ostilă RP, unele ONG-uri și asociații civice au decis înaintea campaniei electorale din 2004 să ia lucrurile pe cont propriu. Sanționând indecizia guvernului de a reforma sistemul electoral și de a combate corupția, aceste asociații au înființat o „Coaliție pentru un Parlament Curat”, care să trieze candidații considerați incompatibili cu funcția de deputat sau senator la care aspirau.²⁵ Conform autorilor selecției, Coaliția astfel constituită a dat publicității o „listă neagră” a candidaților incompatibili, și a reușit eliminarea de pe listele electorale a nu mai puțin de o sută dintre ei, demonstrând nu doar corupția partidelor și a candidaților care căutau protecția imunității parlamentare, dar și incapacitatea partidelor de a selecta candidați credibili. Nu este de mirare că după alegerile din 2004 și venirea la putere a lui Traian Băsescu, opinia publică nu mai

tolera o eventuală reformare a RP și amânarea schimbării sistemului electoral.²⁶

Sistemul electoral rival a fost încă de la început sistemul majoritar uninominal. Acesta era susținut de președintele Traian Băsescu și de Partidul Democrat, devenit ulterior Partidul Democrat Liberal (PDL). Aceștia susțineau în 2007 varianta majoritaristă cea mai puternic disproportională (*first-past-the-post system*), care să ofere PDL la viitoare alegeri cele mai multe mandate cu voturile obținute. Aflate la putere, Partidul Național Liberal (PNL) și Uniunea Democrată a Maghiarilor din România (UDMR) au propus dezbaterii publice și ulterior votat în parlament o nouă lege electorală, inspirată evident din modelul electoral german al scrutinului mixt, care oferă un echilibru general (la nivel național) între mandatele câștigate de candidații partidelor prin sistemul majoritar în circumscripții uninominale și cele câștigate de partide prin reprezentare proporțională. Un astfel de sistem împacă nevoia de reprezentare prin competiție directă între candidați în circumscripții uninominale, așa cum o dorea opinia publică și multe asociații civice din România, și reprezentarea proporțională care să ofere o reprezentare echitabilă partidelor mici, cum își doreau PNL și, mai ales, UDMR. Considerând șansele PDL de a câștiga alegerile folosind un sistem electoral majoritar cât mai disproportional, Traian Băsescu a contestat legea la Curtea Constitu-

țională și aceasta a acceptat contestația.

Noua lege electorală adoptată ulterior de parlament (Legea 35/2008) a fost un compromis necesar derulării alegerilor la termen, dar s-a dovedit greu de înțeles și complicat de operat, dar mai ales a rămas fără efecte notabile în selecția candidaților sau „primenirea” clasei politice.²⁷ Ea oferă direct mandatul candidaților care câștigă majoritatea absolută a voturilor în colegiile electorale, dar operează ulterior distribuiri directe a mandatelor câștigate o redistribuire la nivel național și județean a mandatelor rămase nealocate, pe principiul proporționalității naționale a competitorilor electorali. Prin redistribuire, ea împiedică deseori atribuirea mandatului din colegiu candidatului care are majoritatea relativă a voturilor, atribuindu-l celui cu un număr mai mic de voturi, în logica unei compensări naționale ce derivă din principiul proporționalității. Ea promitea din start un control mai mare al alegătorilor asupra alegerii candidaților, o legătură mai trainică dintre politicienii aleși și alegătorii din noile colegii electorale, precum și generarea unui mecanism de control politic prin care aleșii ineficienți să poată fi sancționați sau recompensați la sfârșitul ciclului electoral. Alegerile din 2008 și 2012 au dovedit că partidele politice, chiar cele mai interesate de votul uninominal precum PDL, au găsit mecanisme de evitare a oricărui control cetățnesc.

În 2008, partidele și-au menținut practica desemnării candidaților. În contextul creșterii cheltuielilor pentru campanii electorale paralele în circumscripții județene, candidații au devenit chiar mai loiali și mai atașați rețelelor clientelare de partid. În loc să sprijine democrația locală incipientă și să dezvolte sute de campanii electorale localizate și adaptate problemelor și specificului locului, axate pe candidați din colegii, așa cum se spera prin adoptarea noii legi electorale, PDL a utilizat sistematic o singură campanie gigantică, unificată la nivel național, folosind din plin popularitatea președintelui Băsescu. PDL, dar nici alte partide, nu au îmbunătățit nivelul de legitimitate a aleșilor, nominalizând candidați ce nu locuiau în colegiile unde au candidat și care nu aveau nici o motivație de a stabili legături permanente cu mediul local, alegătorii sau organizațiile locale de partid. Câștigând alegerile cu o majoritate fragilă, PDL nu a încurajat stabilirea unei relații între aleși și alegătorii din colegii, încurajând aleșii altor partide să-și neglijeze alegătorii, să migreze în parlament și să asigure o majoritate guvernului condus de Emil Boc. În final, la sfârșitul ciclului electoral, majoritatea candidaților PDL nu s-au prezentat alegătorilor din colegii care i-au votat în 2008 și nu le-au întărit acestora rolul de evaluare, de selecție și de recompensă/sancțiune. Pentru a evita consolidarea unui astfel de mecanism democratic, cei mai mulți

parlamentari PDL au candidat în 2012 în alte colegii decât cele în care fuseseră aleși în 2008, cazul cel mai cunoscut fiind cel al Elenei Udrea, fost ministru al dezvoltării și turismului în guvernul condus de Emil Boc și unul dintre cei mai influenți lideri PDL, care a renunțat la colegiul său din București pentru a candida la Roman.

Legiferarea interesată în materie electorală, ca simptom al huliganismului politic post-aderare, se manifestă de-a lungul ciclului parlamentar 2008-2012. Astfel, Traian Băsescu și PDL nu au renunțat după succesul electoral din 2008 la legiferarea sistemului electoral majoritarist, atât timp cât calculele păreau favorabile.²⁸ Deși a obținut cele mai multe mandate parlamentare din istoria sa politică, PDL considera Legea 35/2008 inechitabilă pentru că sistemul electoral pe care aceasta îl instituisese nu atribuia mandatele din colegiile electorale candidaților cu cele mai multe voturi. Preferința pentru sistemul electoral majoritar pur și dur, cât mai disproporțional posibil pentru a „confectiona” o majoritate PDL,²⁹ îl va determina pe președintele Traian Băsescu să invoce constant voința cetățenilor români care au fost consultați prin referendumul din noiembrie 2007 pentru adoptarea votului uninominal. Traian Băsescu a folosit întotdeauna sintagma „votului uninominal”, identică cu cea de pe buletinele de vot la referendumul din 2007, pentru a se referi la sisteme majoritariste disproporționale, la

sistemul pluralitar (*first-past-the-post* system) sau la cel majoritar cu două tururi de scrutin de inspirație franceză (*two-round runoff* system), deși sintagma „votului uninominal” acoperă înțelesuri multiple și face trimitere la diferite sisteme electorale, nu doar la cele menționate anterior.³⁰

Interesul PDL pentru sistemul electoral majoritar disproportional a rezistat până în momentul scăderii dramatice a popularității sale politice.³¹ Odată cu pierderea puterii prin demiterea guvernului PDL-UDMR condus de Mihai-Răzvan Ungureanu prin moțiuni de cenzură, avantajele proporționalității pentru partidele mici au devenit evidente. Când noul guvern al Uniunii Social-Liberale (PSD-PNL) a adoptat în mai 2012 modificarea legii electorale prin trecerea, atât de așteptată de PDL și de Traian Băsescu, la sistemul electoral majoritar cu un singur tur, PDL a contestat legea la Curtea Constituțională, aceasta invalidând-o. Motivația de invalidare folosită de curte a fost creșterea numărului de mandate parlamentare dincolo de limitele produse de normele de reprezentare a electoratului pentru Senat și Camera Deputaților. De fapt, chiar Legea 35/2008, pe care o critica în 2011, a oferit PDL colacul de salvare electorală. Această lege a oferit PDL în urma alegerilor din decembrie 2012 aproape 16 % din mandatele parlamentare, în condițiile în care extrem de puțini candidați PDL s-au clasat pe primul loc în colegiile lor. Folosind metoda

de atribuire a mandatelor prin legea sistemului electoral majoritar votată de parlament în mai 2012, numărul redus al mandatelor câștigate direct de către PDL nu i-ar fi permis trecerea pragului de 5 % necesar reprezentării parlamentare. Mai mult, prin clasarea candidaților săi în colegiile electorale, care au primit mandate parlamentare prin redistribuire de pe locurile 2, 3 și chiar 4 în detrimentul contracandidaților mai bine plasați, PDL a dus la creșterea fără precedent a numărului deputaților și senatorilor în decembrie 2012, contrazicând astfel flagrant motivația Curții Constituționale de invalidare a legii electorale votate de parlament în mai 2012. Discursul PDL și al președintelui Traian Băsescu, precum și acțiunile de transformare a sistemului electoral pentru alegerile locale și cele parlamentare, descriu foarte bine practica elitelor la putere de legiferare interesată, specifică huliganismului post-aderare. Ele vor fi completate cu modificarea interesată a legii referendumului pentru demiterea Președintelui României, cu efecte vizibile în momentul crizei politice din vara anului 2012.

Schimbarea interesată a legii referendumului

Referendumul pentru demiterea președintelui a devenit doar relativ recent un instrument politic. De altfel, nici referendumurile consultative sau cele constituționale nu sunt

frecvente în România, care funcționează mai curând ca o democrație reprezentativă parlamentară. Cele două referendumuri pentru demiterea președintelui, necesare finalizării procedurii de suspendare a președintelui inițiate de parlament în 2007 și 2012, se referă la încheierea mandatelor aceluiași președinte, Traian Băsescu. Această prevedere a referendumului de demitere a președintelui, alături de alte prevederi și caracteristici ale sistemului constituțional românesc, precum bicameralismul parlamentar, vin să echilibreze un puternic executiv bicefal, în care președintele este ales direct de către cetățeni. În anexa la traducerea românească a *Comparative Constitutional Engineering*, Giovanni Sartori consideră că sistemul parlamentar românesc încearcă să creeze un președinte suficient de puternic, dar nu într-atât încât să-i afecteze caracteristicile parlamentare.³² Astfel, în teorie, subliniază Sartori limitându-se la analiza textului constituțional, președintele este „mediator” între puterile statului, ceea ce-l definește drept un președinte tipic regimurilor parlamentare. Mai mult, președintele nu deține puteri exclusive și trebuie întotdeauna să se consulte cu partidele parlamentare când numește un candidat la funcția de prim-ministru, și cu parlamentul atunci dorește să dizolve parlamentul sau să inițieze un referendum. Acest lucru îl determină pe Sartori să definească președintele drept unul cu puteri limitate, specific regimurilor parlamentare. El nu este un

președinte tipic regimurilor semi-prezidențiale, pentru că nu are puteri sporite, de exemplu dreptul de veto, și pentru că toate atribuțiile executive semnificative sunt ale guvernului.

Acest lucru nu l-a împiedicat pe Traian Băsescu să se manifeste ca un președinte „jucător”, cum îi plăcea acestuia să se considere, depășind limitele constituției. În practica politică, președintele Băsescu nu a investit nici un efort în dobândirea unui statut de mediator între puterile statului, dar nici între stat și cetățeni. Statutul său de mediator a fost repede înlocuit de cel de lider de partid, negociind cvasi-public pentru PDL o majoritate parlamentară și atacând vehement partidele de opoziție. De altfel, frecventarea întâlnirilor politice ale PDL a devenit una „obișnuită”, în opinia conducerii partidului,³³ fără nici un dubiu cu privire la lipsa de echitate în poziția președintelui față de partidele politice și față de cetățeni. Această neglijență în asumarea rolului de mediator i-a fost reproșată chiar de Curtea Constituțională în motivarea avizului consultativ pentru suspendarea președintelui din iulie 2012.

Ambele suspendări au fost urmate de referendumuri populare de demitere a președintelui și s-au soldat cu respingerea suspendării și continuarea mandatului președintelui Traian Băsescu. Diferența dintre rezultate nu este susținerea tot mai scăzută a președintelui, ci este dată chiar de condițiile de organizare a referendumului. Plecând de la

ideea unui conflict personal cu „clasa politică”, de fapt cu opoziția parlamentară, Traian Băsescu a folosit toate mijloacele pentru slăbirea parlamentului, a prerogativelor sale constituționale și a imaginii sale publice. După suspendarea din 2007, Traian Băsescu a folosit fiecare ocazie pentru a cataloga parlamentul, în care încă rezista opoziția parlamentară, drept o instituție abuzivă, iresponsabilă, expresia unui grup de interese profund corupt, ce își apără privilegiile și membrii împotriva intereselor poporului. Folosindu-și popularitatea în creștere după eșecul suspendării din 2007 și mizând pe prestigiul redus al parlamentului, președintele Băsescu a făcut o serie de propuneri pentru reducerea puterii parlamentului în materie de control al executivului, așa cum este acesta prevăzut de constituție. Nu doar că Traian Băsescu a inițiat în 2009 un referendum pentru reducerea numărului de parlamentari la nu mai mult de 300 și transformarea bicameralismului istoric în monocameralism, dar dizolvarea parlamentului a devenit subiectul său predilect. Deși procedura de dizolvare a parlamentului de către președinte este clar descrisă de textul constituției și este limitată la imposibilitatea succesivă a guvernului de a primi votul de învestire în funcție, amenințarea a devenit fățișă în 2009 chiar înaintea alegerilor prezidențiale, pe care Traian Băsescu se aștepta să le câștige.³⁴

Conflictul său personal cu parlamentul viza intimidarea politică a

opoziției și limitarea căilor de atac parlamentar împotriva concentrării puterii executive. Amenințarea dizolvării parlamentului viza de fapt acceptarea lui Emil Boc ca prim-ministru al unui guvern PDL de către parlament după alegerile prezidențiale. Ultima măsură ce rămânea de luat era schimbarea interesată a condițiilor de demitere a președintelui de către chiar cetățenii care l-au votat în funcție. O propunere a fost făcută pentru dizolvarea automată a parlamentului, în cazul eșecului suspendării președintelui, decisă de cetățeni prin referendumul de consultare prevăzut de constituție.³⁵ Dar măsura interesată care se va dovedi de succes pentru strategia de a schimba pentru a câștiga este legată de chiar condițiile de validare de către Curtea Constituțională a referendumului consultativ de demitere a președintelui. Inițiativa guvernului Emil Boc adoptată de către parlament în 2011 a introdus condiții speciale validării demiterii, anume o demitere realizată cu majoritate absolută. Altfel spus, președintele putea fi votat în funcție de către o majoritate simplă (a celor prezenți la urne la scutinel pentru alegerea președintelui), dar demis doar de o majoritate specială, absolută (a celor înscriși în listele electorale). Această schimbare interesată a condițiilor de validare între cele două referendumuri de demitere din 2009 și 2012 se baza pe existența unei dispore românești foarte numeroase, aflate în incapacitate fizică de a-și exercita dreptul de vot în străi-

nătate.³⁶ În situația lipsei clare de evidență a populației cu drept de vot la data referendumului, a lipsei rezultatelor statistice demografice ale recensământului și a indeciziei Ministerului de Interne de a certifica o situație a numărului de cărți de identitate valide, Curtea Constituțională a decis invalidarea rezultatelor referendumului pentru neîndeplinirea condiției majorității speciale, stipulată de legea referendumului, modificată de către majoritatea PDL.³⁷ De altfel, rolul jucat de Curtea Constituțională în invalidarea referendumului a confirmat acumularea treptată de putere pe care acesta a realizat-o de-a lungul timpului. În România, Curtea Constituțională s-a transformat treptat dintr-o instanță de control a constituționalității legilor și a regulamentele de funcționare ale camerelor parlamentului într-un jucător politic deasupra parlamentului, ca ultimă instanță decizională, așa cum s-a dovedit în 2012 în cazul respingerii legii votului uninoțional și a referendumului privind demiterea președintelui României.³⁸

Concluzii

Schimbarea interesată a regulilor electorale pe care huliganismul post-aderare o promovează după 2007, atunci când constrângerile externe au dispărut aproape complet, este cel mai puternic atac la adresa democrației post-comuniste din România. Alterarea regulilor competiției electorale în baza calculelor politice partizane nu ar fi

neapărat un obstacol fundamental ridicat în calea funcționării democrației. Partidele politice își fac adeseori calcule privind susținerea electorală de care se bucură și pe care urmăresc să o transforme în majorități politice locale și naționale. Așa s-a întâmplat cu modificarea legii electorale pentru alegerea membrilor Camerei Deputaților și Senatului, când partidul care și-a dorit cel mai mult un sistem majoritar puternic disproportional a ajuns să conteste legea votată de oponenții săi politici la Curtea Constituțională. Când însă modificarea interesată, ca expresie a huliganismului neîngrădit, restrânge rolul alegătorilor și afectează resursele politice ale competitorilor, atunci democrația nu mai poate funcționa. Schimbarea interesată a legii alegerilor locale și alegerea primarilor printr-un sistem electoral majoritar pur și dur, cu un singur tur de scrutin a dus la restrângerea legitimității primarilor aleși și la fragilizarea democrației locale.³⁹ Începând din 2012, primarii nu mai sunt aleși de majoritatea simplă a cetățenilor din localitățile în care candidează, ci foarte posibil de majorități relative. Deși legea i-a fost personal favorabilă lui Emil Boc, care a câștigat cu o majoritate relativă foarte fragilă mandatul de primar al municipiului Cluj-Napoca în 2012, schimbarea legii alegerilor locale a instituit principiul majoritarist „winner takes all” într-un domeniu în care era încă nevoie de legitimitatea deplină a aleșilor. Noul principiu nu ajută deloc consolidarea democrației locale,

subminată de controlul resurselor politice de către noii „baroni”, potențaii locali care combină cu mult succes corupția personală și de grup cu mecanismele de mobilizare electorală ale partidelor. Pentru fidelizarea acestora a emis guvernul Victor Ponta ordonanța de urgență care să-i absolve de consecințele obișnuite ale legii ce interzice migrația aleșilor locali. Însă intenția de suspendare a alegerilor locale prevăzute în iunie 2012 de către guvernul PDL condus de Emil Boc este atacul cel mai brutal la resursele de putere ale opoziției politice și la funcționarea mecanismelor democratice de bază. Dacă ar fi avut succes, dacă suspendarea asumată de guvernul Emil Boc și votată de majoritatea PDL din parlament în 2011 nu ar fi fost declarată neconstituțională de către Curtea Constituțională, România și-ar fi pierdut până și caracterul de democrație electorală, cel mai răspândit tip de democrație în rândul țărilor subdezvoltate și în curs de dezvoltare.⁴⁰

Dar la fel de îngrijorătoare este și substituirea consultării voinței electoratului, ca sursă primă de legitimitate, cu proceduri administrative.⁴¹ Conflictul politic din vara anului 2012 dintre președintele Traian Băsescu și majoritatea parlamentară, ce exprima atunci voința instituției parlamentare, a fost tranșat de Curtea Constituțională, un organism politico-juridic, ce a utilizat propriile evaluări statistico-demografice discutabile pentru a înfrânge voința unui electorat covârșitor defavorabil continuării manda-

tului președintelui. Deși aparent curtea a pus în aplicare un mecanism de protecție a președintelui Traian Băsescu prin modificarea interesată a legii referendumului și instituirea unei majorități speciale, absolute, necesare validării demiterii, decizia acesteia a confirmat succesul legiferării interesate, dar l-a privat pe Președintele României de legitimitatea democratică de care avea nevoie în exercitarea atribuțiilor interne și în conducerea politicii externe.

Legiferarea interesată în materie electorală, alături de corupția neîngrădită la nivel guvernamental și de controlul resurselor locale, formează tabloul huliganismului politic post-aderare din România, o perioadă caracterizată de abuzul care derivă din dorința de concentrare a puterii executive dincolo de orice limită a consensului anterior, necesar aderii țărilor din Europa Centrală și de Est la NATO și Uniunea Europeană.⁴² Acest consens minimal accepta anterior faptul că democrația liberală se bazează pe instituții și proceduri, curți constituționale, parchete și curți de justiție, autorități de reglementare a audio-vizualului, care toate trebuie să funcționeze în afara jocului politic, independent de dorința de concentrare a puterii de către un guvern sau un președinte. Pentru supraviețuirea și consolidarea democrației, schimbările regulilor nu trebuie să vizeze doar câștigarea puterii cu orice preț și, cel mai adesea, cu scopul îmbogățirii personale și de grup.

Note

- ¹ Alina Mungiu-Pippidi, „Reinventing the Peasants. Local State Capture in Post-Communist Europe”, *Romanian Journal of Political Science*, vol. 3, nr. 2, 2003, pp. 23-38.
- ² Importanța primarilor și președinților de consilii județene pentru mobilizarea electorală a partidelor românești a devenit atât de mare, încât Partidul Social Democrat a ajuns să suspecteze că numărul mare de primari și președinți de consilii județene din rândurile sale, arestați, puși sub acuzare și trimiși în judecată între 2012 și 2014 pentru presupuse fapte de corupție (în județe cu rezultate electorale foarte bune la alegerile locale din 2012 și la cele europarlamentare din 2014, precum Argeș, Constanța, Dâmbovița, Mehedinți, Prahova, Teleorman, Vrancea) ar putea fi în legătură cu pregătirea și desfășurarea campaniei electorale prezidențiale din 2014.
- ³ Bojan Bugarcic, „Populism, liberal democracy, and the rule of law in Central and Eastern Europe”, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 41, nr. 2, 2008, pp. 191-203.
- ⁴ David Collier (ed.), *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton University Press, Princeton, 1979; Robert Dahl, *Poliarhiile. Participare și opoziție*, Institutul European, Iași, 2000.
- ⁵ Venelin I. Ganeev, „Post-Accession Hooliganism: Democratic Governance in Bulgaria and Romania after 2007”, *East European Politics and Societies*, vol. 27, nr. 1, 2013, pp. 26-44.
- ⁶ Jacques Rupnik, „From democracy fatigue to populist backlash,” *Journal of Democracy*, vol. 18, nr. 4, 2007, pp. 17-25; Philip Levitz și Grigore Pop-Elecheș, „Why No Backsliding? The European Union’s Impact on Democracy and Governance Before and After Accession”, *Comparative Political Studies*, vol. 43, nr. 4, 2010, pp. 457-485; Dragoș Dragoman, „Democratizare și constrângere externă: regresul României după aderarea la Uniunea Europeană”, în *Instituții și comportament politic în noile democrații europene*, Sergiu Gherghina, Sergiu Mișcoiu (editori), Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 2013, pp. 103-124.
- ⁷ Dragoș Dragoman, „Post-Accession Backsliding: non-ideologic populism and democratic setbacks in Romania”, *South-East European Journal of Political Science*, vol. 1, nr. 3, 2013, pp. 27-46.
- ⁸ Alina Mungiu-Pippidi, „Prostia la vârf, vulnerabilitate națională”, *România Liberă*, 1 iulie 2010, p. 1.
- ⁹ Anthony Downs, *O teorie economică a democrației*, Institutul European, Iași, 2009, p. 59.
- ¹⁰ *Ibidem*, p. 60.
- ¹¹ *Ibidem*, p. 46.
- ¹² Dragoș Dragoman, Bogdan Gheorghiuță, „European conditionality, ethnic control or electoral disarray? The 2011 controversial territorial reform attempt in Romania”, *POLIS*, vol. II, nr. 1, 2014, pp. 72-90.
- ¹³ Dragoș Dragoman, „Factori determinanți ai opțiunilor electorale din România în 2004. O analiză la nivel agregat”, *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, vol. VII, nr. 4, 2007, pp. 903-932.

- ¹⁴ Alina Mungiu-Pippidi, „Reinventing the Peasants...”
- ¹⁵ Dragoș Dragoman, „Geografia electorală a României în 2004. Modernitate economică și neo-dependență rurală” în *Alegeri și alegători în România, 2000-2004. Contexte locale și regionale*, Dragoș Dragoman (editor), Editura Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, Sibiu, 2006, pp. 9-52.
- ¹⁶ O cercetare separată este necesară pentru a demonstra gradul de corelație dintre alocările bugetare centrale către bugetele locale și afilierea politică a beneficiarilor acestor transferuri. Concluziile unei astfel de cercetări ar putea scoate această discuție din sfera speculațiilor jurnalistice și i-ar da caracterul unui ipoteze testate științific.
- ¹⁷ La fel de necesară este și analiza corelației dintre anchetele penale și afilierea politică a liderilor locali ai partidelor parlamentare. În perioada 2012-2014, cel puțin, orientarea predilectă a DNA către aleșii locali ai PSD din județe cu electorat favorabil (Argeș, Constanța, Dâmbovița, Mehedinți, Prahova, Teleorman, Vrancea) ridică o suspiciune de calcul electoral.
- ¹⁸ Sistemele de tip pluralitar (*plurality systems*) acceptă ca un mandat să fie acordat celui care are cel mai mare număr de voturi, dar nu neapărat majoritatea. Astfel, acesta poate teoretic obține un mandat cu doar 20 % din voturi, în condițiile în care nici un contracandidat nu obține mai mult și toți ceilalți contracandidați își împart majoritatea reprezentată de restul de 80 % din voturi.
- ¹⁹ Această lege i-a permis chiar lui Emil Boc, personal, să câștige mandatul de primar al municipiului Cluj-Napoca, prin evitarea unui al doilea tur de scrutin ce ar fi fost necesar validării mandatului de primar, conform legii electorale anterioare modificării operate de guvernul PDL, condus de însuși Emil Boc.
- ²⁰ Dragoș Dragoman, „Partide regionale și democrație locală în România”, în *Voturi și politici. Dinamica partidelor românești în ultimele două decenii*, Sergiu Gherghina (editor), Institutul European, Iași, 2011, pp. 319-345.
- ²¹ *Idem*, „Democratizare și constrângere externă...”
- ²² Liliana Mihuț, „The emergence of political pluralism in Romania”, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 27, nr. 4, 1994, pp. 411-422.
- ²³ Cosmin G. Marian, Robert F. King, „Plus ça change: Electoral law reform and the 2008 Romanian parliamentary elections”, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 43, nr. 1, 2010, pp. 7-18.
- ²⁴ Dragoș Dragoman, „Partide regionale și democrație locală în România...”
- ²⁵ Alina Mungiu-Pippidi, „Fighting political corruption in post-communist Europe”, în *A Quest for Political Integrity*, Romanian Coalition for a Clean Parliament (editor), Polirom, Iași, 2005, pp. 7-18.
- ²⁶ Cristian Pârvolescu, „Cardboard reform”, în *A Quest for Political Integrity*, Romanian Coalition for a Clean Parliament (editor), Polirom, Iași, 2005, pp. 65-66.
- ²⁷ Cosmin G. Marian și Robert F. King, „Plus ça change...”, p. 17.
- ²⁸ Agenția NewsIn, 18 ianuarie 2011, <http://www.newsin.ro/basescu-reforma-electoral.php?cid=login&hid=default&notAllowed=1&lor>

- =<http://www.newsinfo.ro/Default.aspx?cid=3dview%26nid%3dde7a09e7-38f6-40b9-804f-89ec93018243%26hid%3dmedia>, accesat la ora 08.02 PM.
- ²⁹ Termenul de majorități „confectionate” (manufactured) se referă la una din consecințele disproporționalității sistemului electoral majoritar, care poate transforma o minoritate de voturi într-o majoritate de mandate. Vezi și Douglas W. Rae, *The Political Consequences of Electoral Laws*, Yale University Press, New Haven, 1971.
- ³⁰ Arend Lijphart, „The Political Consequences of Electoral Laws, 1945-1985”, *American Political Science Review*, vol. 84, nr. 2, 1990, pp. 481-496.
- ³¹ Pentru o analiză a paradoxului unui partid populist devenit nepopular, vezi și Dragoș Dragoman, „Could speaking for the people often mean lying to the people? Populism and the problem of truth”, *South-East European Journal of Political Science*, vol. 2, nr. 1-2, 2014, pp. 101-119.
- ³² Giovanni Sartori, „Despre sistemul constituțional românesc”, (anexă la) *Ingenieria constituțională comparată. Structuri, stimulente și rezultate*, Institutul European, Iași, 2008, pp. 313-319.
- ³³ „Top-level meeting between Basescu, Boc and PDL MPs”, *Nine O’Clock*, 28 ianuarie 2011, <http://www.nineoclock.ro/index.php?issue=4856&page=detalii&categorie=politics&id=20110128-512855>, consultat la 1 februarie 2011.
- ³⁴ Agenția Amos News, 16 octombrie 2009, http://www.amosnews.ro/2009/Basescu_anunta_ca_poate_dizolva_Parlamentul_a_doua_zi_dupa_turul_al_doilea_al_prezidentialelor-290040, consultat la 03.12 PM.
- ³⁵ „Basescu pleads for President’s impeachment procedure change”, *Nine O’Clock*, 10 ianuarie 2011, <http://www.nineoclock.ro/index.php?issue=4856&page=detalii&categorie=politics&id=20110110-512799>, consultat la 1 februarie 2011.
- ³⁶ În timp ce numărul estimat al cetățenilor români aflați în afara granițelor României este de aproape 3 milioane, numărul cetățenilor români care au reușit să voteze efectiv cu ocazia diverselor scrutine pentru alegerea deputaților europeni sau a președintelui României este de zece ori mai mic.
- ³⁷ Guvernul Boc, care a organizat în 2011 recensământul persoanelor și locuințelor din România, nu a pus la dispoziția publicului și instituțiilor interesate datele acestuia. Când datele recensământului au fost publicate în cele din urmă în 2013, acestea au demonstrat un ecart foarte mare între baza de calcul disponibilă în 2012 pentru judecarea pragului de participare (și care provenea din recensământul general din 2002) și cea reală, o ruptură evidentă între calculul folosit de Curtea Constituțională și realitatea demografică a României.
- ³⁸ Rolul politic special dobândit de Curtea Constituțională poate fi înțeles și din miza specială a desemnării unor noi membrii în posturile de judecător vacantate. Cu ocazia desemnării de către Camera Deputaților a unui nou judecător în iunie 2010, opoziția PSD-PNL a profitat de neglijența deputaților PDL și a validat în mod regulamentar ca judecător propriul candidat. Realizând situația, președintele camerei și

- deputat PDL Roberta Anastase a anulat votul și a forțat un nou vot mult după miezul nopții, reușind în final schimbarea votului anterior și desemnarea candidatului PDL ca judecător. Vezi și http://www.adevarul.ro/actualitate/eveniment/Alesi_i_PDL_au_luat_cu_asalt_Curtea_Constitutionala_0_280772470.html, consultat la 2 februarie 2011.
- ³⁹ Dragoș Dragoman, „Partide regionale și democrație locală în România...”
- ⁴⁰ Freedom House, *Nations in Transit 2010: Democratization from Central Europe to Eurasia*, Washington DC, 2010.
- ⁴¹ Aici s-ar putea deschide o largă și benefică discuție despre conflictul dintre legitimitate și proceduri în democrațiile funcționale. El transpare și din procesul deschis de Agenția Națională de Integritate primarului Sibiului, Klaus Johannis, ales între timp președinte al României.
- ⁴² Paul Levitz, Grigore Pop-Eleches, „Why No Backsliding? The European Union’s Impact on Democracy and Governance Before and After Accession”, *Comparative Political Studies*, vol. 43, nr. 4, 2010, pp. 457-485.

Bibliografie

- Bugaric, Bojan, „Populism, liberal democracy, and the rule of law in Central and Eastern Europe”, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 41, nr. 2, 2008, pp. 191-203.
- Collier, David (ed.), *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton University Press, Princeton, 1979.
- Dahl, Robert, *Poliarhiile. Participare și opoziție*, Institutul European, Iași, 2000.
- Downs, Anthony, *O teorie economică a democrației*, Institutul European, Iași, 2009.
- Dragoman, Dragoș, „Could speaking for the people often mean lying to the people? Populism and the problem of truth”, *South-East European Journal of Political Science*, vol. 2, nr. 1-2, 2014, pp. 101-119.
- Dragoman, Dragoș, Bogdan Gheorghită, „European conditionality, ethnic control or electoral disarray? The 2011 controversial territorial reform attempt in Romania”, *POLIS*, vol. II, nr. 1, 2014, pp. 72-90.
- Dragoman, Dragoș, „Democratizare și constrângere externă: regresul României după aderarea la Uniunea Europeană”, în *Instituții și comportament politic în noile democrații europene*, Sergiu Gherghina, Sergiu Mișcoiu (editori), Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 2013, pp. 103-124.
- Dragoman, Dragoș, „Post-Accession Backsliding: non-ideologic populism and democratic setbacks in Romania”, *South-East European Journal of Political Science*, vol. 1, nr. 3, 2013, pp. 27-46.
- Dragoman, Dragoș, „Partide regionale și democrație locală în România”, în *Voturi și politici. Dinamica partidelor românești în ultimele două decenii*, Sergiu Gherghina (editor),

- Institutul European, Iași, 2011, pp. 319-345.
- Dragoman, Dragoș, „Factori determinanți ai opțiunilor electorale din România în 2004. O analiză la nivel agregat”, *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, vol. VII, nr. 4, 2007, pp. 903-932.
- Dragoman, Dragoș, „Geografia electorală a României în 2004. Modernitate economică și neo-dependență rurală” în *Alegeri și alegători în România, 2000-2004. Contexte locale și regionale*, Dragoș Dragoman (editor), Editura Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, Sibiu, 2006, pp. 9-52.
- Freedom House, *Nations in Transit 2010: Democratization from Central Europe to Eurasia*, Washington DC, 2010.
- Ganev, Venelin I., „Post-Accession Hooliganism: Democratic Governance in Bulgaria and Romania after 2007”, *East European Politics and Societies*, vol. 27, nr. 1, 2013, pp. 26-44.
- Levitz, Paul, Pop-Eleches, Grigore, „Why No Backsliding? The European Union’s Impact on Democracy and Governance Before and After Accession”, *Comparative Political Studies*, vol. 43, nr. 4, 2010, pp. 457-485.
- Levitz, Philip, Pop-Eleches, Grigore, „Why No Backsliding? The European Union’s Impact on Democracy and Governance Before and After Accession”, *Comparative Political Studies*, vol. 43, nr. 4, 2010, pp. 457-485.
- Lijphart, Arend, „The Political Consequences of Electoral Laws, 1945-1985”, *American Political Science Review*, vol. 84, nr. 2, 1990, pp. 481-496.
- Marian, Cosmin G., King, Robert F., „Plus ça change: Electoral law reform and the 2008 Romanian parliamentary elections”, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 43, nr. 1, 2010, pp. 7-18.
- Mihuț, Liliana, „The emergence of political pluralism in Romania”, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 27, nr. 4, 1994, pp. 411-422.
- Mungiu-Pippidi, Alina, „Prostia la vârf, vulnerabilitate națională”, *România Liberă*, 1 iulie 2010.
- Mungiu-Pippidi, Alina, „Fighting political corruption in post-communist Europe”, în *A Quest for Political Integrity*, Romanian Coalition for a Clean Parliament (editor), Polirom, Iași, 2005, pp. 7-18.
- Mungiu-Pippidi, Alina, „Reinventing the Peasants. Local State Capture in Post-Communist Europe”, *Romanian Journal of Political Science*, vol. 3, nr. 2, 2003, pp. 23-38.
- Pârvulescu, Cristian, „Cardboard reform”, în *A Quest for Political Integrity*, Romanian Coalition for a Clean Parliament (editor), Polirom, Iași, 2005, pp. 65-66.
- Rae, Douglas W., *The Political Consequences of Electoral Laws*, Yale University Press, New Haven, 1971.
- Rupnik, Jacques, „From democracy fatigue to populist backlash,” *Journal of Democracy*, vol. 18, nr. 4, 2007, pp. 17-25.
- Sartori, Giovanni, „Despre sistemul constituțional românesc”, (anexă la) *Ingineria constituțională comparată. Structuri, stimulente și rezultate*, Institutul European, Iași, 2008, pp. 313-319.

**Subiectul non-universal și redemocratizarea stângii. In
memoriam Ernesto Laclau**
**(Non-universal subject and the re-democratization of the left.
In memoriam Ernesto Laclau)**

Emanuel COPILAȘ

Abstract. *The intellectual Left was for too long animated about the prospect of social transformation entailed by an unique category: the producers separated from the means of production or, simply, the 'working class', alone or within an alliance with other people with precarious economic positions. This idyllic image distorted reality as much as it tried to create it. The emancipatory subject was and never will be monolithical, at least if it wants to count. And emancipation too cannot be so profound and radical as others previously envisaged it. This is because the social is and never will be completely transparent to itself. Consequently, political representation is inherent to social organization: phantasies about abolishing the political equate with abolishing the social itself. The enduring intellectual legacy of Ernesto Laclau may very well be one of the strongest proofs in this regard.*

Keywords: *articulation, discourse, hegemony, signifier, signified.*

Ca orice ideologie politică de impact, stânga secolului trecut a cunoscut un uriaș proces de diversificare. Tendința s-a manifestat încă din secolul XIX, când socialismul utopic, marxismul, social-democrația, anarhismul sau narodnicismul (populismul rus) au pretins, fiecare, acces privilegiat la emanciparea socială. A cui emancipare? Ne putem întreba, în cheie postmodernă. A proletariatului înțeles drept categorie socială cu potențial generic, afirmau marxiștii și social-

democrații. A țăranilor ruși, care ar fi putut evita abuzurile din Europa și din colonii ale capitalismului pentru a institui în schimb o democrația rurală bazată pe comune sătești, extrapolată la scară întregii Rusii post-țariste – sugera Alexander Herzen, nume central al populismului rus¹. A tuturor, exploatați și exploatare deopotrivă, argumentau anarhiștii: inversarea dominației istorice a proletariatului asupra burgheziei sau a țăranilor asupra țarismului nu ar fi condus la o

autentică emancipare, ci la noi forme de despotism.

Secolul XX a continuat și extins aceste preocupări intelectual-politice. Revoluția bolșevică a reluat, pe coordonate simplificate și schematizate, cu mult diferite de cele avansate de Marx, preocuparea pentru edificarea unei clase sociale universalizabile, proletariatul, aptă de a opera trecerea înspre o lume post-capitalistă. S-au dezvoltat apoi, cu timpul, diferite școli de gândire, inspirate de opera lui Antonio Gramsci (Școala de la Frankfurt) sau de redescoperirea în sens marxist a lui Hegel (Școala de la Budapesta). Dar, exceptând social-democrația deja instituționalizată politic și minusculele curente anarhiste, tentația unui subiect universal care să eludeze presiunile structural-simbolice ale reificării și să preia frâiele istoriei, înțeleasă de Hegel ca „tribunal al lumii” – a rămas².

În acest punct intervine importanța capitală a operei lui Ernesto Laclau. Reluând anumite teme centrale ale operei gramsciene și poziționându-se în dezacord cu enunțul postmodern referitor la „moartea subiectului”, Laclau denunță puternicul mit al universalismului recuperat de către teoria socială în general pe filiera teologică a reîncarnării lui Isus³. Utilizând o lectură discutabilă a Spiritului hegelian ca universalitate esențialistă – există „citiri” mai inspirate în sensul de mai puțin teziste, una dintre ele fiind aceea a lui Terry Pinkard⁴ – Laclau susține că proiectul rațional-ilumi-

nist al universalității este impropriu pentru a înțelege și pentru a acționa asupra lumii contemporane. Subiectul a devenit iremediabil plural.

Particularitate, articulare, discurs, hegemonie

Numai că fragmentarea democratică subiectului teoretizată de Laclau datorează la rândul ei, așa cum vom vedea, foarte mult proiectului Luminilor. Până atunci, să trecem în revistă câteva concepte fundamentale ale autorului argentinian, începând cu acela de particularitate. Pandantul său dialectic este desigur universalitatea. Când Laclau condamnă pretențiile contestatate ale unui subiect privilegiat („clasa muncitoare”, de exemplu), nu o face pentru a dizolva definitiv universalitatea, ci pentru a demonstra impecabil că nu există, fiind doar o mască retorică pentru interesele unei categorii sociale particulare (intelectuali, femei, muncitori, țărani, minorități, aborigeni, LGBTQ) – dar că în absența ei, democrația însăși este imposibilă. Asta deoarece dacă o dizolvăm ca instanță abstractă, suntem dezarmați discursiv în fața unor grupuri extremiste de coloratură fascistă, de exemplu, care vor sollicita la rândul lor să le fie recunoscute și îndeplinite propriile cerințe. În aceasta rezidă capcana postmodernă pe care Laclau o evită cu măiestrie. Mai mult, particularismul autoreferențial se subminează singur dacă își refuză aspirația spre universalitate deoarece relațiile dintre dife-

ritele grupuri sociale se constituie efectiv pe raporturi antagonice, având în subsidiar relații de putere: dacă nu ar fi așa, identitatea fiecărei particularități ar fi dată de interacțiunea cu celelalte, toate coexistând armonios într-o totalitate coerentă, fapt evident imposibil⁵. În cuvintele autorului,

Universalul este incomensurabil cu particularul, dar nu poate, cu toate acestea, exista fără ultimul. Cum este posibilă această relație? Răspunsul meu este că acest paradox nu poate fi rezolvat, dar că non-soluționarea sa este însăși precondiția existenței democrației. Soluționarea paradoxului ar implica găsirea unui corp particular, care ar fi *adevăratul* corp al universalului. Dar în acest caz, universalul își va fi găsit locația necesară și democrația ar fi imposibilă. Dacă democrația este posibilă, este deoarece universalul nu are un corp și un conținut necesar; diferite grupuri, în schimb, concurează între ele pentru a oferi temporar particularismelor lor o funcție de reprezentare universală⁶.

Democrația ca loc gol și imposibil de umplut: ideea a fost discutată pertinent și de Claude Lefort, pentru care „este mai bine să lupti pentru a rezista iluziei unei puteri ce ar coincide într-adevăr cu poziția care îi este destinată și pe care ar încerca să o ocupe, la fel și iluziei unității ce ar deveni sensibilă, reală și ar dizolva în ea toate diferențele”⁷. Leszek Kołakowski notează la rândul său că „ideea de fraternitate umană este dezastruoasă ca

program politic, dar indispensabilă ca jalon de orientare”⁸.

Fiecare particularitate se articulează pe sine în raport cu celelalte. Altfel spus, se decupează din întregul social și avansează revendicări politice specifice⁹. Invers, particularitățile pot fi articulate partizan și de către alte particularități, până la a ajunge să își cristalizeze propriile identități politice. Mai departe, particularitățile aspiră la, sau, în cazul în care sunt deja încheiate – dezvoltă propriul discurs. Laclau și Mouffe înțeleg prin discurs o tradiție de interpretare având consecințe atât simbolice, cât și materiale. Autorii plasează discursul în continuarea articulării: „numim articulare orice practică stabilind o relație între elemente astfel încât identitatea lor ste modificată ca rezultat al practicilor articulatorii. Totalitatea structurată rezultând din practica articulatorie o numim discurs”¹⁰. Sau, altfel formulat, discursul reprezintă un „sistem în care semnificatul central, semnificatul original sau transcendent, nu este niciodată prezent în afara unui sistem de diferențe. Absența semnificatului transcendent extinde infinit domeniul și jocul reprezentării”¹¹. Pentru a înțelege vocabularul kantian utilizat în acest paragraf, trebuie să începem cu termenul semnificat. Semnificatul își datorează condiția unui semnificant, unui depozitar de sens cu rezonanță intelectuală și practică majoră care operează în interiorul unui discurs. În discursul neoliberal, de exemplu, astfel de semnificanți

ar fi „piața liberă” „cererea”, „drepturile omului”. În discursul marxist contemporan, ca și în defunctul discurs marxist-leninist, întâlnim, printre alții, următorii semnificanți: „proletariat”, „producător (oferta contrapusă cererii din discursul neoliberal), „imperialism” sau „exploatare”. Acești semnificanți transferă propriile semantici utilizatorilor, adepților unui tip sau altul de discurs, fiind la rândul lor consolidați sau erodați de-a lungul utilizării. Dar conceptele, semnificanții mai sus menționați antrenează o anumită poziționare față de și acționare asupra realității sociale superioară utilizatorilor (indivizi și/sau grupuri) semnificați. Aici apare foarte clar inspirația hegeliană a demersului lui Laclau: conceptul (emancipator și progresist) înseamnă libertate, iar socialul echivalează cu negativul în măsura în care nu i se supune¹². Sigur, această obediență nu poate fi niciodată integrală deoarece elementul concret nu poate înocui propriul gen, iar în cazul în care îl înlocuiește, îl transformă: ideea de stat al lui Hegel nu corespunde vreunui stat real, ci mai degrabă unei comunități religioase; împlinindu-se, devine cu totul altceva. Revenind la influența kantiană asupra semnificanților lui Laclau, putem spune că aceștia sunt oarecum asimilabili categoriile apriorice, transcendente, care fac posibilă și organizează în același timp cunoașterea. Semnificatul „nu este niciodată prezent în afara unui sistem de diferențe”, putem citi mai

sus. Laclau face referire aici la „logica echivalenței”: există un „noi” propriu unui tip de discurs și care nu poate fi înțeles decât prin diferențierea față de un „ceilalți” mai mult sau mai puțin imaginar, prin raportarea deci la o alteritate discursiv construită. „Noi”, cei care muncim, suntem demni, moderați, avem conștiința adevăratelor valori europene, înțelegem suferințele și sacrificiile ca demers necesar edificării unei societăți cât mai autentice etc., versus „ceilalți”, leneșii, cerșetorii, paraziții, asistații sociali, „mahalaua ineptă”, așa cum plastic i-a catalogat fostul ministru de externe Theodor Baconschi pe protestatarii din 2012, „gloata agresivă” etc. Discursul neoliberal (românesc, în acest caz), creează astfel o logică a echivalenței proiectând vehement în spațiul social proprii semnificanți.

Fiecare discurs conține însă și un „punct nodal”, un semnificant major care subîntinde înțelesul unei „rețele de semnificații”, formate din semnificanți de importanță secundară. Asta deoarece fiecare discurs caută să domine „câmpul discursivității” pentru a își impune propria semantică privilegiată¹³. Vorbim, în cazul discursului neoliberal, despre „reformă” sau „tranzitie”, respectiv despre „revoluție” în cazul discursului marxist și marxist-leninist (în opinia mea, considerabil diferite). În măsura în care reușește să impună o anumită formă de dominație asupra „câmpului discursiv”, particularitatea, adică discursul, se transformă

în hegemonie. „Hegemonia este, foarte simplu, un tip de relație politică, o formă, dacă doriți, a politicii, dar nu o locație determinabilă în interiorul unei topografii a socialului”¹⁴. Deci,

Dacă hegemonia este un tip de relație politică și nu un concept topografic, este clar că nu poate fi concepută nici ca o iradiere de efecte dintr-un punct privilegiat. În acest sens, putem spune că hegemonia este metonimică: efectele sale provin întotdeauna dintr-un surplus de semnificație care rezultă dintr-o operație de re-localizare (displacement). (De exemplu, un sindicat sau o organizație religioasă pot obține funcții într-o comunitate care depășesc practicile tradiționale desemnate lor, și care sunt combătute și contracarate de diferite forțe¹⁵).

Un discurs hegemonic reprezintă deci o particularitate care reușește cu succes să mimeze universalitatea, transformându-și rețeaua de semnificanți într-un loc comun, în bun simț, unde interesele private din spatele unor enunțuri sunt foarte eficient camuflate prin apeluri la universalitate, la un iluzoriu bine public. În măsura în care enunțurile sale sunt acceptate de un cadru social amplu, mult mai larg decât categoria socială care articulează respectivul discurs, acesta poate fi catalogat drept hegemonic. Eficiența hegemoniei este dată, așa cum menționează Laclau, tocmai de absența punctului semantic privilegiat, diseminat atât de bine într-o universalitate imaginată încât ajunge

să infuzeze profund categorii sociale și discursuri aferente diverse și să se prezinte, repet, ca enunț(uri) general(e) de bun simț. Sau, așa cum afirmă Keyser Söze, interpretat magistral de Kevin Spacey în thriller-ul *The Usual Suspects*: „avantajul contemporan al diavolului este dat de faptul că lumea nu mai crede în el” (citat din memorie). Distanța dintre hegemonia lui Laclau și hegemonia lui Gramsci rezidă tocmai în acest punct: pentru ultimul, locul hegemoniei poate fi identificat prin intermediul burgheziei a cărei dominație este nu numai structurală (economică), ci și suprastructurală (intellectuală), hegemonia fiind deci constituită pe terenul claselor, a particularităților „tari” și, în cazul proletariatului, privilegiate, deoarece ar urma să opună cu succes hegemoniei burgheze, capitaliste, propria hegemonie¹⁶.

Hegemonia este deci „universalitate contaminată de particularitate” având la bază inegalități de putere și jocuri interpretative aflate în competiție pentru revendicarea universalului¹⁷. Diacronic vorbind, diferitele epoci istorice sunt martorele unor hegemonii aferente sau, așa cum afirmau Marx și Engels în *Ideologia germană*,

Ideile clasei dominante sunt în fiecare epocă ideile dominante, ceea ce înseamnă că clasa care este forța *materială* dominantă a societății este totodată și forța ei *spirituală* dominantă. Clasa care dispune de mijloacele de producție materială dispune prin aceasta și de mijloacele

de producție spirituală, așa încât, datorită acestui fapt, îi sunt în general subordonate totodată ideile acelorora cărora le lipsesc mijloacele de producție spirituală. Ideile dominante nu sunt altceva decât expresia ideală a relațiilor materiale dominante, cu alte cuvinte relațiile materiale dominante exprimate dub formă de idei; ele sunt deci expresia relațiilor care fac ca o anumită clasă să fie dominantă, sunt deci ideile dominării ei¹⁸.

Dacă hegemonia este inexorabilă, mai este democrația posibilă? Și dacă răspunsul este da, cum?

Imposibilă și indispensabilă: paradoxul „democrației radicale”

Democrația, în sensul social-democrat, redistributiv, al termenului, parțial și în sens liberal, plural, (Laclau insistă asupra necesității recunoașterii drepturilor individuale ca precondiție fundamentală a oricărei democrații care își merită numele¹⁹) – implică o formă de emancipare. Autorul argentinian enumeră și analizează o serie de caracteristici ale emancipării, plasându-le în ceea ce numește „viziunea hegelian-marxistă a istoriei”²⁰: dihotomia (diferența insurmontabilă dintre subiectul emancipator și ordinea socială existentă), holismul (emanciparea afectează direct toate aspectele vieții sociale), transparența (odată alienarea teoretizată de Marx fiind abolită, reprezentarea politică și însăși puterea nu mai este

posibilă, deoarece socialul există acum exclusiv în-și-pentru-sine, pentru a folosi expresia hegeliană, iar distincția subiect-obiect dispare), pre-existența subiectului emancipator în raport cu emanciparea, înțelesă aici ca semnificat, nu ca semnificat care îi conferă subiectului emancipator identitatea specifică, nivelul radical, grass-root, la care emanciparea trebuie să se producă pentru a fi efectivă și, în sfârșit, raționalismul: momentul final (pseudo) hegelian (Hegel nu l-a prezis însă niciodată, având ororare de anticiparea viitorului²¹), al coincidenței dintre real și rațional în care transparența devine totală și reprezentare nu mai este posibilă; o adevărată teologie seculară. Pentru Laclau, genul acesta de emancipare radicală nu este pur și simplu posibil²².

O parte din motive le-am enumerat mai sus. Democrația radicală nu se poate baza în ultimă instanță decât pe emancipări imperfecte, dar tocmai prin aceasta posibile. În cadrul său, discursul social-democrat reprezintă o verigă în cadrul unei serii mult mai largi (am enumerat-o mai sus, nu neapărat în această ordine: intelectuali, femei, muncitori, țărani, minorități, aborigeni, LGBTQ), nefiind nici măcar veriga principală. Condiția esențială a democrației radicale este aceea că nicio particularitate nu încearcă să îi impună celeilalte propriul discurs, alterând astfel prin imixtiuni hegemonice proiectul emancipator. Democrația radicală, Laclau o recu-

noaște primul, este deci imposibilă. Și tocmai de aceea necesară, pentru că este singurul factor care poate concura cu succes hegemonia neoliberală printr-o alternativă hegemonică alcătuită din suma proporțională a discursurilor contestatate, nu din dominarea celorlalte de către un anumit tip de discurs²³.

Laclau pretinde că democrația radicală depășește teoretizările unor liberali de inspirație socială ca Jürgen Habermas sau John Rawls. Aceștia, în opinia sa, încearcă să recupereze proiectul iluminist-raționalist al universalității într-o variantă „slabă”, dialogică, o inițiativă condamnată să eșueze deoarece, din nou, încearcă să substituie universalității un discurs particular, eurocentric. Astfel, primul propune „democrația deliberativă” ca posibilă democrație globală, în care părțile, utilizând „pragmatica universală”, rădăcinile semantice pre-lingvistice comune limbajelor de mare circulație și nu numai și care ar schița un plauzibil limbaj global – să își negocieze interesele, fie și pornind de pe poziții inegale, asta deoarece orice șansă de ajungere la un acord, oricât de vag, nu este identificabilă decât în cadrul deliberării²⁴. Democrația deliberativă habermasiană este numită uneori întocmai ca la Laclau, democrație radicală²⁵. John Rawls, pe de altă parte, consideră că „justiția ca echitate”, atât la nivel social local, cât și la nivel internațional, poate fi abordată prin intermediul „vălului ignoranței” sau a „poziției originale”, unde părțile (particulari-

tățile) ar negocia într-un cadru foarte abstract în care se presupune că nu ar cunoaște absolut nimic una despre cealaltă (interese, vârstă, sex, opinii politice, etnie, naționalitate, rasă, inteligență, putere, ș.a.m.d.). Genul acesta de negociere este necesar deoarece „condițiile pentru un acord echitabil între persoane libere și egale asupra primelor principii ale justiției pentru acea structură (socială, n.m.) trebuie să elimine avantajele de negociere care apar inevitabil de-a lungul timpului în orice societate ca rezultat al tendințelor cumulative sociale și istorice”²⁶. Întocmai ca proiectul democrației radicale al lui Laclau, „poziția originală” rawlsiană (expresia a fost utilizată în ediția clasică din 1971 a lucrării *A Theory of Justice*) este imposibilă, dar necesară sub forma idealului care ghidează practica politică.

Și totuși, este democrația radicală atât de diferită de ceea ce propun Habermas și Rawls? Prin faptul că pornește de la ceea ce desparte particularitățile, nu ceea ce le unește, ca la ceilalți doi autori, care sfârșesc inevitabil, pentru Laclau, în capcana hegemoniei eurocentriste – da. Pe de altă parte, tensiunea dintre local și universal, dintre privat și public a fost identificată și acceptată în însăși miezul filosofiei iluministe. Jean Jacques Rousseau sublinia contradicția funcțională dintre universalitatea drepturilor omului și particularitatea care le face posibile, și anume calitatea de a fi cetățean a unui anumit stat²⁷.

Drepturi „burgheze”, desigur, dar știm deja de la Laclau că nicio universalitate nu poate exista decât ca particularitate: încercarea de a aboli această distanță/distincție periclitează însăși democrația. Socială, politică, economică, culturală sau cum vrem să o mai catalogăm. Hegel, la rândul său, afirma aproximativ același lucru în *Principiile filosofiei dreptului*, referindu-se la dialectica dintre cetățean și stat:

cei mai mulți văd în plata impozitelor o lezare a particularității lor, ceva îndreptat împotriva lor, împotriva scopului pe care-l urmăresc: dar oricât de adevărat *pare* lucrul acesta, totuși particularitatea scopului nu poate fi satisfăcută fără universal, și o țară în care nu s-ar plăti impozite nu s-ar distinge nici prin prosperitatea particularului. Tot astfel s-ar putea părea ă universalitatea ar sta mai bine dacă ar absorbi în sine puterile particularității, așa cum este înfățișat, de exemplu, în statul platonice; dar și aceasta este iarăși numai aparență, întrucât ambele elemente ființează numai unul prin altul, și se prefac unul în celălalt²⁸.

Contribuția majoră a lui Laclau la teoria socială a fost aceea a redemocratizării stângii în a doua jumătate a secolului trecut. Subiectul nu poate fi decât plural, revoluția imposibilă, iar democrația radicală indispensabilă ca ideal politic. Este tocmai ce i-a fost reproșat dinspre discursul tezigist contemporan al lui Slavoj Žižek: faptul că nu gândește o alternativă radicală la discursul

neoliberal dominant. Emanciparea propusă de Laclau se face în interiorul, nu împotriva acestui discurs. Pertinența sa intelectuală plătește un preț politic pe care Žižek nu este dispus să îl accepte. În ciuda unui discurs radical în aparență, Laclau, prin relativismul inerent democrației radicale, cade în capcana postmodernă pe care se străduise atât de convingător să o evite. Pe urmele lui Gramsci, structura (economia) nu mai ocupă locul central în ecuația emancipatoare. La fel, conceptul de clasă este atacat ca abstracție tezigistă, iar ponderea sa este egalizată în raport cu celelalte categorii sociale contestate. Pe cale de consecință, proiectul lui Laclau pierde lupta cu capitalismul chiar înainte de a fi început-o și este astfel iremediabil postmodern. Scrie Žižek:

politica postmodernă actuală a subiectivităților multiple nu este politică îndeajuns, în măsura în care presupune tacit un cadru „naturalizat”, non-tematizat al relațiilor economice. Împotriva teoriei politice postmoderne care tinde să tot mai mult să interzică referința la capitalism ca „esențialistă”, ar trebuie să arătăm că totalitatea capitalului și contingenta plurală a luptelor politice postmoderne nu sunt deloc opuse, ci capitalul „limitează” oarecum deriva liberă a deplasărilor hegemonice – mai bine spus, capitalismul actual furnizează *terenul și fundalul însuși al apariției subiectivităților politice deplasate-dispersate-contingente-ironice-etc.* Nu a fost Deleuze cel care, într-un fel, a arătat acest lucru atunci când a

accentuat felul în care capitalismul este o forță de „deteritorializare”? Și nu urma el, în acest fel, vechea teză a lui Marx despre cum, în capitalism, „tot ceea ce este solid se topește în aer”?²⁹

Democrația radicală ar fi deci o abdicare de la pozițiile marxiste originare anti-capitaliste. Laclau răspunde într-un paragraf care merită citat integral:

Žižek crede că gradul de globalitate și universalitate a unei lupte depinde de locul ocupat în interiorul structurii sociale: anumite lupte, concepute drept „lupte de clasă” – în special cele ale muncitorilor – ar fi în mod spontan mult mai „universale” în efectele lor, deoarece au loc la „rădăcina” sistemului capitalist; în timp ce alte lupte, mai „culturale” în scopurile lor – cum sunt cele multiculturaliste –, ar fi mai înclinate spre particularism și, astfel, mult mai ușor de integrat în sistemul actual de dominație. Din punctul meu de vedere, aceasta este o distincție falsă. Nu există nicio luptă care să aibă înscrisă în ea garanția de a fi *locus*-ul privilegiat

al efectelor politice universaliste. În prezența unor circumstanțe convenabile, cererile muncitorilor – salarii mai mari, timp de muncă redus, condiții îmbunătățite la locul de muncă etc. – pot fi la fel de bine integrate în cadrul sistemului ca și cele ale oricărui alt grup. În mod convers, dată fiind globalizarea capitalismului, ar putea avea loc dislocări aflate la baza mișcărilor anti-sistemice, care sunt conduse de grupuri ce nu fac parte în mod direct din relațiile capitaliste de producție. În timp ce, pentru Žižek, distincția dintre „luptă de clasă” și ceea ce el numește „postmodernism” este fundamentală, eu încerc să o estompez³⁰.

Iată cum, folosind vechea și deloc perimata formulă dialectică hegeliană, Laclau reușește să supprime, încorporeze și totodată să depășească postmodernismul, una dintre sperietorile intelectuale ale stângii actuale, în propria teoretizare. Teoria socială a pierdut recent în Ernesto Laclau unul dintre cei mai importanți exponenți contemporani ai post-marxismului.

Note

¹ Vezi Alexander Herzen, *My past and thoughts*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1982, pp. 651-655; Franco Venturi, *Roots of Revolution. A history of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, Alfred Knopf, New York, 1960, pp. 34-35; Philip Pomper, *The Russian*

Revolutionary Intelligentsia, Harlan Davidson, Arlington Heights, 1993, p. 47. Documentarea pentru acest articol se datorează parțial unei burse oferită de către Academia Română, filiala Iași, prin proiectul „Inovare și dezvoltare în structura și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale” (IDSRC – doc postdoc)

- POSDRU/159/1.5/S/133675,
 Investește în oameni! | FONDUL
 SOCIAL EUROPEAN | Programul
 Operațional Sectorial Dezvoltarea
 Resurselor Umane.
- ² Este important de amintit aici – pentru a urmări una dintre cele mai importante forme ale fascinației intelectuale pentru subiectul generic – contradicția identificată de Georg Lukács între „conștiința de clasă” și „interesul de clasă al burgheziei”. Conștiința particularității burgheziei, îi ciuda mesajului său universalist liberal, îi induce o stare de anxietate și o poziționează în defensivă în raport cu proletariatul global a cărui conștiință de clasă, deocamdată doar psihologică, obține tot mai multe atribute politice. Odată ce burghezia este condamnată de istorie la înfrângere, revoluția proletară devine o chestiune de timp. Vezi Georg Lukács, „Class Consciousness”, în Linda Martin Alcoff, Eduardo Mendieta, *Identities. Race, Class, Gender, and Nationality*, Blackwell Publishing, Malden, 2003, pp. 114-118.
- ³ Ernesto Laclau, „Universalism, Particularism and the Question of Identity”, în Linda Martin Alcoff, Eduardo Mendieta, *Identities*, pp. 361-362.
- ⁴ Terry Pinkard, *Hegel. A biography*, Cambridge University Press, 2000, pp. 343-351.
- ⁵ Laclau, „Universalism”, în Alcoff, Mendieta, *Identities*, p. 363.
- ⁶ *Ibidem*, p. 367. Sublinierea în original.
- ⁷ Claude Lefort, *Invenția democratică. Limitele dominației totalitare*, Paralela 45, București, 2002, p. 74.
- ⁸ Leszek Kołakowski, *Modernitatea sub un neobosit colimator*, Curtea Veche, București, 2007, p. 208.
- ⁹ Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, New York, 2001, p. 85.
- ¹⁰ *Ibidem*, p. 105.
- ¹¹ *Ibidem*, p. 112.
- ¹² G.W.F. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, IRI, București, 2000, p. 338.
- ¹³ Laclau, Mouffe, *Hegemony*, p. 112.
- ¹⁴ *Ibidem*, p. 139.
- ¹⁵ *Ibidem*, p. 141.
- ¹⁶ *Ibidem*, pp. 137-138. Pentru conceptul gramscian de hegemonie vezi Antonio Gramsci, *Opere Alese*, Editura Politică, București, 1969.
- ¹⁷ Ernesto Laclau, „Identitate și hegemonie: Rolul universalității în construirea logicii politice”, în Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek, *Contingență, hegemonie, universalitate. Dialoguri contemporane despre stânga*, Tact, Cluj-Napoca, 2012, pp. 85-96.
- ¹⁸ Karl Marx, Friedrich Engels, *Ideologia germană*, Editura de Stat pentru Literatură Politică, București, 1956, p. 44. Sublinierea în original. Louis Althusser reia problematica marxistă afirmând că fiecare clasă, odată ce cucerește puterea politică, transferă asupra statului propria hegemonie, construind astfel „aparate ideologice de stat”. Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, NLB, London, 1971, pp. 137-138 *apud*. Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism, Fascism, Populism*, NLB, London, 1977, pp. 68-69.
- ¹⁹ Ernesto Laclau, „Construind universalitatea”, în Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek, *Contingență*, pp. 376-409.
- ²⁰ Ernesto Laclau, *Emancipation(s)*, Verso, London, New York, 2007, p. 14.

- ²¹ Ibidem, pp. 1-18.
- ²² Jacques D'Hondt, *Hegel și hegelianismul*, Polirom, Iași, 1998, p. 107.
- ²³ Laclau, Mouffe, *Hegemony*, pp. 178-192.
- ²⁴ William Outhawaite, (ed.), *The Habermas Reader*, capitolul „What i Universal Pragmatics?”, Polity Press, Cambridge, 2000, pp. 118-131.
- ²⁵ Stephen Hobden, Richard Wyn Jones, „Marxist theories of international relations”, în John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens, *The Globalization of World Politics. An introduction to international relations*, Oxford University Press, New York, 2008, p. 154.
- ²⁶ Vezi Erin Kelley, (ed.), John Rawls, *Justice as Fairness. A restatement*, The Belknap Press of Harvard University Press, 2001, pp. 15-16.
- ²⁷ Tzvetan Todorov, *Noi și ceilalți. Despre diversitate*, Institutul European, Iași, 1999, pp. 257-261.
- ²⁸ G.W.F. Hegel, *Principiile filosofiei dreptului*, IRI, București, 1996, p. 189. Sublinierea în original.
- ²⁹ Slavoj Žižek, „Luptă de clasă sau postmodernism? Da, vă rog!”, în Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek, *Contingență*, p. 161. Sublinierea în original.
- ³⁰ Ernesto Laclau, „Construind”, în Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek, *Contingență*, pp. 390-391. Sublinierea în original.

Bibliografie

- D'Hondt, Jacques, *Hegel și hegelianismul*, Polirom, Iași, 1998.
- Gramsci, Antonio, *Opere Alese*, Editura Politică, București, 1969.
- Hegel, G.W.F., *Fenomenologia spiritului*, IRI, București, 2000.
- Hegel, G.W.F., *Principiile filosofiei dreptului*, IRI, București, 1996.
- Herzen, Alexander, *My past and thoughts*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1982.
- Hobden, Stephen, Wyn Jones, Richard, „Marxist theories of international relations”, în Baylis, John, Smith, Steve, Owens, Patricia, *The Globalization of World Politics. An introduction to international relations*, Oxford University Press, New York, 2008.
- Kelley, Erin, (ed.), John Rawls, *Justice as Fairness. A restatement*, The Belknap Press of Harvard University Press, 2001.
- Kołakowski, Leszek, *Modernitatea sub un neobosit colimator*, Curtea Veche, București, 2007.
- Laclau, Ernesto, „Construind universalitatea”, în Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingență, hegemonie, universalitate. Dialoguri contemporane despre stânga*, Tact, Cluj-Napoca, 2012.
- Laclau, Ernesto, „Identitate și hegemonie: Rolul universalității în construirea logicii politice”, în Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingență, hegemonie, universalitate. Dialoguri contemporane despre stânga*, Tact, Cluj-Napoca, 2012.
- Laclau, Ernesto, „Universalism, Particularism and the Question of Identity”, în Martin Alcoff, Linda, Mendieta, Eduardo, *Identities. Race,*

- Class, Gender, and Nationality*, Blackwell Publishing, Malden, 2003.
- Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, New York, 2001.
- Laclau, Ernesto, *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism, Fascism, Populism*, NLB, London, 1977.
- Lefort, Claude, *Invenția democratică. Limitele dominației totalitare*, Paralela 45, București, 2002.
- Lukács, Georg, „Class Consciousness”, în Martin Alcoff, Linda, Mendieta, Eduardo, *Identities. Race, Class, Gender, and Nationality*, Blackwell Publishing, Malden, 2003.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Ideologia germană*, Editura de Stat pentru Literatură Politică, București, 1956.
- Outhawaite, William, (ed.), *The Habermas Reader*, capitolul „What is Universal Pragmatics?”, Polity Press, Cambridge, 2000.
- Pinkard, Terry, *Hegel. A biography*, Cambridge University Press, 2000.
- Pomper Philip, *The Russian Revolutionary Intelligentsia*, Harlan Davidson, Arlington Heights, 1993.
- Todorov, Tzvetan, *Noi și ceilalți. Despre diversitate*, Institutul European, Iași, 1999.
- Venturi, Franco, *Roots of Revolution. A history of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, Alfred Knopf, New York, 1960.
- Žižek, Slavoj, „Luptă de clasă sau postmodernism? Da, vă rog!”, în Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingență, hegemonie, universalitate. Dialoguri contemporane despre stânga*, Tact, Cluj-Napoca, 2012.

A proposito di debito pubblico europeo: riflessioni keynesiane sull' "ortodossia della virtù" (Debitul public european: reflecții keynesiene asupra „ortodoxiei virtuții”)

Silvio BERETTA & Alberto BOTTA

Abstract. *The paper connects the eurobonds issue to the political aspects of the current eurozone crisis. It firstly emphasizes that the possible future issuance of Eurobonds, or the refusal to do so, represent signs of the emergence of cooperative or, alternatively, non-cooperative behaviors among eurozone countries. Such a dichotomy, in turn, appears as a clear proof of the political roots of the crisis. Accordingly to this perspective, the persistent demand for a full European political integration as the decisive step out of the crisis is reviewed by analyzing a list of works, particularly the conclusions of the Reflection Group on the future of the European Union and the concluding remarks of the Governor of the Bank of Italy. The authors sadly note the close similarity between the kind of problems raised by the above contributions and the observations by John Maynard Keynes on the blindness of European countries' Heads of governments at the time of the Paris peace agreement at the end of the World War I. Once again, the political cooperation among European countries, at the present time eurozone member States, turns out to be the ultimate solution to the existing problems.*

Keywords: *Eurobonds, cooperative behaviors, fiscal union, European political integration.*

“We get into a vicious circle, we do nothing because we have not the money; but it is precisely because we do not do anything that we have not the money”

J.M. Keynes, Collected Writings, vol. XX: Activities 1929-31. Rethinking Employment and Unemployment Policies, p. 144

“One effect of the intense austerity imposed on the debtor nations is a sharp increase in the government debt ratios in

these countries...Austerity programmes that can work in isolated cases fail to work well when every country imposes austerity at the same time"

P. De Grauwe – Yuemei Ji, *The Legacy of Austerity in the eurozone*, CEPS Commentary, 4 October 2013, p. 6

1. Federalisti a Pavia

La nota che segue trae origine da un volume¹ che raccoglie, rielaborati e ampliati, saggi discussi in un seminario svoltosi nell'aprile 2011 presso la Facoltà di Scienze politiche dell'Università di Pavia. Argomento della discussione erano gli *eurobond*, da tempo occasione di confronto fra concezioni dell'Unione Europea fra loro divergenti. Che inoltre le *modalità* dell'evoluzione dell'Unione Europea, e in particolare la sua capacità di costituirsi in unità sovranazionale efficiente e completa, rilevino *anche* ai fini della stabilità degli equilibri complessivi del sistema mondiale lo dimostra l'attenzione che riservano loro studiosi non europei. Valga come esempio quanto afferma Michael Spence in un recente saggio sulla convergenza economica in un mondo a più velocità², laddove ricorda che "Dopo la seconda guerra mondiale, l'Europa avviò un processo di integrazione, prima economica e poi politica, che sessant'anni dopo ancora non è giunto a termine. Probabilmente serviranno altri cinquant'anni perché arrivi a compimento, se mai vi arriverà. Si tratta di uno sforzo molto ambizioso...Se il progetto avrà successo, avremo strutture di *governance* autorevoli a

un livello superiore a quello dello Stato-nazione. Sotto molti punti di vista si tratta di un maestoso esperimento...per la costruzione di una *governance* transnazionale"³. Ma perché l'esperimento europeo è così importante? L'articolata opinione di Spence è che esso "È importante di per sé, per chi vive in Europa e per il sistema globale, quantomeno perché si tratta di un'economia colossale, e dunque in grado di modificare gli equilibri di potere e di influenza, ma anche perché è un enorme progetto pilota per la costruzione di capacità di *governance* sovranazionali. Il problema è se persone...la cui identità collettiva è profondamente radicata nelle rispettive nazioni, lingue e culture saranno disposte a cedere il controllo a entità sovranazionali"⁴.

La sede dell'incontro – Pavia – era a sua volta evocativa, essendo da decenni luogo di elaborazione e di promozione dell'idea e dell'architettura istituzionale dell'Europa federale alla ricerca di soluzioni, sia politico-istituzionali sia tecniche, che la crisi in atto rendeva, come rende tuttora, nel contempo più urgenti da perseguire e più ardue da conseguire: apparente antinomia quest'ultima, che ha tuttavia contraddistinto tante tappe della costruzione dell'Europa unita. Proprio a Pavia, tra l'altro, era stata da

poco completata, a cura di Nicoletta Mosconi, l'imponente edizione – nove volumi – degli scritti di Mario Albertini⁵, cronaca straordinaria della quotidiana, cinquantennale militanza di uno studioso in favore, come sottolinea la curatrice in apertura del settimo volume, di una “...nuova cultura politica di cui il mondo ha bisogno, la cultura politica dell'unità del genere umano, per avviarsi verso il superamento dell'ineguale distribuzione del potere e della ricchezza fra i popoli e verso il governo razionale del mondo”⁶. Fin dal primo documento del primo volume, datato “Pavia, 9 febbraio 1946”, apparivano ad esempio chiari, a testimonianza di una rigorosa continuità di riflessione, i termini essenziali del problema della democrazia politica, individuati nel “contrasto che ancora oggi dà forma a reali dissensi politici” fra la concezione della democrazia “come ordine statale che garantisca ai cittadini le libertà elementari” oppure “come ordine statale che dipenda in toto dalla volontà dei cittadini”⁷. L'ultimo documento del nono volume, dal titolo *L'Italia non si salva senza l'Europa*, riporta a sua volta una dichiarazione rilasciata il 24 ottobre 1995 e inviata “agli esponenti del governo italiano e ai responsabili delle forze politiche”. Vale la pena di richiamare qui i quattro punti enunciati da Albertini in quella sede. Il primo: “Per quanto riguarda l'Europa non serve la divisione italiana in parti ma l'unità nazionale”. Il secondo: “In questione è il fatto che

con la ratifica del Trattato di Maastricht i cittadini italiani sono ormai anche cittadini europei”. Il terzo: “...col referendum europeo del 1989...l'88% degli italiani si è espresso a favore della Costituzione europea. Ne segue che ogni scelta politica che divide i partiti sul terreno europeo è antidemocratica e illegittima”. Il quarto: “Va detto...che coloro che non hanno perso il senso della realtà sanno che la degenerazione della lotta per il potere in Italia è ormai giunta ad un punto tale che può essere sanata solo con la piena assunzione da parte dell'Italia del ruolo europeo che ebbe con De Gasperi e con Spinelli”⁸. Nella *Introduzione* ai due volumi degli scritti su *Senso della storia e azione politica* di un altro federalista di spicco che ha operato anch'egli a Pavia, Francesco Rossolillo⁹, Giovanni Vigo ricorda inoltre che: “...raggiunti i due obiettivi dell'elezione diretta del Parlamento europeo e dell'euro, non sono più pensabili obiettivi intermedi di carattere costituzionale. Dall'altra parte si è creata nel corso degli anni una *situazione che mette in pericolo lo sbocco federale e lo rende sempre più urgente...* [corsivo non nel testo, *n.d.r.*]... Si assiste cioè al progressivo indebolimento della compattezza e della capacità decisionale dell'Unione in seguito ai successivi allargamenti, al riemergere della difesa degli interessi nazionali a scapito dell'interesse europeo e all'uscita di scena degli uomini politici che, dopo la seconda guerra mondiale, erano

convinti che l'unificazione politica dell'Europa fosse la sola via di salvezza"¹⁰. Proprio Rossolillo, in un passo di una sua *Relazione* del 2003, ammoniva che "L'Europa è... destinata ad incamminarsi verso la propria decadenza, a meno che la tendenza non venga invertita... da un forte soprassalto delle coscienze dei politici e dell'opinione pubblica... che si deve produrre in un tempo relativamente breve, e che non può trovare la sua origine che in una *crisi profonda, o nella concreta minaccia di una crisi imminente...* [corsivo non nel testo, *n.d.r.*]... che metta in discussione modi di vivere e di pensare che si ritenevano acquisiti una volta per tutte"¹¹: uno strumento di *analisi per l'azione*, come si vede, di rilevanza strategica proprio in tempi di crisi.

Un perché "strutturale" di tali difficoltà è racchiuso poi in un'arguta affermazione dell'allora presidente dell'Eurogruppo, il lussemburghese Jean-Claude Juncker, citata in "The Economist" del 15 marzo 2007 e collocata in epigrafe a un saggio – sugli esiti prevedibilmente non positivi del Trattato di Lisbona – di Michele Ruta, raccolto in un fascicolo monografico della serie "Temi e problemi" de "Il Politico"¹², rivista che ha dedicato all'Europa, alle sue vicende e alle sue istituzioni, dodici dei suoi sessanta "Quaderni". La frase è la seguente: "Sappiamo tutti cosa fare, solo che non sappiamo come fare per essere rieletti una volta che lo abbiamo fatto"¹³. In controtendenza rispetto ad altri autori (Alesina-

Giavazzi e Wolf, ad esempio) Ruta, nel saggio citato, ribadisce a sua volta la necessità di una riforma in senso federale dell'architettura *costituzionale* dell'Europa come unico strumento efficace per contrastare gli effetti paralizzanti delle resistenze opposte dagli interessi costituiti. Sostiene infatti che "I gruppi di pressione nazionali prosperano in un ambiente chiuso creato da politiche economiche nazionali. Fare ripartire il processo di integrazione politica e istituzionale in Europa è la via per limitare l'influenza di interessi costituiti e per riportare l'Europa su un cammino di riforma e di maggiore crescita economica"¹⁴. Ma c'è un ulteriore passo, anche questo collocato in epigrafe al saggio di Ruta, dovuto a un altro grande europeista, Tommaso Padoa-Schioppa¹⁵. Da ministro dell'Economia del Governo italiano, e con riferimento ai lavori dell'Eurogruppo, Padoa-Schioppa affermava, sempre nel 2007 che: "L'Eurogruppo sta prestando una sempre maggiore attenzione alle riforme strutturali... Tuttavia l'approccio... si limita a comparare le esperienze fatte da diversi paesi, incoraggiando i ritardatari a imparare dai riformatori più attivi... Ciò che manca, io credo, è l'Unione. Se le riforme non vengono attuate, spesso la ragione risiede nel fatto che i governi si mettono d'accordo in questo senso. Lo abbiamo visto con l'energia, lo abbiamo visto con la finanza, lo abbiamo visto con i servizi... So quanto difficile e raro sia abbandonare un approccio compa-

rativo per lavorare come una vera Unione. Penso, tuttavia, che sia di vitale importanza per le nostre economie comprendere che il destino della maggior parte delle riforme strutturali risieda a Bruxelles, non nelle capitali nazionali”¹⁶.

2. La relazione del Gruppo di riflessione e gli snodi reali dell’Europa

Gli avvenimenti successivi alla data del seminario pavese rendevano l’argomento trattato, e le proposte formulate in quella sede, di particolare interesse. Pretendevano tuttavia un inquadramento più documentato, attento anche a prese di posizione ulteriori, sia antecedenti che contemporanee o immediatamente successive. Di alcune fra queste daremo brevemente conto prima di soffermarci su taluni contenuti del volume.

Nel rassegnare – nel maggio 2010 – al Consiglio Europeo la propria relazione conclusiva¹⁷, il *Gruppo di riflessione sul futuro dell’UE* insediato nel dicembre 2007 (presidente era Felipe González e ne faceva parte, fra gli altri, l’ex commissario europeo Mario Monti) identificava i principali snodi problematici della costruzione europea, formulando proiezioni al 2030; avanzava inoltre proposte circa le modalità di intervento più idonee ad affrontarli. Ad avviso del Gruppo quegli snodi – significativamente tutti *reali* – riguardavano 1) la promozione del capitale umano, 2) la realizzazione di una politica energetica comune,

3) la lotta contro i cambiamenti climatici, 4) la necessità di fronteggiare la sfida demografica (invecchiamento della popolazione *più* contrazione della forza lavoro interna), 5) il perseguimento della sicurezza interna ed esterna sulla base di una visione *europea* della difesa collettiva e di fronte “...al passaggio da un ordine mondiale bipolare, seguito da un breve ‘momento unipolare’ dominato dagli Stati Uniti, fino alla graduale affermazione di un sistema policentrico”¹⁸. Rispetto all’urgenza di ciascuno di tali problemi lo stato dell’Europa non appariva tuttavia confortante tanto che, in apertura della relazione, i componenti del Gruppo anticipavano che “Le nostre conclusioni non sono rassicuranti né per l’Unione né per i nostri cittadini”, identificando successivamente le criticità incombenti in: “...crisi economica mondiale, Stati in soccorso delle banche, invecchiamento demografico che minaccia la competitività delle nostre economie e la sostenibilità dei nostri modelli sociali, pressione al ribasso su costi e salari, sfide poste dai cambiamenti climatici e dalla crescente dipendenza energetica e spostamento verso est della distribuzione mondiale di produzione e risparmio. E per di più incombono su di noi le minacce poste dal terrorismo, dalla criminalità organizzata e dalla proliferazione delle armi di distruzione di massa”¹⁹. Rispetto a *ciascuna* delle urgenze identificate, l’Unione appariva, agli estensori della relazione, non adeguatamente “attrezzata”.

Dovendosi confrontare con la necessità di promuovere il capitale umano, infatti, "...l'Europa si sta facendo distanziare nella corsa alle competenze. Alle attuali tendenze di investimento, nel 2025 l'Asia potrebbe trovarsi alla testa del progresso scientifico e tecnologico a spese dell'UE e degli Stati Uniti"²⁰. Quanto alle politica energetica (e alle sue carenze) le proiezioni al 2030 indicano un fabbisogno in crescita e un'offerta in diminuzione, con elevatissimi margini di vulnerabilità anche in ragione del fatto che "...gli approvvigionamenti provengono da alcune delle zone del mondo caratterizzate da maggior volatilità politica"²¹. Quanto poi ai cambiamenti climatici, si sottolinea l'enormità delle dimensioni della sfida, valutabili sulla base del fatto che "...il costo annuale della riduzione delle emissioni di gas a effetto serra è stimato a circa il 2% del PIL mondiale, mentre il costo di un mancato intervento è stimato ad almeno il 5% del PIL all'anno"²²: all'entità dello sforzo che l'UE sarebbe chiamata a sostenere per avviare i necessari cambiamenti dei modelli industriali e dei comportamenti dei cittadini, corrisponderebbe tuttavia la concreta possibilità di cogliere "una vasta gamma di opportunità tecnologiche, imprenditoriali e commerciali"²³, recuperando nel contempo un ruolo di guida politica in un dibattito cruciale. Nei confronti della sfida demografica – sintetizzabile, per l'Europa, nella necessità di fronteggiare le con-

seguenze sistemiche del verificarsi congiunto di una speranza di vita elevata e tuttora crescente e di un tasso di fertilità tuttora molto basso – l'impegno politico del continente dovrebbe indirizzarsi alla promozione di "...due filoni d'azione complementari: innalzare i tassi di partecipazione al mercato del lavoro e attuare una politica dell'immigrazione equilibrata, equa e proattiva"²⁴. Quanto infine alla sicurezza, questa dovrebbe essere considerata alla stregua di un *bene pubblico transnazionale*, e quindi "prodotta" con un "approccio autenticamente pan-UE"²⁵, e tuttavia "Un'azione comune in questo campo è stata finora inibita dalle resistenze opposte dagli Stati membri allo scambio d'informazioni e al coordinamento delle politiche in materia di ordine pubblico, materia tuttora fra le più sensibili nella politica interna degli Stati"²⁶.

Se quelle sinteticamente descritte sono le sfide *reali* alle quali l'Europa si trovava già allora a dovere far fronte, è al loro raggiungimento che dovrebbero essere finalizzate le politiche comunitarie. Ma è proprio a questo proposito che il giudizio del Gruppo – elaborato nel pieno della crisi – si fa severo. La crisi infatti "...iniziata sull'altra sponda dell'Atlantico, ha colpito l'Europa più di qualsiasi altra regione del mondo portando alla luce le debolezze strutturali dell'economia europea, *da lungo tempo individuate ma troppo spesso ignorate*...[corsivo non nel testo, *n.d.r.*]... La crisi è stata quindi

un campanello d'allarme che sollecita una risposta europea a un assetto mondiale in evoluzione. Come in tutte le trasformazioni, l'assetto che sta emergendo creerà nuovi vincitori e nuovi vinti. Per non finire tra questi ultimi, l'Europa deve guardare avanti e avviare un ambizioso programma di riforma a lungo termine per i prossimi venti anni²⁷. La *gestione* della crisi costituisce quindi un permanente banco di prova per valutare l'idoneità dell'Unione Europea *di oggi* a raccogliere l'eredità delle proprie origini: infatti "Di fronte a una crisi che non hanno provocato, i cittadini continueranno a credere al progetto europeo solo se i leader saranno onesti sull'entità delle sfide che si prospettano e se essi saranno chiamati a uno sforzo paragonabile a quello che ha dato prosperità all'Europa dopo la seconda guerra mondiale"²⁸. Completamento del mercato unico accompagnato da un più efficace coordinamento fiscale e dal rafforzamento delle procedure di controllo sui bilanci nazionali, riforme del mercato del lavoro, modernizzazione delle pratiche del governo societario, riforma del funzionamento e della vigilanza sugli istituti finanziari sono ambiti di intervento essenziali per "...rafforzare il buon governo economico nell'UE"²⁹, in un contesto in cui euro e patto di stabilità e crescita – allo stato attuale assi portanti della costruzione europea ma non certo cause scatenanti della crisi – non si sono rivelati adeguati ad assicurare un sufficiente grado di *convergenza* fra i sistemi economico-

sociali europei. Più nel dettaglio, parte integrante dello sforzo di coordinamento dovranno essere, fra gli altri fattori: 1) la creazione di "...uno strumento finanziario volto a contrastare crisi impreviste e shock asimmetrici, tenendo conto nel contempo dei pericoli di rischio morale"³⁰ e 2) la fissazione di "...un obiettivo di crescita per la componente relativa agli investimenti della spesa pubblica degli Stati membri"³¹. In questo quadro, e su entrambi i punti, l'opinione del Gruppo anticipa con chiarezza eventi e dibattiti successivi, che per altro faranno seguito a posizioni critiche già autorevolmente sostenute in passato³². "La prima priorità – si afferma infatti – deve restare la creazione di posti di lavoro e la crescita"³³, dal momento che "Se si taglia troppo presto la spesa, la ripresa potrebbe scivolare nella direzione opposta"³⁴, e di conseguenza "...gli Stati membri che non possono più permettersi di spendere, per le costose operazioni di salvataggio, le spese sociali che aumentano e le fonti di gettito che si riducono, dovranno fare affidamento sull'iniziativa dell'UE e degli altri Stati membri per creare le condizioni per la ripresa economica"³⁵: nel valutare l'adeguatezza degli strumenti di intervento rispetto agli obiettivi si dovrà comunque porre mente al fatto che "Perseguire obiettivi ambiziosi con risorse limitate e meccanismi di attuazione deboli è la ricetta della delusione"³⁶.

3. A un anno dal Gruppo di riflessione: Mario Draghi all'Assemblea della Banca d'Italia

A un anno dalla relazione conclusiva del Gruppo di riflessione, e a poche settimane dall'incontro di Pavia, l'allora Governatore della Banca d'Italia Mario Draghi, in sede di Assemblea dell'Istituto³⁷, doveva constatare come la crisi e la sua gestione avessero, nei fatti, disatteso le aspettative dei suoi estensori. Pure in presenza di dati "oggettivi" favorevoli se confrontati con quelli relativi a sistemi comparabili (deficit di bilancio previsto – per il 2011 – pari al 4,5% del Pil europeo, valore inferiore di oltre la metà rispetto a quelli statunitense e giapponese; debito pubblico pari all'88% del Pil, quindi anch'esso inferiore a quello statunitense e molto di più a quello giapponese; bilancia dei pagamenti corrente prossima al pareggio, prospettive di consolidamento della ripresa produttiva), la prova che l'Unione economica e monetaria si trovava a fronteggiare era tuttavia la "...più difficile dalla sua creazione"³⁸. In due successive affermazioni il Governatore chiarirà le ragioni di fondo della 'fragilità' dell'Unione di fronte alla crisi, alle sue conseguenze e alle politiche di contrasto attuate e da attuare, tutte riconducibili alla natura stessa dell'Unione quale è andata realizzandosi nel corso degli anni tanto per le scelte compiute quanto per quelle *non* compiute e/o rinviate. La prima affermazione sotto-

linea l'insufficiente coordinamento delle politiche di bilancio, nei seguenti termini: "La sorveglianza europea sulle politiche di bilancio nazionali, indebolita a metà dello scorso decennio su iniziativa dei tre più grandi paesi... [Germania, Francia e Italia, *n.d.r.*]...si è dimostrata carente proprio nel momento in cui diventava essenziale"³⁹. La seconda mette in relazione i successi raggiunti in campo monetario con gli effetti *distorsivi* che di quegli stessi successi erano il risultato, nei seguenti termini: "Per lungo tempo la moneta unica ha velato le differenze tra paesi membri nelle condizioni di fondo e nelle politiche economiche, l'assenza di regole comuni realmente vincolanti. *Per lungo tempo i premi per il rischio non hanno rivelato la verità ...* [corsivo non nel testo, *n.d.r.*]"⁴⁰.

Quanto agli interventi di sostegno ai paesi in difficoltà, il 2010 aveva visto, nel marzo, la predisposizione di un meccanismo di sostegno a favore degli Stati membri dell'area euro basato su prestiti *bilaterali*. Nel maggio venivano definiti due ulteriori strumenti temporanei di intervento/assistenza, lo *European Financial Stabilisation Mechanism* (EFSM) e, successivamente, lo *European Financial Stability Facility* (EFSF). Il primo era un meccanismo amministrato dalla Commissione per conto dell'UE, con una capacità di intervento di 60 miliardi di euro, la cui provvista era garantita dal bilancio dell'Unione stessa; il secondo era affidato a una società per azioni con

una capacità di intervento fino a 440 miliardi, la cui provvista sarebbe stata assicurata mediante il collocamento di obbligazioni garantite dai paesi dell'area euro in proporzione alle quote di partecipazione al capitale della BCE. Sarà nel marzo 2011 che il Consiglio europeo definirà le caratteristiche dello *European Stability Mechanism* (ESM), una vera e propria *organizzazione internazionale* destinata a sostituire l'EFSF a partire dal luglio 2013 e dotata di una capacità di prestito pari a 500 miliardi: in quanto organizzazione internazionale, le operazioni di provvista dell'EFSF non avrebbero prodotto, a differenza di quelle dell'EFSF, la conseguenza di aumentare il debito pubblico degli Stati membri.

La predisposizione di meccanismi di sostegno finanziario progressivamente più cospicui sotto il profilo del potenziale di intervento, e strutturalmente più 'multilaterali', accompagna il succedersi di situazioni di tensione. Nel maggio del 2010 la Grecia otterrà il sostegno sia del Fondo Monetario Internazionale sia dei paesi dell'area euro, sostegno vincolato alla realizzazione di un drastico programma di aggiustamento dei conti pubblici nonché di "riforme strutturali". A fine novembre sarà la volta dell'Irlanda: ancora il Fondo, l'EFSM e l'EFSF affiancheranno con i propri mezzi risorse domestiche, e anche in questo caso il sostegno sarà vincolato a un piano di risanamento dei conti pubblici e di riforme, soprattutto del sistema bancario. Nell'aprile 2011

sarà la volta del Portogallo, e il sostegno sarà fornito di nuovo da Fondo, EFSM e EFSF. A riprova della stretta connessione che viene a instaurarsi fra stato dei conti pubblici di un paese membro, robustezza del suo sistema bancario, grado di incisività dei poteri comunitari e necessità del loro rafforzamento, nella *Relazione* della Banca d'Italia per il 2010 si legge inoltre, a commento degli avvenimenti dell'anno precedente, che "Il sistema di sorveglianza multilaterale non disponeva di strumenti incisivi per la prevenzione e la correzione di squilibri di tipo macroeconomico. Mancavano inoltre meccanismi di intervento per le situazioni di grave crisi finanziaria di uno Stato membro. Infine, sono emerse fragilità del sistema bancario che hanno favorito il propagarsi della crisi; ciò ha reso necessario un rafforzamento della regolamentazione e della supervisione a livello europeo"⁴¹.

4. A due e a tre anni dal Gruppo di riflessione: Ignazio Visco all'Assemblea della Banca d'Italia. La "volontà irremovibile"

Crisi, modalità di contrasto, strutture decisionali "a tendere", modalità e tempi per attuarle o quantomeno per approssimarvisi, erano dunque, alla data dell'incontro pavese, componenti stabili del contesto politico-economico e del dibattito che andava svolgendosi: l'aggravarsi delle tensioni accentuava

inoltre il convincimento che non soltanto fosse urgente intervenire, ma che modalità e meccanismi di intervento dovessero essere quanto più possibile prossimi proprio a quelle strutture “a tendere” che da tempo erano stati individuate: il fatto poi che su di esse non si desse unanimità di propositi era, ed è tuttora, fattore eminente di tensioni ulteriori, e quindi del permanere dello stato di crisi. Come già il suo predecessore, l'attuale Governatore della Banca d'Italia Ignazio Visco, rivolgendosi per la prima volta all'Assemblea della Banca⁴², ribadiva nei seguenti termini un concetto già espresso da Draghi: “Inerzia politica, inosservanza delle regole e scelte economiche errate hanno favorito l'emergere di squilibri interni, a lungo offuscati dall'euro e ignorati dai mercati...[corsivo non nel testo, n.d.r.]..., che rischiano oggi di mettere a repentaglio l'intera costruzione”⁴³. E, ricordando i lineamenti essenziali dell'assetto-obiettivo dell'Unione, affermava: “Se si guardasse all'area dell'euro come a un'entità unitaria, nella forma ad esempio di uno Stato federale, non emergerebbero allarmi sulla tenuta del suo impianto monetario e finanziario, pur nella preoccupazione per le ripercussioni della crisi su ciclo economico, intermediari e mercati. Ma una unione politica in Europa ancora non c'è. Questo rende alla lunga l'unione monetaria più difficile da sostenere; sono necessari passi avanti concreti nella costruzione europea; va definito un percorso che abbia nell'unione politica il suo

traguardo finale, scandendone le singole tappe... Si devono rammentare le ragioni originarie fondamentali del progetto europeo, anche in sfere che trascendono l'agire economico”⁴⁴. D'altra parte: “L'economia dell'area dell'euro è da tempo integrata; comprende oltre 300 milioni di cittadini, quasi venti milioni di imprese. Considerata nel suo insieme, ha conti con l'estero bilanciati e un debito del settore pubblico previsti quest'anno...[il 2012, n.d.r.]...poco sopra, rispettivamente, il 3 e il 90% del PIL; famiglie con una ricchezza finanziaria lorda che è 3 volte il loro reddito disponibile annuo e un indebitamento pari al reddito; un debito finanziario aggregato delle imprese pari al prodotto di un anno. Sono dati che configurano un'economia solida ed equilibrata, per molti aspetti più di altre aree avanzate del mondo... [corsivo non nel testo, ndr.]”⁴⁵. È proprio in ragione della presenza di tali elementi che “Si avverte la mancanza di fondamentali caratteristiche di una federazione di Stati: processi decisionali che favoriscano l'adozione di politiche lungimiranti, nell'interesse generale; risorse pubbliche comuni per la stabilità finanziaria e per la crescita; regole davvero condivise e azioni concordate e tempestive sul sistema finanziario e sulle banche. Sono compiti e condizioni che esorbitano dalla sfera d'azione del Sistema europeo di banche centrali: investono responsabilità politiche, nazionali e comunitarie”⁴⁶. Ne deriva che “...servono...

manifestazioni convergenti della volontà irremovibile di preservare la moneta unica: se i governi, le autorità europee, la stessa Banca centrale europea valutano positivamente i progressi compiuti dai paesi in difficoltà nel risanamento finanziario e nelle riforme strutturali, ne deve seguire un loro impegno attivo a orientare in tal senso anche le valutazioni dei mercati. I differenziali attuali di rendimento dei titoli pubblici non sembrano tener conto di quanto è stato fatto: alimentano ulteriori squilibri, determinando una redistribuzione di risorse dai paesi in difficoltà a quelli percepiti più solidi; impediscono il corretto operare della politica monetaria unica; sono fonte di rischio per la stabilità finanziaria, un ostacolo alla crescita⁴⁷. Nel merito delle riforme da realizzare, si precisa che “La disponibilità di maggiori risorse comuni e anche l’istituzione da più parti proposta di un fondo ove trasferire i debiti sovrani che eccedano una soglia uniforme, da redimere gradualmente in tempi e modi ben definiti, sostanziano una forma di unione fiscale che non può essere disgiunta da regole cogenti, da poteri di controllo e intervento... L’azzardo morale di chi fida sull’aiuto altrui per perseverare nelle cattive politiche del passato va evitato con una forte pressione politica e normativa, esigendo il rispetto degli impegni concordati, sulla base di programmi ambiziosi ma nello stesso tempo realistici... Va accelerato il passaggio verso un sistema uniforme di regole e sorveglianza sul settore

finanziario, in particolare nell’area dell’euro. Di pari passo occorre considerare l’istituzione di meccanismi di garanzia e assicurazione comuni, in grado di rasserenare i risparmiatori, prevenire il panico e fughe destabilizzanti di capitali. Progressi rapidi nella costituzione di un fondo europeo per la risoluzione delle crisi bancarie contribuirebbero a ridurre l’incertezza sui mercati⁴⁸.”

Ancora una volta, comunque, alle severe considerazioni di fondo del Governatore corrispondevano, nel corpo della *Relazione*, sia un apprezzamento complessivo degli sforzi compiuti nella direzione di assetti strutturali più adeguati (“I governi e le istituzioni europee hanno definito un insieme di interventi volti a rafforzare la disciplina di bilancio, a coordinare le politiche economiche, a gestire gli squilibri macroeconomici e le crisi finanziarie, nonché a dare impulso alle riforme strutturali⁴⁹”), sia la constatazione di dati *oggettivi* di massima favorevoli. Una volta ancora, tuttavia, la mancanza di progressi definitivi – e percepiti come tali – verso l’adozione sia di “processi decisionali che favoriscano l’adozione di politiche lungimiranti, nell’interesse generale” sia di “regole davvero condivise e azioni concordate e tempestive sul sistema finanziario e sulle banche” si è resa manifesta, determinando la necessità di ulteriore sostegno finanziario a favore di Grecia, Irlanda e Portogallo da parte di FMI, EFSM e EFSF. Il meccanismo in capo all’EFSF è stato inoltre potenziato, ammettendo – fra l’altro –

la possibilità che il suo intervento si realizzi acquistando titoli di Stato dei paesi membri sui mercati sia primario che secondario e finanziando la ricapitalizzazione di istituzioni finanziarie: quanto all'ESM, ne è stata anticipata l'entrata in vigore al luglio 2012, è stata prevista la possibilità di voto a maggioranza qualificata in luogo dell'unanimità nel caso di decisioni urgenti in materia di assistenza finanziaria, è stata ampliata la gamma degli strumenti operativi disponibili, è stata anticipata la data prevista per il versamento della dotazione iniziale di capitale. La crescente consapevolezza della mancanza sia di regole di bilancio europee idonee a garantire "l'adozione di politiche prudenti nelle fasi favorevoli del ciclo economico per consolidare i conti pubblici"⁵⁰, sia di un sistema di sorveglianza multilaterale funzionale a prevenire e correggere squilibri macroeconomici, sia ancora di "meccanismi di intervento per situazioni di grave crisi finanziaria di uno Stato membro"⁵¹, ha inoltre spinto la Commissione a proporre (novembre 2011) l'adozione di due nuovi regolamenti, il primo contenente "disposizioni comuni per il monitoraggio e la valutazione dei documenti programmatici di bilancio e per la correzione dei disavanzi eccessivi negli Stati membri della zona euro", il secondo contenente disposizioni "sul rafforzamento della sorveglianza economica e di bilancio degli stati membri che si trovano o rischiano di trovarsi in gravi difficoltà per quanto riguarda la loro stabilità

finanziaria nella zona euro". È inoltre entrato in vigore (dicembre 2011) il cosiddetto *six-pack*, complesso di cinque regolamenti più una direttiva intesi a rafforzare le regole di bilancio europee introducendo "nuove procedure per la prevenzione, rilevazione e correzione di squilibri macroeconomici"⁵²: il *six-pack* rende inoltre operativa la "regola del 60%" prevista dal Trattato di Maastricht, regola che fissa l'incidenza massima ammissibile del debito sul prodotto, unitamente all'indicazione dei percorsi di rientro per i paesi con un debito eccedente, nonché delle circostanze – ad esempio di carattere ciclico – che consentono di non avviare automaticamente la procedura per disavanzi eccessivi. Successivamente (marzo 2012) è stato sottoscritto il "Trattato sulla stabilità, sul coordinamento e sulla governance nell'Unione economica e monetaria": nella parte conosciuta come *fiscal compact*, il Trattato "impegna i paesi firmatari a inserire nella legislazione nazionale, preferibilmente a livello costituzionale ed entro un anno dalla sua entrata in vigore, una norma che preveda il raggiungimento e mantenimento del pareggio o di un avanzo di bilancio in termini strutturali e un meccanismo automatico in caso di scostamento..."⁵³.

A un anno di distanza dalla sua prima *Relazione Annuale* come Governatore, Ignazio Visco, nel sottolineare, nella stessa occasione, che "Il rilancio dell'area dell'euro ha bisogno dell'apporto di tutte le politiche economiche"⁵⁴, ricordava: 1) che "Ricorrendo anche a strumenti

‘non convenzionali’, la politica monetaria ha dato un contributo essenziale a evitare gravi conseguenze per la stabilità finanziaria...abbiamo mirato prima di tutto a sostenere la liquidità delle banche, che nell’area dell’euro più che altrove svolgono un ruolo preminente nel finanziamento dell’economia”⁵⁵; 2) sottolineava per altro come i livelli raggiunti dai tassi sovrani nell’area euro “riflettersero non solo il deterioramento delle prospettive nazionali di crescita, ma anche un fattore di rischio sistemico, poi definito ‘rischio di ridenominazione’, connesso con *timori di disgregazione dell’unione monetaria dovuti anche all’incompletezza del suo disegno istituzionale* [corsivo non nel testo...*n.d.r.*]”⁵⁶; 3) dava inoltre conto non solo dell’ “utilizzo flessibile ed efficiente dei meccanismi di sostegno finanziario” (EFSF e ESM) approvato nel giugno 2012 “al fine di stabilizzare le condizioni di finanziamento degli Stati esposti alle tensioni sul debito sovrano, purché questi rispettassero gli impegni assunti a livello europeo”, ma altresì dell’introduzione – nel successivo mese di agosto – “delle ‘operazioni monetarie definitive’ (*Outright Monetary Transactions*, OMT) di acquisto sul mercato secondario dei titoli di Stato, *senza limiti quantitativi* [corsivo non nel testo, *n.d.r.*]”⁵⁷, e con riferimento alle quali l’Eurosistema non sarebbe stato considerato un creditore privilegiato. Obiettivo delle OMT, prefigurate nel “discorso di Londra” di Mario Draghi del 26 luglio dello stesso anno⁵⁸, era

di impedire che forti tensioni al rialzo dei tassi sui mercati dei debiti sovrani ostacolassero il finanziamento a condizioni sostenibili di banche e imprese, aggravando quindi le spinte recessive nei paesi interessati, quelli cioè che si trovavano in difficoltà macroeconomica grave e conclamata e che in ragione di ciò aderivano a un programma di aiuto finanziario da parte dello EFSF o dello ESM: la liquidità immessa sul mercato a seguito di tali operazioni sarebbe stata inoltre “sterilizzata” per evitare il pericolo di effetti indesiderati sull’andamento del livello generale dei prezzi. Ma “La politica monetaria è in grado di garantire la stabilità solo se i fondamenti economici e l’architettura istituzionale dell’area sono con essa coerenti... Più di ogni condizione è però essenziale la comune determinazione a procedere verso una piena Unione europea: monetaria, bancaria, di bilancio, *infine politica* [corsivo non nel testo, *n.d.r.*]”⁵⁹, da conseguirsi al compimento di un percorso di integrazione: prodromici a essa sono sia il progetto di unione bancaria finalizzato “a spezzare la spirale tra debito sovrano e condizioni delle banche e del credito”, sia il progetto di un bilancio pubblico comune dell’area dell’euro, con il connesso proposito di “intraprendere, in via sperimentale, l’*emissione di titoli di debito congiunti* [corsivo non nel testo...*n.d.r.*]”⁶⁰.

5. **Eurobond: i contenuti di un volume**

Collocati cronologicamente a metà strada fra la conclusione dei lavori del *Gruppo di riflessione sul futuro dell'UE* e la *Relazione Annuale* della Banca d'Italia del 2012 (la prima di Ignazio Visco) e pressoché contemporanei a quella dell'anno precedente (l'ultima di Mario Draghi), i contributi raccolti nel volume richiamato nella nota 1) partecipano di tesi, convincimenti, previsioni, preoccupazioni, auspici, tecnicismi che si rinvergono, variamente distribuiti, in tutti i documenti ufficiali ai quali si è fatto riferimento. L'orientamento di fondo, marcatamente avverso (ma senza eccessi dottrinari) all'approccio intergovernativo tuttora prevalente (e favorevole invece, per dirla con Paul De Grauwe, a procedure di decisione idonee a *internalizzare le esternalità*, che è poi il compito di ogni vero Governo), sembra quasi avere tratto ispirazione anche dall'ambiente intellettuale, quello pavese, nel quale l'incontro si era svolto.

A due dei contributi contenuti nel volume, rispettivamente di Alberto Botta e di Marcello Messori, sarà rivolta un'attenzione particolare, precisando tuttavia che anche gli altri (di Alberto Majocchi, di Dario Velo, di Vincenzo Visco e di Jacques Ziller, nonché la *Presentazione* di Franco Osculati e la nota introduttiva di Silvio Beretta) condividono la medesima impostazione di fondo. Alberto Botta, in particolare, propone

un modello analitico utile a contrastare l' "ortodossia della virtù" attualmente prevalente in Europa, inquadrando in una prospettiva post-keynesiana (*à la* Minsky) la relazione fra crisi dei debiti sovrani e instabilità finanziaria. Le misure di salvataggio attuate a favore di istituzioni finanziarie in difficoltà darebbero luogo, nell'opinione dell'autore, a comportamenti di mercato riconducibili alla categoria delle *self-fulfilling expectations*, innescando in successione "fuga" dai titoli pubblici, aumento dei rendimenti, aggravamento della gestione del debito, 'avvitamento' recessivo del sistema; nel tentativo di rassicurare i mercati si finirebbe con il porre in essere politiche di bilancio restrittive che determinerebbero un appesantimento degli stessi conti pubblici a danno delle prospettive di crescita ('prima priorità' secondo il *Gruppo di riflessione sul futuro dell'UE*, che già aveva lamentato i potenziali effetti recessivi delle misure di contrazione della spesa); il perseguimento dell'obiettivo della crescita richiederebbe, all'opposto, politiche *espansive* finalizzate al miglioramento di produttività e competitività, ma queste risultano inattuabili proprio in ragione delle loro prevedibili conseguenze sui comportamenti degli operatori. Gli *eurobond*, in quanto strumento di *integrazione fiscale* fra i membri dell'Unione, indispensabile all'attuazione di politiche di bilancio che contrastino le conseguenze reali delle crisi finanziarie promuovendo la crescita di lungo periodo, determi-

rebbero – e simboleggerebbero – proprio quella *discontinuità istituzionale* che (in quanto manifestazione della “volontà irrevocabile di preservare la moneta unica” auspicata dal Governatore Visco) appare condizione indispensabile per superare l'*asimmetria strutturale* caratteristica dell'assetto dell'Unione quale oggi registriamo: un'esperienza costituente davvero singolare per altro, quella europea, caratterizzata dal fatto di prefiggersi la Costituzione come *obiettivo* e non invece, come nell'esperienza statunitense, dal fatto di farvi riferimento come *presupposto*. Su tale assetto, ripercorrendo le vicende più significative delle istituzioni monetarie e di bilancio dell'Europa, si sofferma Dario Velo, che sottolinea come quella singolarità costituisca il cuore del problema, oltre che un potente fattore di vantaggio a favore degli Stati Uniti nei confronti dell'Europa: la risposta statunitense alle situazioni di crisi risulta infatti, come mette in evidenza Alberto Majocchi nel suo contributo, più incisiva e tempestiva in ragione dell'agire congiunto di un processo decisionale federale – e non confederale, come tale governato dalla logica del 'coordinamento', strutturalmente inidonea a far fronte alle situazioni di urgenza – e dall'assenza dei vincoli unanimistici che tuttora regolano, in Europa, gli interventi in materia fiscale; riferendosi in particolare a De Grauwe, ma poi anche ad Amartya Sen, Majocchi sottolinea l'onerosità dei vincoli che i comportamenti dei mercati finanziari

impongono ai paesi che partecipano a una Unione monetaria (Spagna), rispetto a quelli che mantengono il controllo della moneta nella quale emettono i propri titoli di debito (Regno Unito).

Al tema degli *eurobond*, strumento finalizzato alla provvista di risorse finanziarie indispensabili alla realizzazione di un piano di rilancio della produttività e della competitività dell'Europa e alla produzione di quei “beni pubblici europei” che sono condizione della sua crescita (da progettare congiuntamente alla garanzia di risorse di bilancio proprie a favore dell'Unione), sono dedicati gli ulteriori tre saggi del volume. Quello di Marcello Messori ripercorre le crisi di alcuni debiti sovrani europei e la conseguente attivazione di meccanismi *europei* di stabilizzazione finanziaria (EFSM, EFSF, ESM), sottolineandone l'inadeguatezza a risolvere il problema del “debito sovrano europeo” in contesti di persistenti tensioni di mercato e di difficoltà crescenti in settori rilevanti di alcuni sistemi bancari. Viene proposta, come soluzione *strutturale*, l'istituzione di una *European Debt Agency* (EDA), sostitutiva tanto dell'EFSF quanto dell'ESM, operante secondo regole (di particolare interesse risulta il proposto meccanismo dell'*asta inversa*) per quanto possibile ‘di mercato’, idonee a massimizzare la compatibilità fra gli interessi – tuttora divergenti – dei paesi ‘periferici’ e di quelli dei paesi ‘centrali’, di quelli del *Sud* e di quelli del *Nord* dell'Europa. Nel suo contributo Vincenzo Visco ribadisce

poi la proposta di attivare un Fondo, separato dai bilanci pubblici dei singoli paesi, per gestire l'extra-debito determinato a loro carico dalla crisi finanziaria, "sterilizzandone" quindi le conseguenze, particolarmente quelle recessive: al Fondo sarebbe quindi affidato, sulla base di entrate proprie derivanti dal gettito di un'imposta sulle transazioni finanziarie, sia il compito di gestire collettivamente e autonomamente una quota dei debiti sovrani, sia quello di fare fronte alle necessità di ricapitalizzazione di istituti bancari. Jacques Ziller, infine, dopo avere sottolineato la scarsa attenzione della letteratura giuridica nei confronti delle problematiche collegate agli *eurobond*, consiglia di riferire ciascuna eventuale emissione al *nome* del paese emittente: sottolineando poi la necessità di procedere (in caso di attivazione) a una riforma dei Trattati, riconduce il problema alla sua sostanza *politica*, che sarà oggetto di una dichiarazione esplicita contenuta nelle *Considerazioni finali* del Governatore Visco del 2012 e ribadita in quelle dell'anno successivo, ma che era già ben presente tanto al *Gruppo di riflessione sul futuro dell'UE* quanto al Governatore Draghi in sede di Assemblea della Banca d'Italia dell'anno precedente: l'impossibilità cioè di perseguire l'obiettivo *eurobond*, equivalente a quello della "mutualizzazione" dei debiti sovrani degli Stati membri, in assenza di una politica del tesoro comune, anzi di un *Tesoro comune*⁶¹.

6. Il "cuore del problema" e le tesi di Hamilton

Il periodo intercorso fra la *Relazione Annuale* della Banca d'Italia del 2012 e la redazione di questa nota ha visto succedersi, alternarsi e confliggere – enfatizzati dalla percezione di una crescente generalizzata precarietà del sistema internazionale delle interdipendenze – numerosi e rilevanti eventi, molti dei quali hanno assunto – in Europa – la forma di riunioni e consultazioni di 'vertice'. Ma gli elementi *costituzionali* dell'assetto "a tendere" dell'Europa stanno già tutti nelle *Considerazioni finali* del Governatore Visco del 2012: e tutti sono sintetizzabili nell'*unione politica* del continente come obiettivo del quale prevedere e realizzare alcuni degli elementi costitutivi: processi decisionali compatibili con il perseguimento dell'interesse generale *continentale*, messa in comune di risorse in vista di tale obiettivo, regolamentazione "europea" dei sistemi bancari e finanziari. La discussione non può quindi che rivolgersi con particolare impegno proprio agli *eurobond* in quanto, operativamente e simbolicamente, atto *forte* e *strutturale* di "messa in comune" e, in quanto tali e al di là dei tecnicismi delle numerose proposte, 'segno di contraddizione' fra visioni divergenti della costruzione europea. È proprio per questa ragione che, a oltre un anno dall'incontro di Pavia, riproporre (con altri) i contributi discussi in quella sede ha significato ribadire un ele-

mento centrale dell'unificazione europea, ma soprattutto andare al 'cuore' del problema condividendo l'opinione secondo cui "Chi è in prima linea per salvare l'euro e fronteggiare la crisi sta...prendendo coscienza della natura sostanzialmente politica delle difficoltà che l'Europa deve fronteggiare e del fatto che il pesantissimo e prolungato attacco speculativo contro l'euro dei mesi scorsi è da imputare innanzitutto alla fragilità di un'unione monetaria che, priva di strumenti di governo efficaci, non riesce ad affermare le potenzialità dell'area che rappresenta e rischia di farsi trascinare nel baratro dalle situazioni di maggiore debolezza"⁶². L'alternativa (ad avviso di chi scrive non più a lungo sostenibile) conduce invece a inseguire ogni emergenza con interventi sempre meno incisivi seppure caratterizzati da "architetture" sempre più sofisticate: qualora si percorresse questa strada, quando cioè si seguisse una "politica di timidezza e di prudenza...del rallentatore... infine di sfiducia", si sarebbe sempre "...*en arrière d'une année, d'une idée et d'une armée*" come l'esercito degli Asburgo"⁶³. La via maestra è invece indicata, e proprio con riferimento al problema dei debiti sovrani, dalle vicende della federazione paradigmatica, gli Stati Uniti d'America, e in particolare dagli esiti dell'accesso, prolungato dibattito svoltosi fra Alexander Hamilton e Thomas Jefferson (affiancato da James Madison e da John Taylor) lungo gli anni '90 del Settecento⁶⁴. Furono le tesi 'sviluppatiste', 'industria-

liste' e favorevoli al capitalismo finanziario sostenute da Hamilton (che riecheggiavano Hume e Mandeville e che Hamilton espose nei *Reports* del 1790-91 sul credito pubblico, sulla Banca centrale e sulle manifatture) a prevalere su quelle, conservatrici e di matrice mercantile da "Repubblica di liberi agricoltori" di ispirazione rousseauiana, di Jefferson. Da quella vicenda emersero – nel 1791 – sia la *First Bank* di Filadelfia sia, più in generale, un assetto *forte* di Stato federale, contrapposto al modello agricolo fondato sull'autonomia delle repubbliche americane⁶⁵. Fra le tesi di Hamilton, che alla fine prevalsero, strategica si rivelò proprio quella che sosteneva *l'assunzione dei debiti degli Stati da parte dell'Unione*, alla quale si sarebbero affiancati tanto una Banca nazionale autorizzata a emettere moneta e a fare credito al governo federale quanto un governo federale che assumeva su di sé l'obiettivo di promuovere lo sviluppo delle imprese manifatturiere in vista dell'indipendenza economica e del progresso generale dell'Unione stessa.

7. Una digressione conclusiva: rivisitazioni keynesiane⁶⁶

7.1 Gli argomenti sviluppati in precedenza consentono di individuare fin da ora, intorno al tema (e, in qualche misura, *con il pretesto*) degli *eurobond*, almeno due percorsi di riflessione, distinti ma integrabili, in merito a problemi di attualità e di

rilevanza primarie sotto i profili sia analitico sia di *policy*. Quanto al primo percorso, il suo ambito tematico, nonché ‘cuore’ del discorso, resta il “maestoso esperimento” del quale l’Europa è protagonista⁶⁷, pur con i tanti fattori problematici che ne hanno contrassegnato – e continuano a ostacolarne – gli sviluppi nella direzione “a tendere” più volte ribadita, ma anche con gli aggiustamenti di volta in volta escogitati, e che tutti insieme ne fanno comunque “una formazione di tipo statuale: incompleta, imperfetta, ma reale”⁶⁸. In questo ambito i riferimenti critici sono stati e restano, in particolare: il progressivo indebolimento della compattezza e della capacità decisionale dell’Unione in seguito ai successivi allargamenti; la “crisi profonda, o [la] concreta minaccia di una crisi imminente”, *shock* esogeno da ‘utilizzare’ per sollecitare quel “forte soprassalto delle coscienze dei politici e dell’opinione pubblica”⁶⁹ necessario a fronteggiare i “gruppi di pressione nazionali...[che]... prosperano in un ambiente chiuso creato da politiche economiche nazionali”⁷⁰, così da consentire di “abbandonare un approccio comparativo per lavorare come una vera Unione”⁷¹; lo *short termism*, la “veduta corta” di Tommaso Padoa-Schioppa, che caratterizza l’orizzonte delle classi politiche europee, condizionate dalla sempre incombente preoccupazione per le proprie scadenze elettorali⁷², quella veduta corta che ha fatto sì che “La sorveglianza europea sulle politiche di bilancio nazionali... si è

dimostrata carente proprio nel momento in cui diventava essenziale”, costringendo l’Unione a fare fronte alla prova “più difficile dalla sua creazione”⁷³, dovendo porre rimedio anche a “Inerzia politica, inosservanza delle regole e scelte economiche errate... [che]... hanno favorito l’emergere di squilibri interni”⁷⁴; infine la conseguente, straordinaria *contraddizione* fra un’ “...economia dell’area dell’euro... da tempo integrata... un’economia solida ed equilibrata, per molti aspetti più di altre aree avanzate del mondo” e con risultati *aggregati* mediamente migliori degli obiettivi indicati negli aggiornamenti dei programmi di stabilità, da una parte, e la carenza, dall’altra, di “processi decisionali che favoriscano l’adozione di politiche lungimiranti, nell’interesse generale”, carenza a sua volta attribuibile, in ultima istanza, al fatto che “...una unione politica in Europa ancora non c’è”⁷⁵; ed è dall’ “incompletezza del... disegno istituzionale” che conseguono, quasi obbedendo a una logica di causalità circolare, tanto i timori di disgregazione dell’unione monetaria con il conseguente “rischio di ridenominazione” dei debiti sovrani dei paesi membri, quanto la necessità della “comune determinazione verso una piena Unione europea: monetaria, bancaria, di bilancio, infine politica”⁷⁶.

Se quello delle istituzioni europee e della loro incompletezza è il primo percorso di riflessione, il secondo ‘interseca’ il primo individuando, proprio a carico del “maestoso experi-

mento” europeo, i contenuti-obiettivo *reali* più impegnativi nell’attuale contesto di crisi: ma è proprio rispetto a tali obiettivi (alla valorizzazione del capitale umano da promuovere, alla politica energetica comune da perseguire, ai cambiamenti climatici da fronteggiare, alla sfida demografica con cui confrontarsi e alla sicurezza interna ed esterna da assicurare in un mondo ormai policentrico) che quelle istituzioni manifestano le proprie debolezze *strutturali* da tempo individuate ma troppo spesso ignorate. Proprio in quanto incomplete tali istituzioni sono inoltre inadeguate ad assumere come obiettivi primari le priorità *economiche* funzionali alle esigenze di uno scenario di crisi, prime fra tutte la creazione di posti di lavoro e la crescita, sia astenendosi dal sollecitare tagli di spesa “sfasati” rispetto allo stato dell’economia e quindi incompatibili con tali priorità, sia potenziando il livello comunitario di decisione (e di intervento), potendo altresì, per tale via, attivare la “mutualità” indispensabile per fare fronte alle necessità degli Stati membri in difficoltà.

Emerge con chiarezza, da quanto detto, la logica circolare che caratterizza i due percorsi di riflessione accennati, tanto più quando questi vengano attivati *congiuntamente*. Essa procede dalla riconosciuta inadeguatezza del disegno istituzionale dell’Europa, che alimenta timori di disgregazione dell’unione monetaria; questi a loro volta, in quanto innestino comportamenti “nazionali” *disincensivanti* rispetto alla realizzazione di

una struttura decisionale pienamente federale, ostacolano la presa di coscienza *operativa* delle priorità *reali* (economiche e non) dell’Unione; ne impediscono il perseguimento a motivo delle prevedibili conseguenze in termini di instabilità e divaricazione ulteriori fra Stati membri, conseguenze che tuttavia discendono proprio dal *paradosso costituzionale* più volte richiamato; danno origine a fenomeni di concorrenza per l’acquisizione delle risorse finanziarie, determinando flussi che tendono a muoversi in direzione opposta rispetto alle esigenze di riequilibrio interno dell’Unione, accentuando quindi sia l’instabilità sia la divaricazione; allontanano di conseguenza dall’orizzonte dell’Europa quell’affidamento sull’iniziativa dell’UE ai fini della ripresa economica, che sola può farsi carico di tali priorità e della quale proprio gli *eurobond* sono, nel contempo, strumento, risultato e simbolo.

7.2 In questo contesto si registra paradossalmente, fra i *policy maker* ma altresì nell’opinione pubblica e nella stampa, il consolidarsi di una sorta di “ortodossia della virtù” come regola di governo dei sistemi economici dell’Unione. Non meraviglia quindi che, in queste circostanze “ambientali”, e come reazione a queste, la rivisitazione di Keynes rappresenti una pratica diffusa, al pari del recupero dei lavori di Hyman Minsky⁷⁷, a sua volta un biografo di Keynes⁷⁸. Occasione di un recente dibattito è stata, ad esempio, l’edizione italiana di *Two Memoirs*⁷⁹,

introdotta da un saggio di Giorgio La Malfa. La prima delle due memorie, letta da Keynes il 2 febbraio 1921 ai membri del *Memoir Club*, il circolo fondato l'anno prima a Cambridge nonché successore del *Bloomsbury Group*, rievoca – attraverso la figura del banchiere ebreo Melchior, negoziatore tedesco alla Conferenza di pace di Parigi e al pari di Keynes anzitempo dimissionario – le drammatiche vicende che portarono, nel 1919, alla definizione delle condizioni di pace fra i belligeranti. Rappresentante del Tesoro britannico in seno al Supremo Consiglio Economico presieduto da Lord Robert Cecil (a questi verrà conferito nel 1937 il Premio Nobel per la pace) fino al 7 giugno di quell'anno, Keynes visse e contribuì a condurre dalla parte dei vincitori – pur criticandone aspramente metodi e atteggiamenti, dei quali prevede le catastrofiche conseguenze⁸⁰ – le interminabili discussioni sui termini economici degli accordi (riparazioni, oro, prestiti, flotta tedesca da consegnare, approvvigionamenti alimentari da convogliare verso la Germania sconfitta nonché modalità e combinazioni diverse di questi elementi) in un clima politico condizionato dall'arroganza irresponsabile dei francesi e dall'ondivaga irresolutezza degli anglo-americani, a illustrare la quale basti la descrizione che Keynes fa di qualche *concreta* motivazione statunitense nel riferire dell'entusiastica disponibilità di Wilson nei confronti dei rifornimenti alimentari da inviare in Germania. “Il presidente

Wilson – ricorda Keynes – ...si profuse in nobili e retorici sforzi... Egli confidava nel fatto che... il ministero delle Finanze francese ritirasse le sue obiezioni, poiché occorreva fronteggiare i grandi problemi posti dal bolscevismo e dalle forze che minacciavano di condurre la società alla dissoluzione... ma le motivazioni degli uomini sono spesso ambigue. Al suo fianco c'era Hoover... [Herbert Hoover, in seguito presidente degli Stati Uniti, era allora *US Food Administrator*, n.d.r.]... che... aveva promesso agli agricoltori americani un prezzo minimo per la carne di maiale, causandone la sovrapproduzione, con il conseguente crollo dei prezzi. Il Congresso si era rifiutato di stanziare i fondi necessari per mantenere la promessa... Gli americani hanno proposto che si riversino sulla Germania i grandi stock di pancetta di bassa qualità in nostro possesso, e li si rimpiazzino con stock più freschi e vendibili. Dal punto di vista alimentare sarebbe chiaramente un buon affare per noi... La situazione è curiosa. L'embargo nei confronti dei paesi neutrali sta per essere revocato e la Germania potrà presto rifornirsi di grassi su scala molto generosa. È necessario sconfiggere il bolscevismo e dare il via a una nuova era. Al Supremo Consiglio di guerra il presidente Wilson è stato molto eloquente circa la necessità di un'azione tempestiva in linea con questi principi. Ma, *in realtà, a ispirare le sue parole sono le abbondanti e costose scorte di carne di maiale, da scaricare a ogni costo*

su qualcuno, nemici o alleati che siano. I sogni di Hoover pullulano di maiali, ed egli si dichiara pronto a tutto pur di scacciare l'incubo... [corsivo non nel testo... n.d.r.]...⁸¹. E di seguito, nel riferire di un accalorato intervento di Lloyd George a favore dello sblocco dei rifornimenti alla Germania, Keynes osserverà che: "Era in gioco l'onore degli Alleati. Le condizioni dell'armistizio prevedevano che questi ultimi consentissero alla Germania di procurarsi derrate alimentari. I tedeschi avevano accettato clausole sufficientemente severe, e le avevano quasi sempre rispettate, ma finora non una sola tonnellata di cibo era stata inviata in Germania. Alla flotta tedesca si era addirittura impedito di andare a pescare un po' di aringhe.... Si permetteva che i tedeschi soffrissero la fame, mentre centinaia di migliaia di tonnellate di viveri giacevano a Rotterdam... Si stava seminando odio per il futuro, e si creavano i presupposti di una situazione drammatica non tanto per i tedeschi quanto per gli stessi Alleati... [corsivo non nel testo, n.d.r.]...⁸². Fra intransigenze vendicative, equilibrismi diplomatici e interessi non confessati emergeva, dando origine a un sodalizio che sarebbe durato oltre i rispettivi mandati (e le rispettive dimissioni) proprio la figura del banchiere Melchior, del quale Keynes scriverà che "...parlava in tono pacato e senza pause, offrendo una straordinaria impressione di sincerità. Il suo compito più arduo... era quello di

tenere a freno i colleghi... [gli altri membri della delegazione tedesca, n.d.r.]..., sempre pronti a intervenire a sproposito con appelli indecorosi, o con bugie...così sciocche che non avrebbero ingannato il più stupido degli americani. *Questo ebreo...era il solo depositario della dignità degli sconfitti...* [corsivo non nel testo... n.d.r.]⁸³. Incontrandolo di nuovo ad Amsterdam nell'ottobre del 1919 (Keynes era già tornato a Cambridge e Melchior aveva rifiutato per due volte la nomina a ministro delle Finanze del nuovo Stato tedesco) scriverà di lui: "Capii... fino in fondo quanto fosse intransigente, un moralista rigoroso e onesto, un adoratore delle Tavole della Legge, un rabbino. La violazione della promessa e della disciplina, il venir meno del comportamento onorevole, il tradimento degli accordi da una parte e l'insincera accettazione, dall'altra, di condizioni impossibili da rispettare, *la Germania colpevole di essersi assunta impegni che non era in grado di mantenere quasi quanto gli Alleati erano colpevoli di aver imposto condizioni che non avevano diritto di esigere* [corsivo non nel testo, n.d.r.] ...: erano queste offese al Verbo che lo ferivano tanto"⁸⁴.

Dal ritratto che Keynes traccia del "nemico sconfitto" Melchior, come dall'intero racconto della sua esperienza di negoziatore emergono non soltanto la straordinaria attitudine di Keynes a essere protagonista di esperienze drammatiche di "gestione" di rapporti internazionali successivi a eventi bellici (senza successo dopo il

primo conflitto mondiale, con largo ma non pieno successo dopo il secondo), ma anche la sua convinzione della necessità di *relazioni cooperative* fra gli Stati, particolarmente fra quelli europei, per l'organizzazione pacifica della convivenza universale: in fondo quella stessa superiore finalità di "governo razionale del mondo", che necessita di una "cultura politica dell'unità del genere umano", alla quale si è fatto cenno in apertura con riferimento al pensiero federalista di Mario Albertini⁸⁵. E tale convinzione, drammaticamente rafforzata dall'esperienza del negoziato che si concluderà con la "pace cartaginese" del 1919, emergerà immediatamente, e con rinnovata chiarezza, ne *Le conseguenze economiche della pace* redatte di getto dopo il ritorno a Cambridge. "Ben pochi di noi – scriverà nel capitolo introduttivo – si rendono conto appieno del carattere fortemente insolito, instabile, complicato, incerto, temporaneo dell'organizzazione economica con cui l'Europa occidentale è vissuta nell'ultimo mezzo secolo. Consideriamo naturali, permanenti, sicuri, alcuni dei più singolari e temporanei nostri vantaggi recenti, e ci regoliamo nei nostri piani di conseguenza. Su questa base precaria e ingannevole progettiamo miglioramenti sociali e allestiamo piattaforme politiche, coltiviamo le nostre animosità e le nostre particolari ambizioni..."⁸⁶. Poco oltre, nel riandare con la mente alle trattative di pace, osserverà che "I lavori di Parigi avevano tutti quest'aria di straor-

dinaria importanza e irrilevanza insieme. Le decisioni sembravano gravide di conseguenze per il futuro della società umana; eppure l'aria bisbigliava che il verbo non era carne, che esso era futile, insignificante, inefficace, dissociato dai fatti; e si aveva fortemente l'impressione... di eventi marcianti alla loro conclusione destinata, ininfluenzati dalle elucubrazioni degli statisti riuniti a consiglio..."⁸⁷. Avviandosi verso la conclusione del saggio, Keynes scriverà poi che "L'Europa è il più denso aggregato di popolazione della storia del mondo. Questa popolazione è abituata a un tenore di vita relativamente alto, nel quale alcuni settori di essa si aspettano anche adesso un miglioramento anziché un declino... La fame, che genera in alcuni apatia e un inerme scoramento, spinge altri temperamenti a un'isterica instabilità nervosa e al furore della disperazione. E nella loro angoscia costoro possono abbattere quel tanto di organizzazione che resta e sommergere la civiltà stessa nel tentativo disperato di soddisfare i prepotenti bisogni individuali. Questo è il pericolo contro il quale tutte le nostre risorse e coraggio e idealismo devono adesso collaborare"⁸⁸. Concludendo infine con l'auspicio di un intervento finanziario a favore dell'Europa, un *prestito internazionale* che a quel tempo solo gli Stati Uniti avrebbero potuto concedere, Keynes individuerà proprio nei particolarismi europei una delle principali obiezioni che sarebbero sorte quando tale intervento fosse stato proposto. Infatti "Niente

garantisce che l'Europa farà buon uso di aiuti finanziari o che non li sperpererà, trovandosi da qui a due o tre anni a mal partito come adesso: ...Se io avessi influenza presso il Tesoro statunitense non presterei un centesimo a nessuno degli attuali governi europei... Ma se... i popoli europei... ripudieranno i falsi idoli sopravvissuti alla guerra, e sostituiranno in cuor loro all'odio e al nazionalismo che ora li possiede pensieri e speranze di felicità e solidarietà della famiglia europea: allora la naturale pietà e l'amore filiale dovrebbero indurre il popolo americano a mettere da parte ogni meschina obiezione di vantaggio privato, e a completare, salvando l'Europa da se stessa, l'opera iniziata salvandola dalla tirannia della forza"⁸⁹. Riferendosi inoltre alla trama di relazioni di debito-credito che caratterizzava in quel dopoguerra i rapporti reciproci fra alleati e fra questi e gli ex-avversari ("La Germania deve un'enormità agli Alleati; gli Alleati devono un'enormità alla Gran Bretagna; e la Gran Bretagna deve un'enormità agli Stati Uniti"⁹⁰), osservava che "L'intera situazione è artificiosa, fuorviante e vessatoria al massimo grado. Non riusciremo più a fare un passo se non distriamoci le gambe da questi ceppi cartacei. Un falò generale è una necessità così impellente, che se non vi provvediamo in modo ordinato e benigno, senza fare grave ingiustizia a nessuno, il falò quando infine avrà luogo diventerà un incendio che può

distruggere molte altre cose insieme"⁹¹.

7.3 I brani tratti dal saggio di Keynes del 1919 ben si prestano a una lettura contestuale che, pur rifuggendo da analogie forzate e resistendo alla tentazione di simmetrie imprudenti che finirebbero con il trascurare le ovvie differenze (da una parte un conflitto mondiale appena concluso, dall'altra una costruzione europea sviluppatasi in tempi di pace continentale, benché successiva a quel secondo conflitto europeo che Keynes aveva preconizzato), prenda tuttavia atto di qualche significativa *regolarità*, utile a individuare percorsi operativi adeguati anche all'odierna crisi dell'Europa. L'esistenza di analogie non sembra contestabile. L'*instabilità* della costruzione europea e delle sue istituzioni è infatti intrinseca all'approccio funzionalista che tuttora la governa e che la rende, per dirla con il Keynes del 1919, *insolita, complicata, incerta* e perciò *temporanea*, nel senso di *reversibile* fino al completamento federale. Altrettanto agevole è inoltre constatare la somiglianza fra i lavori della Conferenza di Parigi, nel contempo *importanti e irrilevanti* agli occhi di Keynes, e la fitta sequenza odierna di "vertici" europei, una modalità di decisione connaturata all'approccio intergovernativo. Allo stesso modo colpisce l'analogia fra l'immagine di un'Europa già allora assuefatta a livelli di benessere comparativamente elevati, e quindi poco incline ad accettare pacificamente arretramenti

in questo campo, e i timori ricorrenti di rottura della *coesione sociale* che accompagnano, oggi, le situazioni di crisi in ragione delle conseguenze delle misure restrittive attuate per fronteggiarle. I particolarismi “nazionali” infine (effetto e causa dell’approccio funzionalista) continuano a rappresentare un fattore di freno nei confronti di ogni intervento “cooperativo”, sia quello *esterno* all’Europa (in quanto promosso dagli Stati Uniti, come auspicava Keynes nel primo dopoguerra), sia quello *interno* in quanto deciso (come oggi accade) dal sistema delle istituzioni europee. Precarietà istituzionale, scarsa efficienza dei processi decisionali, vischiosità sociale e propensione a comportamenti divergenti da parte degli Stati membri erano quindi allora, e rimangono, tratti distintivi dell’Europa: se manca l’eco drammatica di un conflitto appena concluso, resta profonda la preoccupazione per lo stato e le prospettive del processo di unificazione, per la natura potenzialmente cumulativa dei divari interstatali e per le conseguenze che questi determinano su modalità e tempi di “governo” della crisi.

7.4 vviandoci alla conclusione, ci proponiamo ora di raccogliere le fila delle considerazioni svolte, ordinando per punti alcune riflessioni:

7.4.1 Prendiamo di nuovo lo spunto dal lavoro di Spence citato in apertura. Talune sue conclusioni possono essere infatti riprese, in particolare dove egli rileva che

“L’estensione e la densità delle dipendenze reciproche nell’economia globale si sviluppano molto più velocemente delle strutture per la *governance* globale. Forse la struttura di *governance* (la tartaruga) riacciuferà l’economia (la lepre), ma non è un esito che si possa dare per scontato... Tuttavia, gli sviluppi di questa evoluzione probabilmente avranno un effetto profondo sul futuro della crescita... di tutta l’economia globale. Questo disallineamento fra istituzioni e mercato crea, nella migliore delle ipotesi, delle tensioni. Difficilmente la globalizzazione potrà proseguire nella sua marcia se il divario continuerà ad allargarsi... È un problema di grande rilevanza per milioni di persone che vivono nei paesi in via di sviluppo, perché... è l’economia globale che rende possibile la loro rapidissima crescita. L’integrazione economica ha i suoi limiti senza un processo parallelo di costruzione di istituzioni politiche sovranazionali *efficienti e legittime*... [corsivo non nel testo, *n.d.r.*]...”⁹². Inoltre “L’economia resta il regno dell’interesse personale, ma la struttura politica non è unificata ed è composta da gruppi di individui, chiamati nazioni, che perseguono il proprio interesse individuale collettivo. Non c’è nessuna prova o teoria che indichi che una struttura del genere possa funzionare, in termini economici o politici, o che possa produrre risultati validi. Sul versante economico potrebbe rivelarsi instabile... L’equilibrio non cooperativo... è un sistema positivo, *a patto che*

esista un'entità governativa credibile che persegua, anche se in modo imperfetto, l'interesse comune o collettivo... [corsivo non nel testo, *n.d.r.*]... È quello che fa lo Stato, in modi diversi...⁹³. Tuttavia “Nell'economia globale, l'elemento quasi del tutto assente è un governo mondiale efficace, in grado di perseguire l'interesse comune”⁹⁴, che cioè, in un contesto “di mercato” e limitatamente all'ambito economico, 1) garantisca il rispetto dei contratti, 2) individui le esternalità nonché le “insufficienze” di mercato derivanti da divari e da asimmetrie informativi e assuma al riguardo i provvedimenti di sua competenza, 3) fornisca i beni comuni la cui produzione non sarebbe altrimenti garantita. In un mondo *multispeed* in cui le istituzioni finalizzate a “produrre” comportamenti cooperativi sono, a dir poco, carenti, rileva in misura particolare la presenza di entità politico-istituzionali, di “aggregati di nazioni”, la cui presenza minimizzi, e comunque riduca, l'*instabilità* connaturata al sistema. Sono queste le considerazioni che rendono l' “esperimento europeo” così strategico per gli equilibri mondiali: date le *dimensioni* dell'Unione in quanto sia considerata come un'entità unitaria e dato l'elevato grado di *integrazione* della sua economia considerata come *aggregato* (lo ricorda Ignazio Visco nel passo richiamato nella nota 45), essa si presenta infatti come un *potenziale produttore di stabilità*, un partecipante strategico a un auspi-

cabile “gioco cooperativo” su scala mondiale.

7.4.2 L'Europa in quanto Unione Europea, tuttavia, non possiede le caratteristiche idonee a candidarsi con successo a tale ruolo. Non può quindi concorrere alla produzione di relazioni cooperative *planetarie* dal momento che non le ha prodotte, e non le produce, neppure al proprio interno in misura adeguata ad assicurare la propria stessa sopravvivenza, con quella degli obiettivi finora raggiunti (in particolare l'euro): l'Unione è infatti oggi, oggettivamente, un *produttore di instabilità* sia interna che esterna, particolarmente in un contesto di crisi come l'attuale che, per di più, va sperimentando quel grandioso fenomeno noto come “transizione a oriente”, che Giovanni Arrighi designa con l'espressione “deriva dell'epicentro dell'economia politica globale dall'America del Nord all'Oriente asiatico”⁹⁵ a vantaggio del cosiddetto *China Circle* secondo un modello interpretativo fondato sul concetto di “transizione egemonica”⁹⁶, e che, proprio in ragione della propria *straordinarietà*, dà luogo a un fabbisogno di cooperazione del pari straordinario, che l'Europa non contribuisce a soddisfare. Di tale inadeguatezza strutturale danno conto tanto il *Gruppo di riflessione sul futuro dell'UE*, che ne evidenzia le conseguenze con riferimento alle sfide *reali* incombenti (cfr. paragrafo 2), quanto i Governatori Draghi e Visco nel riferirsi alle modalità di gestione

della crisi e ai limiti delle strategie e degli strumenti utilizzati per fronteggiarla (cfr. paragrafi 3 e 4).

7.4.3 Anche l'Europa con i cui *policy maker* Keynes si confrontò durante le trattative di pace del 1919 non produceva, e non avrebbe prodotto per lungo tempo ancora, alcun incentivo al ristabilimento di relazioni cooperative nei rapporti fra gli Stati del continente. Con il primo conflitto mondiale era andata infatti distrutta, con il *gold standard*, una delle istituzioni sulle quali poggiava la civiltà del diciannovesimo secolo, il meccanismo che regolava i rapporti economici fra gli Stati nel contesto del sistema internazionale di *equilibrio delle potenze* che, del primo, rappresentava la “controfaccia” politica in un rapporto – al solito – di reciproca interdipendenza. Al *gold standard* e all'*equilibrio delle potenze*, “cifra” del sistema internazionale prebellico, si affiancavano a loro volta, in quanto tratti distintivi *interni* ai sistemi, il *mercato autoregolantesi* e lo *Stato liberale*. Seguendo Polanyi, “Messe assieme... [quelle quattro istituzioni, *n.d.r.*]... determinavano i lineamenti caratteristici della nostra civiltà”⁹⁷. E furono quelle istituzioni a trovarsi, alla conclusione del conflitto e nonostante i successivi (spesso rovinosi) tentativi di restaurazione, in crisi profonda. Seguendo Gourevitch, alla “...forza dell'epoca, che trascende la particolarità delle circostanze” era andata succedendo – in quel tornante storico – “...la forza delle traiettorie nazio-

nali, che esprime le caratteristiche specifiche della storia di ogni nazione”⁹⁸.

7.4.4 La stretta interrelazione individuata da Polanyi fra le quattro istituzioni anzidette (due *interne* e due *esterne* ai sistemi in equilibrio, due *economiche* e due *politiche*) rimanda poi, proprio in ragione del legame che le unisce, a una delle dimensioni *interne* nelle quali si manifestava la “forza dell'epoca”, particolarmente a quella che, per Polanyi, rappresenta la “...chiave del sistema istituzionale del diciannovesimo secolo”⁹⁹, cioè il *mercato autoregolantesi* (al quale venivano attribuite caratteristiche di *naturalità*) e del quale lo Stato liberale costituiva una sovrastruttura, come l'*equilibrio delle potenze* lo era del *gold standard*. È proprio quest il ben noto nucleo centrale della sistematica keynesiana, come sottolinea ancora Giorgio La Malfa in un altro dei suoi contributi in argomento, l'introduzione a una raccolta di saggi dell'economista di Cambridge da lui curata¹⁰⁰ e che ha preso il titolo da uno dei testi keynesiani più noti, l'*Am I a Liberal?* del 1925. Nota infatti il curatore che “Nella Teoria generale Keynes si era concentrato sulla questione che a lui appariva fondamentale: dimostrare perché e in che modo il sistema economico capitalistico, lasciato a sé stesso, poteva dar luogo a situazioni di non pieno impiego della forza-lavoro, e provare che non esistevano meccanismi autocorrettivi capaci di ricondurre spontaneamente il sistema alla piena

occupazione... Fatta la diagnosi, aveva anche individuato gli strumenti di politica economica – politica monetaria e spesa pubblica – con i quali intervenire quando le circostanze l'avessero imposto. Keynes additava così una 'terza via'...¹⁰¹, che si sostanziava in *politiche regolatrici*, ed era quindi alternativa tanto al *sovertimento* del sistema quanto alla pregiudiziale *astensione* da ogni intervento riequilibratore. E proprio da Keynes si ha conferma della interrelazione fra le "quattro istituzioni" di Polanyi: alla contestazione dell'esistenza di meccanismi autocorrettivi Keynes aggiungerà infatti, in uno scritto del 27 settembre 1931 (da qualche giorno l'Inghilterra aveva sospeso il *gold standard*), il proprio compiacimento per quel provvedimento scrivendo: "Sono pochi gli inglesi che non esultano per la rottura delle nostre catene d'oro. Sentiamo di avere finalmente mano libera per fare ciò che è giusto. È finita la fase romantica..."¹⁰².

7.4.5 Si è fatto riferimento sopra ad alcuni passi keynesiani, concernenti in particolare 1) il cruciale problema della natura (cooperativa/non cooperativa) delle relazioni fra Stati filtrato attraverso la personale esperienza di Keynes delle relazioni intraeuropee nel primo dopoguerra e 2) la non meno cruciale alternativa interventismo/automatismo in materia di governo dei sistemi economici rispetto all'obiettivo della piena occupazione: richiamando

Polanyi, si sono inoltre sottolineati i collegamenti fra i due ambiti problematici. Torniamo ora all'Europa, di nuovo sulla scorta di un'analisi dei suoi problemi strutturali che ancora Giorgio La Malfa aveva svolto già in un saggio del 2000, recentemente riedito con una prefazione di Paolo Savona e una nota introduttiva dell'autore¹⁰³. Sono proprio il tema della cooperazione fra Stati e quello del governo dei sistemi per obiettivi di sviluppo a occupare un posto centrale nell'analisi. Bastino due riferimenti testuali: "...proprio perché l'UME è nata in assenza di una decisione preliminare sull'unione politica dell'Europa, nel fissarne le regole le diffidenze reciproche sono state più importanti delle convenienze comuni. Il Trattato di Maastricht non ha disegnato le istituzioni della politica economica dell'Unione Europea; ha cercato di limitare il rischio del contagio di alcuni Paesi finanziariamente solidi – o reputati tali – da parte di Paesi caratterizzati negli anni Settanta e Ottanta da condizioni di elevata inflazione e da squilibri nei bilanci pubblici. Per questa ragione si è voluto porre entro confini estremamente rigidi la politica monetaria comune e nello stesso tempo sterilizzare, attraverso il "patto di stabilità", le politiche di bilancio dei Paesi membri"¹⁰⁴. E più avanti "...nella sua attuale configurazione, l'UME non è in condizioni di svolgere una politica economica efficace per affrontare il problema del rallentamento dei tassi di sviluppo dell'economia europea: la BCE ha il

compito esclusivo di tenere sotto controllo l'inflazione anche quando essa non c'è; la Commissione europea dispone di risorse limitate da impiegare nel sostegno dello sviluppo economico; i Paesi membri sono vincolati al pareggio del bilancio... Dunque, gli strumenti di politica economica sono sterilizzati. Senza una modifica del trattato e del "patto di stabilità", l'Europa rinuncia alla politica economica ed è costretta ad affidare le sue speranze alle circostanze favorevoli che si possano determinare nell'economia mondiale e alle misure di politica economica adottabili dagli Stati membri, fra le quali principali sono la flessibilizzazione dei mercati del lavoro e la promozione della concorrenza. È troppo poco per essere tranquilli sul futuro"¹⁰⁵. Un'architettura istituzionale incompleta, e quindi fragile, costruita con spirito di cautela, riflesso a sua volta della diffidenza originaria fra gli Stati membri, una Banca centrale mono-obiettivo e Stati nazionali politicamente responsabili di fronte ai propri cittadini elettori, ma vincolati dagli obblighi europei rispetto agli obiettivi dell'occupazione e dello sviluppo, che tuttavia l'Unione in quanto tale non è in grado di perseguire in misura adeguata ai bisogni: questo, in sintesi, lo scoraggiante giudizio di uno studioso sullo stato dell'Europa all'inizio del nuovo secolo, quando il cammino verso l'unione monetaria era sostanzialmente concluso e meno di due anni la separavano dall'introduzione materiale della nuova moneta, con la

cessazione del corso legale di quelle preesistenti. Un giudizio sostanzialmente coincidente, quindi, con quello che, aggiornato alle nuove urgenze poste dalla crisi mondiale, sarà formulato dieci anni dopo dal *Gruppo di riflessione sul futuro dell'UE*. E non dissimile da quello di un altro studioso di problemi europei, Jean-Paul Fitoussi, esposto in un saggio del 2002¹⁰⁶. Questi concentrerà la propria analisi sulla *vexata quaestio* del *deficit democratico* delle istituzioni europee, che fa del *policy maker* comunitario il protagonista di un *governo delle regole* (di mercato), ma non di un *governo delle scelte* sulle quali i cittadini si possano esprimere. La questione è riassumibile (e semplificabile) in un interrogativo: dal momento che l'Unione ha "svuotato" le sedi (statali) della sovranità inibendo loro l'utilizzo dei tradizionali strumenti della gestione macroeconomica, a quale centro di decisione saranno in capo alcuni obiettivi prioritari (in particolare quelli *reali* formulabili in termini di sviluppo e di occupazione) dal momento che la funzione-obiettivo del *policy maker* comunitario ha come argomenti la stabilità dei prezzi, l'equilibrio di bilancio e la libera concorrenza, ed è solo *per il tramite* dell'aumento dell'intensità della concorrenza nel mercato unico del lavoro e dei beni che quegli obiettivi, sotto il vincolo dell'equilibrio di bilancio, vengono perseguiti? Tanto è vero che il governo dell'Unione poggia, a tutti gli effetti, sui tre "pilastri" della Banca centrale europea, del Patto di stabilità

e crescita sotto il controllo del Consiglio europeo e della Commissione, infine della Direzione generale della concorrenza della Commissione europea?¹⁰⁷.

Conclusione

Quale è quindi, per concludere, la rilevanza degli *eurobond* in relazione ai contenuti di questo scritto? Le ragioni della loro rilevanza stanno tutte nelle pagine che precedono. La sintesi di tali ragioni sta tuttavia nella funzione degli *eurobond*¹⁰⁸ di sancire rendendoli manifesti, quando fossero attivati e in virtù della loro stessa esistenza, i progressi compiuti dall'Unione nella direzione dell'*integrazione fiscale* fra i paesi membri, assicurando alla politica di bilancio europea risorse adeguate, e correggendo quindi l'asimmetria che oggi caratterizza la "scatola degli attrezzi" a disposizione dell'Unione e delle sue istituzioni: l'attuale attribuzione di tali strumenti a livelli/istituzioni di decisione differenti (Unione, Banca centrale e Stati) e il sistema di vincoli e di competenze che ne regolano il funzionamento risultano infatti *incompatibili* con il pieno conseguimento di alcuni degli obiettivi che sono argomento della funzione del benessere sociale continentale e che sono menzionati all'art. 2 del Trattato di Roma, che recita: "La Comunità ha il compito di promuovere... mediante l'instaurazione di un mercato comune e di un'unione economica e monetaria e mediante l'attuazione delle politiche e delle azioni comuni..., uno sviluppo

armonioso, equilibrato e sostenibile delle attività economiche, un elevato livello di occupazione e di protezione sociale, ...una crescita sostenibile e non inflazionistica, un elevato grado di convergenza dei risultati economici, ...il miglioramento del tenore e della qualità della vita, la coesione economica e sociale e la solidarietà tra Stati membri". Il fatto che già negli articoli del Trattato immediatamente seguenti (precisamente nell'art. 3A) e nei Trattati successivi l' "orientamento alla stabilità" abbia assunto rilevanza prioritaria nulla toglie né alla portata *politica* di quella dichiarazione né alla rilevanza *tecnica* della simmetria fra gli strumenti di politica macroeconomica. Rilievo primario avrebbe inoltre il progressivo formarsi sia di un mercato unificato di titoli sovrani denominati in euro, sia di uno *stock* di debito pubblico europeo, che rafforzerebbe l'efficacia degli strumenti di intervento a disposizione dell'Unione potenziandone i canali di trasmissione, analogamente a quanto accade a livello di singoli Stati. L'asimmetria attuale, fra strumenti di intervento e fra livelli di decisione, accentua invece le spinte centrifughe, *divaricando* ulteriormente gli Stati membri (una delle manifestazioni più preoccupanti è la tendenza alla frammentazione dei mercati finanziari della zona euro, cioè alla loro *rinazionalizzazione*), specie quando *shock* esogeni si sovrappongano a squilibri strutturali preesistenti e non superati: l'obiettivo prioritario dei decisori dovrebbe essere, all'opposto, quello

di rafforzare ogni istituzione idonea a *internalizzare le esternalità in vista della produzione di beni pubblici transnazionali* quali, ad esempio, la sicurezza e la stessa crescita europee. L' "ortodossia della virtù" oggi praticata è invece un potente pro-

motore di comportamenti *non cooperativi*, quasi un incentivo alla produzione e alla proliferazione di quelle *esternalità negative* contro il cui prevalere Keynes si era invano battuto nel primo dopoguerra.

Note

- ¹ S. Beretta – F. Osculati (a cura di), *Verso un debito pubblico europeo?*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2012.
- ² M. Spence, *The Next Convergence. The Future of Economic Growth in a Multispeed World*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2011 (trad. it., *La convergenza inevitabile. Una via globale per uscire dalla crisi*, Roma-Bari, Editori Laterza, 2012).
- ³ M. Spence, *ivi*, p. 312 della trad. it.
- ⁴ M. Spence, *ivi*, p. 315.
- ⁵ M. Albertini, *Tutti gli scritti*, Voll. I-IX, Bologna, il Mulino, 2006-2010.
- ⁶ N. Mosconi, *Premessa* in M. Albertini, *Tutti gli scritti*, Vol. VII, 1976-1978, Bologna, il Mulino, 2009, p. 17.
- ⁷ M. Albertini, *Note sulla democrazia* in Id., *Tutti gli scritti*, Vol I, 1946-1955, p. 79.
- ⁸ M. Albertini, *L'Italia non si salva senza l'Europa*, in Id., *Tutti gli scritti*, Vol. IX, 1985-1995, Bologna, il Mulino, 2010, p. 943.
- ⁹ F. Rossolillo, *Senso della storia e azione politica*, Vol. I (*Il senso della storia*) e Vol. II (*La battaglia per la Federazione europea*), Bologna, il Mulino, 2009. Il riferimento è a G. Vigo, *Introduzione* in F. Rossolillo, *Senso della storia e azione politica*, Vol. I, cit., pp. 25-6 dove, citando Albertini, Vigo precisa che "Si

tratta... di introdurre nella costituzione dello Stato federale una norma... in modo che l'elezione degli organi del livello inferiore preceda sempre quella degli organi del livello superiore, e che l'intero processo – dalle elezioni di quartiere a quelle federali – si svolga in un tempo sufficientemente breve da consentirgli di conservare una fisionomia unitaria. In tal modo, l'elaborazione di programmi da parte delle forze che si affronterebbero ad ogni livello... risulterebbe necessariamente dallo sforzo di operare un sintesi, in una dimensione più vasta, tra i problemi e le esigenze emerse dal dibattito elettorale ai livelli inferiori".

- ¹⁰ G. Vigo, *Introduzione* in F. Rossolillo, *Senso della storia e azione politica*, Vol. I, cit., p. 28.
- ¹¹ F. Rossolillo, *Relazione al XXI Congresso del Mfe (Firenze, 21-23 marzo 2003)* in Id., *Senso della storia e azione politica*, Vol. I, cit., p. 203. A questo passo fa riferimento anche G. Vigo in *Introduzione*, cit., p. 29.
- ¹² M. Ruta, *Perché fallisce Lisbona*, in S. Beretta - J. Ziller (a cura di), *Nei labirinti dell'Europa*, "Il Politico - Temi e problemi", settembre-dicembre 2008, pp. 108-32.

- ¹³ Citato da “The Economist”, 15 marzo 2007.
- ¹⁴ M. Ruta, *Perché fallisce Lisbona*, cit., p. 132.
- ¹⁵ Per una sintetica ricostruzione del profilo scientifico di Tommaso Padoa-Schioppa cfr. S. Rossi, *Tommaso Padoa-Schioppa economista*, in “Rivista italiana degli economisti”, aprile 2011, pp. 3-7.
- ¹⁶ Il passo è tratto da una conferenza stampa in occasione della riunione dell’Eurogruppo, a Bruxelles, il 27 febbraio 2007.
- ¹⁷ *Progetto Europa 2030. Sfide e opportunità*, Relazione al Consiglio europeo del gruppo di riflessione sul futuro dell’UE 2030, Unione Europea, 2010.
- ¹⁸ *Ivi*, p. 37.
- ¹⁹ *Ivi*, p. 3.
- ²⁰ *Ivi*, p. 21.
- ²¹ *Ivi*, p. 31.
- ²² *Ivi*, p. 32.
- ²³ *Ibidem*.
- ²⁴ *Ivi*, p. 26.
- ²⁵ *Ivi*, p. 38.
- ²⁶ *Ibidem*.
- ²⁷ *Ivi*, p. 4.
- ²⁸ *Ivi*, p. 7. Il problema delle carenze strutturali dell’Unione Europea e delle loro conseguenze in situazioni di crisi era stato sottolineato con fermezza già l’anno precedente dal *Rapporto de Larosière* (The High-Level Group on Financial Supervision in the EU, Chaired by Jacques de Larosière, *Report*, Brussels, 25 February 2009) dove si lamentava (p. 12) che “The regulatory response to this worsening situation was weakened by an inadequate crisis management infrastructure in the EU, both in terms of the cooperation between national supervisors and between public authorities... In the absence of a common framework for crisis management, Member States were faced with a very difficult situation. Especially for the larger financial institutions they had to react quickly and pragmatically to avoid a banking failure. These actions, given the speed of events, for obvious reasons were not fully coordinated and led sometimes to negative spill-over effects on other Member States”.
- ²⁹ *Progetto Europa 2030. Sfide e opportunità*, Relazione al Consiglio europeo del gruppo di riflessione sul futuro dell’UE 2030, cit., p. 4.
- ³⁰ *Ivi*, p. 19.
- ³¹ *Ibidem*.
- ³² Da tempo infatti, e *prima* del 1° gennaio 1999 quando l’euro entrò in vigore in undici dei quindici Stati allora membri dell’Unione, studiosi avevano mosso critiche ai parametri (3% del rapporto disavanzo pubblico/Pil e 60% del rapporto debito pubblico/Pil *separatamente considerati*) che un Protocollo allegato al Trattato di Maastricht individuava quali “valori di riferimento” per valutare la “sostenibilità” dei conti pubblici di un paese membro. Cfr. per tutti L.L. Pasinetti, *The myth (or folly) of the 3% deficit/GDP Maastricht “parameter”* in “Cambridge Journal of Economics”, 1998, 22, pp. 103-16. Pasinetti sottolinea fra l’altro: 1) che il valore di riferimento del parametro debito pubblico/Pil rappresenta semplicemente la media osservata dei valori rilevati nei paesi europei al momento della redazione del Trattato; 2) che il valore di riferimento del parametro disavanzo pubblico/Pil ha carattere di mero

simbolo, ma nessun'altra giustificazione; 3) che è invece individuabile per ogni paese un' *area di sostenibilità* dei conti pubblici compatibile con un *infinito numero* di valori dei due parametri, oltre che del tasso di sviluppo del Pil nominale, che il Trattato implicitamente ipotizzava pari al 5% annuo; 4) che, ai fini della sostenibilità dei conti pubblici, è cruciale la differenza fra tasso d'interesse e tasso di sviluppo del Pil; 5) che, accanto a quello del debito pubblico, rileva il livello del debito del settore *privato* dell'economia.

³³ *Progetto Europa 2030. Sfide e opportunità*, Relazione al Consiglio europeo del gruppo di riflessione sul futuro dell'UE 2030, cit. p. 4. Riferendosi criticamente alle prescrizioni del Trattato a proposito del valore di riferimento del rapporto disavanzo pubblico/Pil, Pasinetti aveva già segnalato che "The whole of the Maastricht Treaty seems to have been reduced to the fulfilment of this symbolic figure of a 3% public deficit/GDP ratio... But even symbols cannot escape the reality of their implications. If a 3% public deficit/GDP ratio is to be rigidly adhered to and regarded as a symbol of European fiscal and financial stability (*even at the cost of heavy sacrifice* [corsivo non nel testo, *n.d.r.*]), it surely should be an absolutely necessary condition for fiscal and financial stability. Nobody has never proved this. In fact it cannot be proved..." (cfr. L. L. Pasinetti, *The myth (or folly) of the 3% deficit/GDP Maastricht "parameter"*, cit., p. 104). In un successivo lavoro (L. L. Pasinetti, *Public Debt in the European Union*

Countries: Two Ways of Facing the Problem in J. Krishnakumar, E. Ronchetti (a cura di), *Panel Data Econometrics: Future Directions*, Papers in Honour of Professor Pietro Balestra, Amsterdam, Elseviers, 2000, pp. 317-28) Pasinetti, riferendosi al secondo "valore di riferimento" – il rapporto debito pubblico/Pil – e alle relative prescrizioni del Trattato, segnalerà (p. 327) – in contrasto con l'orientamento prevalente a favore della mera *riduzione* del debito stesso – la via alternativa per la quale "A reduction of the social burden of the public debt can be obtained... through internationally co-ordinated efforts... designed to drive interest rates down and growth rates up, thereby producing a stunning triple benefit: to reduce fiscal pressure, to boost GDP growth and to curb unemployment".

³⁴ *Progetto Europa 2030. Sfide e opportunità*, Relazione al Consiglio europeo del gruppo di riflessione sul futuro dell'UE 2030, cit. p. 4.

³⁵ *Ibidem*. Una interessante analisi, anche in prospettiva comparata, delle modalità di gestione dei problemi di insolvenza degli Stati membri in un'unione federale è condotta in D. Moro, *Il bailout degli Stati nelle unioni federali e nell'Unione pre-federale europea*, "Il Federalista", 2011, n. 3, pp. 171-98. Nel trattare in particolare il caso tedesco (si ricordi che la Germania aveva promosso l'inserimento nel Trattato di Maastricht della clausola di *no-bailout* a carico degli Stati membri dell'Unione) si sottolinea come la Corte Costituzionale tedesca abbia sentenziato in maniera difforme a seconda che la sentenza

- sia stata emessa prima o dopo la nascita dell'euro: l'intervento straordinario di ripianamento da parte del Governo tedesco fu infatti ammesso nel 1992 nei casi della città-Stato di Brema e del Saarland, mentre fu respinto nel 2006 nel caso della città-Stato di Berlino.
- ³⁶ *Progetto Europa 2030. Sfide e opportunità*, Relazione al Consiglio europeo del gruppo di riflessione sul futuro dell'UE 2030, cit., p. 6.
- ³⁷ Banca d'Italia, *Considerazioni finali*, Assemblea Ordinaria dei Partecipanti, Roma, 31 maggio 2011.
- ³⁸ *Ivi*, p. 7.
- ³⁹ *Ibidem*.
- ⁴⁰ *Ibidem*.
- ⁴¹ Banca d'Italia, *Relazione Annuale*, Assemblea Ordinaria dei Partecipanti, Roma, 31 maggio 2011, pp. 63-4. Il riferimento è al Comitato europeo per il rischio sistemico (*European Systemic Risk Board*, ESRB) al quale veniva assegnato il compito della vigilanza macroprudenziale, e alle tre autorità europee di vigilanza microprudenziale (*European Supervisory Authorities*, ESA) con competenza, rispettivamente, sui settori bancario, mobiliare e assicurativo. Tali istituzioni erano operative dal 1° gennaio 2011.
- ⁴² Banca d'Italia, *Considerazioni finali*, Assemblea Ordinaria dei Partecipanti, Roma, 31 maggio 2012.
- ⁴³ *Ivi*, p. 15.
- ⁴⁴ *Ivi*, p. 14.
- ⁴⁵ *Ibidem*.
- ⁴⁶ *Ivi*, p. 15.
- ⁴⁷ *Ibidem*.
- ⁴⁸ *Ivi*, p. 16.
- ⁴⁹ Banca d'Italia, *Relazione Annuale*, Assemblea Ordinaria dei Partecipanti, Roma, 31 maggio 2012, p. 58.
- ⁵⁰ *Ivi*, p. 64.
- ⁵¹ *Ibidem*.
- ⁵² *Ibidem*.
- ⁵³ *Ivi*, p. 66.
- ⁵⁴ Banca d'Italia, *Considerazioni finali*, Assemblea Ordinaria dei Partecipanti, Roma, 31 maggio 2013, p. 6.
- ⁵⁵ *Ibidem*.
- ⁵⁶ *Ivi*, p. 7. Cfr. anche, sullo stesso punto, Banca d'Italia, *Relazione Annuale*, Assemblea Ordinaria dei Partecipanti, Roma, 31 maggio 2013, dove si sottolinea (p. 18) che "I timori di reversibilità dell'Unione monetaria hanno accentuato la frammentazione, lungo i confini nazionali, dei mercati monetari e obbligazionari. Gli annunci, in agosto e in settembre, di nuove modalità di intervento da parte della BCE per contenere i premi per il rischio di ridenominazione e ridurre le gravi disfunzioni nel meccanismo di trasmissione della politica monetaria unica hanno contribuito significativamente ad allentare le tensioni".
- ⁵⁷ *Ibidem*. Cfr. anche, sullo stesso punto, Banca d'Italia, *Relazione Annuale*, cit., pp. 78-81.
- ⁵⁸ La dichiarazione di Draghi suonava come segue: "*Within our mandate, the ECB is ready to do whatever it takes to preserve the euro. And believe me, it will be enough*".
- ⁵⁹ Banca d'Italia, *Considerazioni finali*, 31 maggio 2013, cit., p. 8.
- ⁶⁰ *Ivi*, p. 9.
- ⁶¹ Sul tema generale delle prospettive dell'integrazione europea cfr. il saggio, precedente la crisi dei *subprime*, di R. Di Quirico, *L'euro*,

ma non l'Europa. *Integrazione monetaria e integrazione politica*, Bologna, il Mulino, 2007, e in particolare il capitolo conclusivo *L'integrazione monetaria come elemento di deintegrazione politica?*, pp. 267-76, dove si sostiene (pp. 275-6) che "...in mancanza di shock esogeni tali da rendere l'integrazione politica e militare una priorità ineludibile, allora il raggiungimento di un'integrazione politica completa sarebbe alquanto improbabile ed il mantenimento dell'attuale livello d'integrazione potrebbe essere a rischio. Da quanto è emerso... sembra... che, perlomeno nei prossimi anni, non solo non avremo l'Europa, ma continuare ad avere l'euro in tutti i paesi che l'hanno adottato sarà già un buon risultato".

⁶² Publius, *Lettera Europea*, maggio 2012. Significativa la seguente presa di posizione di Joseph Stiglitz a commento di un recente vertice europeo: "Come un detenuto nel braccio della morte, l'euro ha ottenuto, all'ultimo minuto, l'ennesimo rinvio dell'esecuzione. Sopravviverà. I mercati hanno festeggiato, come hanno fatto dopo ognuno dei precedenti vertici 'anticrisi', salvo poi accorgersi, immancabilmente, che i problemi di fondo non erano stati affrontati. I leader europei hanno finalmente capito che il metodo fai da te, con l'Europa che presta denaro alle banche per salvare gli Stati e agli Stati per salvare le banche, non funziona... Inquieti profondamente che i leader europei abbiano impiegato tutto questo tempo per rendersi conto di qualcosa di tanto ovvio" (J.E. Stiglitz, *L'euro e la pena sospesa*, "la

Repubblica", 13 luglio 2012, tradotto da ID., *The Euro's Latest Reprieve*, www.project-syndicate.org).

⁶³ Le citazioni sono tratte dall'intervento del Consultore socialista Piero Della Giusta durante il dibattito sulla relazione del Ministro del Tesoro, il liberale Epicarmo Corbino, in sede di Consulta Nazionale nel 1946; cfr. Consulta Nazionale, Assemblea plenaria (seduta di martedì 22 gennaio 1946), Roma, Tipografia della Camera dei Deputati, p. 482. Corbino aveva rivendicato quale principio ispiratore della propria azione di governo proprio la 'politica della lesina' praticata dal suo lontano predecessore Sidney Sonnino.

⁶⁴ Per una recente ricostruzione di quel dibattito cfr. G. Bottaro, *Alexander Hamilton: potere politico e potere economico in America*, "Il Politico", 2012, n. 2, pp. 15- 32.

⁶⁵ Separazione dei poteri a livello federale con un esecutivo forte e divisione dei poteri tra governo *federale* e Stati *federati* costituiranno la struttura portante della nuova repubblica americana. Era stata questa la tesi di Hamilton, contrapposta a quella di Jefferson. I termini della contrapposizione sono ben formulati da Bottaro (*Alexander Hamilton: potere politico e potere economico in America*, cit., p. 17) come segue: occorre decidere "...se occorresse in tutti i casi opporre il potere al potere e la forza alla forza, non per distruggere il potere e la forza ma, al contrario, per costruire un centro di potere nuovo, differente da quello dei singoli Stati, ossia un governo federale in grado di far valere la sua autorità su un vasto territorio;

- oppure se fosse necessario, vista l'impossibilità della divisione della sovranità, come affermava Rousseau, dividere il potere per ridurlo, e far sì che questo rimanesse intatto nelle piccole repubbliche, dove solamente avrebbe potuto continuare a rimanere incorrotto, senza che il governo centrale venisse ad essere considerato niente di più che la sede di una semplice alleanza".
- ⁶⁶ Il contenuto di questo paragrafo trae origine dalla partecipazione di uno dei due autori, come *discussant*, a un incontro-dibattito con Giorgio La Malfa svoltosi il 10 dicembre 2012 presso l'Almo Collegio Borromeo di Pavia in occasione della presentazione della traduzione italiana di *Le mie prime convinzioni* di John Maynard Keynes, che reca un saggio introduttivo dello stesso La Malfa: cfr. J. M. Keynes, *Le mie prime convinzioni*, Milano, Adelphi, 2012 (titolo originale *Two Memoirs*, The Royal Economic Society, 1951).
- ⁶⁷ Così Michael Spence nel passo richiamato nella nota 2.
- ⁶⁸ Cfr. T. Padoa-Schioppa, *Scritti per il "Corriere" 1984-2010*, Fondazione *Corriere della Sera*, 2011, p. 505.
- ⁶⁹ Così Francesco Rossolillo nel passo richiamato nella nota 11.
- ⁷⁰ Così Michele Ruta nel passo richiamato nella nota 14.
- ⁷¹ Così Tommaso Padoa-Schioppa nel passo richiamato nella nota 16.
- ⁷² Cfr. T. Padoa-Schioppa, *La veduta corta. Conversazione con Beda Romano sul Grande Crollo della finanza*, Bologna, il Mulino, 2009: cfr. anche Jean-Claude Juncker con riferimento alla nota 13.
- ⁷³ Così Mario Draghi nei passi richiamati, rispettivamente, nelle note 39 e 38.
- ⁷⁴ Così Ignazio Visco nel passo richiamato nella nota 43.
- ⁷⁵ Così ancora Ignazio Visco nei passi richiamati, rispettivamente, nelle note 45, 46 e 44.
- ⁷⁶ Così ancora Ignazio Visco nei passi richiamati, rispettivamente, nelle note 56 e 59.
- ⁷⁷ Basti ricordare la nuova edizione di *Stabilizing an Unstable Economy*, New York, McGraw Hill, 2008 a oltre venti anni dalla prima (1986), con un saggio introduttivo di D. B. Papadimitriou e L. Randall Wray intitolato, appunto, *Minsky's Stabilizing an Unstable Economy: Two Decades Later*.
- ⁷⁸ H. Minsky, *John Maynard Keynes*, New York, Columbia University Press, 1975.
- ⁷⁹ J. M. Keynes, *Le mie prime convinzioni*, cit. Il testo conferma la predilezione di Keynes tanto per la struttura pamphletistica quanto per l'intonazione deliberatamente provocatoria degli scritti, caratteristiche che entrambe rimandano, ad esempio, agli *Eminent Victorians* di Lytton Strachey, un altro membro del *Bloomsbury Group*, del 1918.
- ⁸⁰ In apertura del sesto (e penultimo) capitolo di *The Economic Consequences of the Peace* pubblicato nel dicembre 1919 (The Royal Economic Society, 1971) Keynes scriverà infatti che "Il trattato non contiene norme utili alla riabilitazione economica d'Europa... Nessun accordo è stato raggiunto a Parigi per restaurare le dissestate finanze di Francia e Italia, o per aggiustare i sistemi del Vecchio Mondo e del Nuovo. A queste cose

il Consiglio dei Quattro non ha prestato attenzione, preoccupandosi d'altro: Clemenceau di schiacciare la vita economica del suo nemico, Lloyd George di giungere a un accordo e di riportare in patria qualcosa che riscuotesse plauso per una settimana, il presidente Wilson di non far niente che non fosse giusto e retto. È straordinario come il fondamentale problema economico di un'Europa che languiva di fame e si sgretolava davanti ai loro occhi sia la sola questione su cui fu impossibile suscitare l'interesse dei Quattro. La loro principale escursione in campo economico ha riguardato la questione delle riparazioni, e l'hanno risolta come un problema di teologia, di politica, di artifici elettorali, da ogni punto di vista tranne quello del futuro economico degli Stati di cui avevano in mano i destini" (trad. it., *Le conseguenze economiche della pace*, Milano, Adelphi, 2007, pp. 181-2). Più oltre (*ivi*, p. 212) ammonirà "Se miriamo deliberatamente a impoverire l'Europa centrale, la vendetta, oso predire, non si farà attendere. Niente potrà allora ritardare a lungo quella finale guerra civile tra le forze della reazione e le convulsioni disperate della rivoluzione, rispetto alla quale gli orrori della passata guerra tedesca svaniranno nel nulla, e che distruggerà, chiunque sia il vincitore, la civiltà e il progresso della nostra generazione".

⁸¹ J. M. Keynes, *Le mie prime convinzioni*, cit., p. 53.

⁸² *Ivi*, p. 88.

⁸³ *Ivi*, p. 61.

⁸⁴ *Ivi*, p. 103.

⁸⁵ Cfr. nota 6.

⁸⁶ J. M. Keynes, *Le conseguenze economiche della pace*, cit., p. 17.

⁸⁷ *Ivi*, p. 19.

⁸⁸ *Ivi*, pp. 182-3.

⁸⁹ *Ivi*, pp. 223-4.

⁹⁰ *Ivi*, p. 220.

⁹¹ *Ivi*, pp. 220-1.

⁹² M. Spence, *The Next Convergence. The Future of Economic Growth in a Multispeed World*, cit., pp. 312-3 della trad. it.

⁹³ *Ivi*, p. 314.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ G. Arrighi, *Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-First Century*, London-New York, Verso 2007 (trad. it., *Adam Smith a Pechino. Genealogie del ventunesimo secolo*, Milano, Feltrinelli, 2007 (trad. it., p. 9).

⁹⁶ Concetto che lo stesso Arrighi utilizza per dare conto dell'avvicinarsi delle "egemonie" che si sono succedute in Europa e nel mondo dalla Repubblica di Genova alle Province Unite olandesi, all'Inghilterra e poi agli Stati Uniti, nelle dimensioni prima della città-Stato, poi dello Stato-nazione e infine dello Stato-mondo: cfr., su questo punto, G. Arrighi, *Global governance and hegemony in the modern world system* in A.D. Ba, M.J. Hoffmann, *Contending Perspectives on Global Governance: Coherence, contestation and world order*, London and New York, Routledge, 2005. Sul tema sia consentito il riferimento a S. Beretta, *Variabili finanziarie ed economia globale in tempo di crisi*, in *Rendiconti dell'Istituto Lombardo - Accademia di Scienze e Lettere*, Vol. 143 (2009), in particolare pp. 219-24.

- ⁹⁷ K. Polanyi, *The Great Transformation*, New York, Holt, Rinehart & Winston Inc., 1944 (trad. it. *La grande trasformazione*, Torino, Einaudi, 2000 (la citazione è a p. 5 della trad.it.))
- ⁹⁸ P. Gourevitch, *Politics in Hard Times. Comparative Responses to International Economic Crises*, Ithaca, New York, Cornell University, 1986 (trad.it. *La politica in tempi difficili. Il governo delle crisi economiche 1860-1980*, Venezia, Marsilio Edizioni, 1991 (la citazione è a p. 278 della trad.it.))
- ⁹⁹ K. Polanyi, *The Great Transformation*, cit., p. 5 della trad.it.
- ¹⁰⁰ G. La Malfa, *La terza via di John Maynard Keynes* in J. M. Keynes, *Sono un liberale? E altri scritti* (a cura di Giorgio La Malfa), Milano, Adelphi, 2010, pp. 9-27.
- ¹⁰¹ G. La Malfa, *La terza via di John Maynard Keynes*, op. cit., pp. 21-2.
- ¹⁰² J. M. Keynes, *La fine del gold standard* in J. M. Keynes, *Sono un liberale? E altri scritti*, cit., pp. 249-56 (la citazione è a p. 251).
- ¹⁰³ G. La Malfa, *L'Europa in pericolo. La crisi dell'Euro*, Bagno a Ripoli – Firenze, Passigli Editori, 2011 (la prima edizione del saggio aveva per titolo *L'Europa legata, i rischi dell'Euro*, Milano, Rizzoli, 2000).
- ¹⁰⁴ *Ivi*, p. 143.
- ¹⁰⁵ *Ivi*, p. 148.
- ¹⁰⁶ J.P. Fitoussi, *La règle et le choix. De la souveraineté économique en Europe*, Paris, Seuil, 2002 (trad. it. *Il dittatore benevolo. Saggio sul governo dell'Europa*, Bologna, il Mulino, 2003). Sono numerosi le analisi critiche di Fitoussi alla costruzione europea quale oggi sperimentiamo. Al tema egli ha dedicato, di recente, tre dei sette capitoli – dai titoli assai eloquenti – del saggio *Le Théorème du lampadaire*, Éditions Les Liens qui Libèrent, 2013 (trad. it., *Il teorema del lampione o come mettere fine alla sofferenza sociale*, Torino, Einaudi, 2013): precisamente il 4° (*Stati federati orfani di una federazione*, pp. 100-18), il 5° (*Una federazione monetaria senza solidarietà di bilancio, o i vizi di costruzione della zona euro*, pp. 119-46), e il 6° (*Sulla strada dell'austerità, si può ancora sognare d'Europa?*, pp. 147-74). Per un'analisi degli effetti perversi del cosiddetto “Berlin-Washington Consensus” cfr. anche J.P. Fitoussi – F. Saraceno, *European economic governance: the Berlin-Washington Consensus*, “Cambridge Journal of Economics”, 2013, 37, pp. 479-96.
- ¹⁰⁷ J.P. Fitoussi, *La règle et le choix. De la souveraineté économique en Europe*, cit., pp. 7-19 e 107-17 della trad.it. Il prolungarsi delle asimmetrie segnalate da Fitoussi e da La Malfa (cfr. nota 103) e l'aggravarsi delle loro conseguenze spiegano il diffondersi di una saggistica “alternativa” che, prendendo atto delle une e delle altre, auspica una riforma “all'indietro” del regime a moneta unica, con il conseguente recupero della svalutazione come strumento della politica economica “nazionale” degli Stati membri, secondo modelli già sperimentati quali il “serpente monetario” europeo degli anni '70 e '80, con l'euro che continuerebbe a esistere con la funzione di moneta di riferimento accanto alle valute nazionali, sull'esempio del Bancor proposto da Keynes a Bretton Woods. Su questa linea si colloca, ad esempio, il

sociologo tedesco Wolfgang Streeck (direttore del Max-Planck-Institut per la ricerca sociale di Colonia) nel saggio *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus* (trad.it. *Tempo guadagnato. La crisi rinviata del capitalismo democratico*, Milano, Feltrinelli, 2013), secondo il quale l'euro si è rivelato un "esperimento frivolo" che "...ha eliminato un'importante variabile di autonomia politica dalla costituzione del mercato comune, obbligando quei governi e quegli stati membri a cui dovrebbero stare a cuore il lavoro, il benessere e la sicurezza sociale della popolazione, a usare lo strumento neoliberalista della *svalutazione interna*, ossia l'aumento della produttività e della competitività grazie alla creazione di mercati del lavoro flessibili, salari più bassi, orari di lavoro più pesanti,

più diffusa partecipazione al mercato del lavoro e completa mercificazione dello stato sociale" (cfr. *ivi*, pp. 201-4 e 213-15 della trad.it.).

¹⁰⁸ Si prescinde qui del tutto dalle pur significative differenze che caratterizzano le diverse proposte formulate in tema di emissione di *eurobond*, a partire da quella originaria di Jacques Delors del 1989, alla quale hanno fatto seguito le relazioni del *Gruppo Giovannini* costituito nel 1996. Per una documentata rassegna critica delle principali proposte, particolarmente di quelle formulate da De Grauwe e Moesen, Delpla e von Weizsäcker, Hellwig e Philippon si rinvia a D. D'Amico, *Dei diversi usi degli eurobonds*, "Il Politico", 2013, n. 2, pp. 64-91.

Bibliografia

- Albertini M., *Tutti gli scritti*, Voll. I - IX, Bologna, il Mulino, 2006-2010.
- Albertini M., *Note sulla democrazia* in ID., *Tutti gli scritti*, Vol I, 1946-1955.
- Albertini M., *L'Italia non si salva senza l'Europa*, in ID., *Tutti gli scritti*, Vol. IX, 1985-1995.
- Arrighi G., *Global governance and hegemony in the modern world system* in A.D. BA - M.J. Hoffmann, *Contending Perspectives on Global Governance: Coherence, contestation and world order*, London and New York, Routledge, 2005.
- Arrighi G., *Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-First Century*, London-New York, Verso 2007 (trad. it., *Adam Smith a Pechino. Genealogie del ventunesimo secolo*, Milano, Feltrinelli, 2007).
- Banca D'Italia, *Considerazioni finali*, Assemblea Ordinaria dei Partecipanti, Roma, 31 maggio 2011.
- Banca D'Italia, *Considerazioni finali*, Assemblea Ordinaria dei Partecipanti, Roma, 31 maggio 2012.
- Banca D'Italia, *Considerazioni finali*, Assemblea Ordinaria dei Partecipanti, Roma, 31 maggio 2013.
- Beretta S., *Variabili finanziarie ed economia globale in tempo di crisi*, in *Rendiconti* dell'Istituto Lombardo - Accademia di Scienze e Lettere, Vol. 143 (2009).

- Beretta S. – F. Osculati (a cura di), *Verso un debito pubblico europeo?*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2012.
- Bottaro G., *Alexander Hamilton: potere politico e potere economico in America*, “Il Politico”, 2012, n. 2.
- Consulta Nazionale, *Assemblea plenaria (seduta di martedì 22 gennaio 1946)*, Roma, Tipografia della Camera dei Deputati.
- D’Amico D., *Dei diversi usi degli eurobonds*, “Il Politico”, 2013, n. 2.
- Di Quirico R., *L’euro, ma non l’Europa. Integrazione monetaria e integrazione politica*, Bologna, il Mulino, 2007.
- Fitoussi J.P., *La règle et le choix. De la souveraineté économique en Europe*, Paris, Seuil, 2002 (trad. it. *Il dittatore benevolo. Saggio sul governo dell’Europa*, Bologna, il Mulino, 2003).
- Fitoussi J.P., *Le Théorème du lampadaire*, Éditions Les Liens qui Libèrent, 2013 (trad. it., *Il teorema del lampione o come mettere fine alla sofferenza sociale*, Torino, Einaudi, 2013).
- Fitoussi J.P. – F. Saraceno, *European economic governance: the Berlin-Washington Consensus*, “Cambridge Journal of Economics”, 2013, 37.
- Gourevitch P., *Politics in Hard Times. Comparative Responses to International Economic Crises*, Ithaca, New York, Cornell University, 1986 (trad. it. *La politica in tempi difficili. Il governo delle crisi economiche 1860-1980*, Venezia, Marsilio Edizioni, 1991).
- Keynes J. M., *Two Memoirs*, The Royal Economic Society, 1951 (trad. it., *Le mie prime convinzioni*, Milano, Adelphi, 2012).
- Keynes, J.M., *The Economic Consequences of the Peace*, The Royal Economic Society, 1971 (trad. it., *Le conseguenze economiche della pace*, Milano, Adelphi, 2007).
- Keynes J.M., *La fine del gold standard in J. M. Keynes, Sono un liberale? E altri scritti* (a cura di G. La Malfa), Milano, Adelphi, 2010.
- La Malfa G., *La terza via di John Maynard Keynes in J. M. Keynes, Sono un liberale? E altri scritti* (a cura di G. La Malfa), Milano, Adelphi, 2010.
- La Malfa G., *L’Europa in pericolo. La crisi dell’Euro*, Bagno a Ripoli – Firenze, Passigli Editori, 2011.
- Minsky H., *John Maynard Keynes*, New York, Columbia University Press, 1975.
- Minsky H., *Stabilizing an Unstable Economy*, New York, McGraw Hill, 2008.
- Moro D., *Il bailout degli Stati nelle unioni federali e nell’Unione pre-federale europea*, “Il Federalista”, 2011, n. 3.
- Mosconi N., *Premessa in M. Albertini, Tutti gli scritti*, Vol. VII, 1976-1978, Bologna, il Mulino, 2009.
- Padoa-Schioppa T., *Scritti per il “Corriere” 1984-2010*, Fondazione Corriere della Sera, 2011.
- Padoa-Schioppa T., *La veduta corta. Conversazione con Beda Romano sul Grande Crollo della finanza*, Bologna, il Mulino, 2009.
- Pasinetti L.L., *The myth (or folly) of the 3% deficit/GDP Maastricht “parameter”*, “Cambridge Journal of Economics”, 1998, 22.
- Pasinetti L.L., *Public Debt in the European Union Countries: Two Ways of Facing the Problem in J. Krishnakumar, E. Ronchetti* (a cura di), *Panel Data Econometrics: Future Directions*, Papers in Honour

- of Professor Pietro Balestra, Amsterdam, Elseviers, 2000.
- Polanyi K., *The Great Transformation*, New York, Holt, Rinehart & Winston Inc., 1944 (trad. it. *La grande trasformazione*, Torino, Einaudi, 2000).
- Progetto Europa 2030. Sfide e opportunità*, Relazione al Consiglio europeo del gruppo di riflessione sul futuro dell'UE 2030, Unione Europea, 2010.
- Publius, *Lettera Europea*, maggio 2012.
- Rossi S., *Tommaso Padoa-Schioppa economista*, "Rivista italiana degli economisti", aprile 2011.
- Rossolillo F., *Senso della storia e azione politica*, Vol. I (*Il senso della storia*) e Vol. II (*La battaglia per la Federazione europea*), Bologna, il Mulino, 2009.
- Ruta M., *Perché fallisce Lisbona*, in Beretta S. - J. Ziller (a cura di), *Nei labirinti dell'Europa*, "Il Politico - Temi e problemi", settembre-dicembre 2008.
- Spence M., *The Next Convergence. The Future of Economic Growth in a Multispeed World*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2011 (trad. it., *La convergenza inevitabile. Una via globale per uscire dalla crisi*, Roma-Bari, Editori Laterza, 2012).
- Stiglitz J.E., *L'euro e la pena sospesa*, "la Repubblica", 13 luglio 2012, tradotto da Id., *The Euro's Latest Reprieve*, www.project-syndicate.org.
- Streeck W., *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus* (trad. it. *Tempo guadagnato. La crisi rinviata del capitalismo democratico*, Milano, Feltrinelli, 2013).
- The Economist, 15 marzo 2007.
- The high-level group on financial supervision in the eu, Chaired by Jacques de Larosière, *Report*, Brussels, 25 February 2009.
- Vigo G., Introduzione in F. Rossolillo, *Senso della storia e azione politica*, Vol. I.

The problem of environmental refugees

Martina MANFREDI

Abstract. *Environmental refugees, not included in the 1951 Convention on the Status of Refugees or in the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees, are in fact becoming a pressing problem. The continual rise in migration for environmental reasons has led governments to acknowledge a new category of refugees: environmental refugees. The number of environmental refugees, as estimated by the IOM, could reach 200-250 millions of people by 2050; it is therefore absolutely necessary to redefine the notion of refugee to provide the same international protection as is granted to "traditional" refugees (as defined by the Geneva Convention on the Status of Refugees).*

Keywords: *environmental refugees, immigration, displacement, ecological, natural disasters, climate change.*

Environmental refugees, not included in the 1951 Convention on the Status of Refugees or in the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees, constitute a pressing problem. The continual rise in migration for environmental reasons has led governments to acknowledge a new category of refugees: environmental refugees. The current international refugee mechanisms and definitions were created to suit the needs of post World War II Europe. Currently, this system is completely out-dated, as both internal government's laws and treaties offer insufficient protection. The number of

environmental refugees seems to be growing at an alarming rate: one particular 1997 study estimates a total of 25 million worldwide, with a possible rise to 200 million within 50 years.¹ However, the author of this same study had to revise his own estimate in 2005, suggesting up to 200 million as a possible refugee number.²

The term "environmental refugee" is attributed to Lester Brown of the World Watch Institute in the late 1970s.³ Definitions followed the use of this term. Myers defined environmental refugees as:

*People who can no longer gain a secure livelihood in the homelands because of drought, soil erosion, desertification, deforestation, and other environmental problems, together with associated problems of population pressures and profound poverty.*⁴

This definition is rather ample; Essam El-Hinnawi, which defines environmental refugees in the following way, gives a more specific definition:

*... those people who have been forced to leave their traditional habitat, temporarily or permanently, because of a marked environmental disruption (natural or triggered by people) that jeopardised their existence and/or seriously affected the quality of their life.*⁵

Environmental refugees do not necessarily cross borders in order to reach another state; for this reason, they are often considered “internally displaced persons” and are therefore out of reach of the protection offered by the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees. Internally displaced persons are still within the state’s borders but have no possibility whatsoever to return to their homes because of events such as natural disasters or industrial accidents.

Even when internally displaced persons cross borders and therefore become environmental refugees, there is still the huge problem presented by the strict limits of the Convention Relating to the Status of Refugees.

An interesting definition is given

by the International Organisation for Migration and Refugee Policy Centre. It is a broad definition, whose aim is to offer protection to people in a wide range of circumstances while aiding identification. It defines environmental refugees as:

*... persons who are displaced within their own country of habitual residence or who have crossed an international border and for whom environmental degradation, deterioration or destruction is a major cause of their displacement, although not necessarily the sole one.*⁶

Internally displaced persons might feel so desperate as to attempt journeys across borders or seas in order to reach another country that could supposedly offer better living conditions.

The crucial point in the problem of immigration, both concerning “traditional” refugees as defined by the 1951 Convention and environmental refugees, is the fact that in desperation, these people attempt incredibly dangerous journeys because they feel that there is no alternative, no viable choice.

In any case, the problem cannot be ignored any longer. The fear of persecution as intended in the Refugee Convention is individualized; it is based on five concepts (religion, race, nationality, social group and political opinion) and is unclear and confusing. It is problematic in the case of large migrations such as ecological disasters, “ethnic cleansing”,

genocidal attempts and other conflict situation, especially in developing countries.

However, in most cases, ecological disasters are not the direct result of deliberate persecution by governments. Usually, if these situations occur within the government's territory, it is almost certain that the government has allowed the activities that have produced the hazardous results⁷ without necessary precautions.

Causes of displacement can be natural and anthropogenic disasters, such as earthquakes and floods, industrial accidents, and environmental and ecological damage caused by armed conflicts.⁸

In any case, the line between natural and human-induced environmental destruction, particularly in the case of long-term degradation, is often indistinct. Human actions, in some cases, will result in flooding or desertification, phenomena which we often refer to as "natural". Frequent floods and prolonged droughts can be indicative of the negative environmental consequences of human activities.

Victims of natural disasters constitute a significant group that must be considered and protected. Changes such as rising sea levels, heavier floods, more frequent and severe storms, drought and desertification will cause large-scale population movements. Displacement, although relatively neglected in comparison with the ecological effects of climate change, presents an

urgent problem for the international community.⁹

The clearest effect of climate change can be seen in the Arctic; any change in temperature affects local ecosystem, causing the loss of species.¹⁰ As we can imagine, this has serious consequences; some animals are no longer available, causing difficulties in the hunt for food. Additionally, the warmer temperature causes ice to melt, meaning that it is increasingly unsafe for hunters to hunt for food "on land".¹¹

Changes in sea level are currently threatening a number of islands; in the Maldives, the government announced in November 2008 that a portion of its annual budget would be invested in a fund to buy a new homeland¹² as the risk of being completely submerged by water is too high.

Estimated figures of displaced persons for climate change are very worrying: the most cited estimate, Myers, is 200 million climate change migrants by 2050, or one person in every forty five displaced.¹³

Natural disasters are not, as we have seen, the only case of environmental displacement. A huge role is played by industrial accidents, which often result in chemical and industrial exposure to dangerous substances.

The most famous incident is, of course, Chernobyl (which is still largely inhabited, especially in the 30 km radius). However, there are a series of less known events which have been, and continue to be, just as dangerous. An example of this is the

highly toxic operations of uranium mining, which mainly occurs in Utah, Colorado, Arizona and New Mexico.¹⁴

Miners work in hazardous unventilated holes and accumulate multiple doses of radiation exposure, which eventually causes cancer and other diseases; some miners were found to have accumulated up to 60 micrograms of uranium in their urine samples, basically making them radioactive.¹⁵

It is evident that, in these cases, States have a responsibility towards the environment; activities within their control must not cause damage to the environment or to people living in the area where the activity is being sustained.

As far back as 1999, UNHCR and IOM had already recognized the problem and had appealed to the responsibility of the States:

As States have the responsibility to ensure that activities within their jurisdiction or control do not cause damage to the environment of other states or of areas beyond the limits of national jurisdiction (Principle 2 of the Rio Declaration on Environment and Development, 1992), damage caused to other states by those displaced as a result of serious environmental disruption (except for natural disasters and accidents) should incur state liability. Each country bears the primary responsibility for protecting its people, infrastructure and other national assets from the impact and consequences of natural disasters and other emergency situations.

Furthermore, states from which migrants originate have the responsibility to cooperate with receiving countries in efforts to address transboundary movements of people.¹⁶

Based on these considerations, what can we hope for in the future? Human rights treaties were created long before the threats of climate change became evident but there are international principles which constitute potent safeguards against returning people into situations of harm, such as the *non-refoulement* principle¹⁷ whose reach should, however, be extended. Currently, the principle of *non-refoulement* does not explicitly contemplate environmental refugees. The international community needs to act now before the situation becomes life threatening.

There have been various proposals for a convention for climate change refugees of environmental refugees in general.

Biermann and Boas suggested a protocol on the recognition, protection, and resettlement of climate refugees.¹⁸ Docherty and Giannini proposed the creation of a stand-alone convention¹⁹ defining the 'climate change refugee' and containing 'guarantees of assistance, shared responsibility, and administration'.²⁰ These proposals treat the question of how the displaced are defined, whether they would be subject to individual status determination (like Convention refugees) or whether protection would be extended on account of the

objective country of origin conditions from which people flee differently.²¹

As environmental refugees cannot be protected under current refugee law, it is evident that the international community must act in the very near future. The best solution is the development of a convention which directly targets the causes which lead to displacement, effectively dealing with the consequences. Using the Convention Against Torture and other Cruel, Inhumane and Degrading Treatment or Punishment as a starting point, Falstrom suggested the following:

*... a treaty could be drafted offering both temporary protections for those displaced due to environmental problems, and requiring the state parties to work towards ensuring that similar types of environmental problems do not recur.*²²

The growing number of environmental refugees will be hard

to ignore in the years to come. The adoption of a new Convention would not only protect human rights but also significantly reduce environmental events that lead to migration and displacement.²³ In the words of Biermann-Boas:

There is no need to wait for extreme weather events to strike and islands and coastal regions to be flooded. All areas that we cannot protect over the long-term through increased coastal defences, for practical or economic reasons, need to be included early in long-term resettlement and re-integration programs to make the process acceptable and enduring for the affected people. This, however, calls for early action in terms of setting up effective and appropriate governance mechanisms. The planning for a climate refugee protocol and the related institutional settings cannot wait until 2050 when it might be too late for orderly and organized responses. It must begin now.

Note

¹ Norman Myers, "Environmental refugees", in *Population and Environment: A journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. 19, No 2, November 1997, p. 167.

² Norman Myers, "Environmental Refugees: An Emergent Security Issue", in *13th Economic Forum*, Prague, 2005, available at: <http://www.osce.org/eea/14851>

³ Ethan Goffman, "Environmental Refugees: How Many, How Bad?",

CSA Discovery Guides, 2006, available at: <http://www.csa.com/discoveryguides/refugee/review.pdf>

⁴ Norman Myers, *op. cit.*

⁵ Essam El-Hinnawi, "The Environmental impacts of production and use of energy", in *United Nations Environmental Programme*, 1981.

⁶ UNHCR and IOM (International Organization for Migration), "Environmentally-Induced Population Displacements and Environ-

- mental Impacts Resulting from Mass Migrations”, in *International Symposium*, Geneva, 21-24 April 1996, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/4a54bbd6d.pdf>
- ⁷ Laura Westra, *Environmental Justice & the Rights of Ecological Refugees*, London, 2009.
- ⁸ *Ibid.*
- ⁹ David Hodgkinson, Tess Burton, Heather Anderson and Lucy Young, *'The Hour When The Ship Comes In': A Convention For Persons Displaced By Climate Change*, 2009, available at: http://www.ccdp.convention.com/documents/Hour_When_Ship_Comes_In.pdf
- ¹⁰ Laura Westra, *op. cit.*
- ¹¹ *Ibid.*
- ¹² David Hodgkinson, Tess Burton, Heather Anderson and Lucy Young, *op. cit.*
- ¹³ Norman Myers, *Environmental Refugees: An Emergent Security Issue*, *op. cit.*
- ¹⁴ Laura Westra, *op. cit.*
- ¹⁵ *Ibid.*
- ¹⁶ UNHCR and IOM, “Environmentally-Induced Population Displacements and Environmental Impacts Resulting from Mass Migrations”, *op. cit.*
- ¹⁷ Kerstin Walter, *Exposing the Protection Gaps in International Law for Environmentally Displaced Citizens Of Small Island States*, Thesis for the University of Aberdeen, 2010, available at: https://circle.ubc.ca/bitstream/handle/2429/40097/ubc_2012_spring_walter_kerstin.pdf?sequence=3.
- ¹⁸ Frank Biermann and Ingrid Boas, “Protecting Climate Refugees: The Case for a Global Protocol”, in *Environment Magazine*, 2008, available at: http://oppenheimer.mcgill.ca/IMG/pdf/climate_change_refugees.pdf
- ¹⁹ Kerstin Walter, *op. cit.*
- ²⁰ Bonnie Docherty and Tyler Giannini, “Confronting a Rising Tide: A Proposal for a Convention on Climate Change Refugees”, in *Harvard Environmental Law Review*, 2009, available at: http://www.law.harvard.edu/student/orgs/elr/vol33_2/Docherty%20Giannini.pdf
- ²¹ Kerstin Walter, *op. cit.*
- ²² Dana Zartner Falsrom, “Stemming the Flow of Environmental Displacement: Creating a Convention to Protect Persons and Preserve the Environment”, in *Colorado Journal of International Law and Policy*, 2001, available at: <http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR5530/v07/undervisningsmateriale/environmental%20refugees%20article.pdf>
- ²² Brooke Horne, “Internship Paper: What is the status of ‘environmental refugee’ under international and Australian law?”, in *Civil Liberties ACT*, 2006, available at: <http://www.cla.asn.au/Articles/060203BrookeHome.pdf>

Bibliography

- El-Hinnawi, Essam, “The Environmental impacts of production and use of energy”, in *United Nations Environmental Programme*, 1981.
- Myers, Norman, *Environmental*

- Refugees, in *Population and Environment: A journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. 19, No 2, November 1997
- Westra, Laura, *Environmental Justice & the Rights of Ecological Refugees*, London, 2009
- Electronic resources**
- Biermann, Frank, BOAS, Ingrid, “Protecting Climate Refugees: The Case for a Global Protocol”, in *Environment Magazine*, 2008, available at:
http://oppenheimer.mcgill.ca/IMG/pdf/climate_change_refugees.pdf
- Docherty, Bonnie, Giannini, Tyler, “Confronting a Rising Tide: A Proposal for a Convention on Climate Change Refugees”, in *Harvard Environmental Law Review*, 2009, available at:
http://www.law.harvard.edu/students/orgs/elr/vol33_2/Docherty%20Giannini.pdf
- Falsrom, Dana Zartner, “Stemming the Flow of Environmental Displacement: Creating a Convention to Protect Persons and Preserve the Environment”, in *Colorado Journal of International Law and Policy*, 2001, available at:
<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR5530/v07/undervisningsmateriale/environmental%20refugees%20article.pdf>
- Goffman, Ethan, “Environmental Refugees: How Many, How Bad?” in *CSA Discovery Guides*, 2006, available at: <http://www.csa.com/discoveryguides/refugee/review.pdf>
- Hodgkinson, David, Burton, Tess, Anderson, Heather, Young, Lucy, ‘*The Hour When The Ship Comes In*’: A Convention For Persons Displaced By Climate Change, 2009, available at:
http://www.ccdpconvention.com/documents/Hour_When_Ship_Comes_In.pdf
- Horne, Brooke, “Internship Paper: What is the status of ‘environmental refugee’ under international and 20 Australian law?”, in *Civil Liberties ACT*, 2006, available at:
<http://www.cla.asn.au/Articles/060203BrookeHome.pdf>
- Myers, Norman, “Environmental Refugees: An Emergent Security Issue”, in *13th Economic Forum*, Prague, 2005, available at:
<http://www.osce.org/eea/14851>
- UNHCR and IOM (International Organization for Migration), “Environmentally-Induced Population Displacements and Environmental Impacts Resulting from Mass Migrations”, in *International Symposium*, Geneva, 21-24 April 1996, available at:
<http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/4a54bbd6d.pdf>
- Walter, Kerstin, *Exposing the Protection Gaps in International Law for Environmentally Displaced Citizens Of Small Island States*, Thesis for the University of Aberdeen, 2010, available at:
https://circle.ubc.ca/bitstream/handle/2429/40097/ubc_2012_spring_walter_kerstin.pdf?sequence=3

RECENZII

Religii publice în România postcomunistă. O nouă abordare a interacțiunii dintre Stat și Biserică¹ **(Public religions in Post-Communist Romania. A new approach of the interaction between State and the Church)**

Iuliana Conovici, *Ortodoxia în România postcomunistă. Reconstrucția unei identități publice*, 2 vol., Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2009-2010, 788 p.

Despre Stat și Biserică se scrie din ce în ce mai mult în ultimii ani. Întrebarea de cercetare a aproape tuturor lucrărilor, chiar și atunci când nu este explicit formulată, privește gradul de compatibilitate dintre religie și democrație la modul general și între Biserica Ortodoxă Română și democrație, la modul particular. Din această perspectivă, lucrarea Iuliane Conovici face o notă discordantă deoarece întrebarea pare să fie alta: ce rol îndeplinește varianta răsăriteană a creștinismului în transformările postcomunismului românesc? Mai precis, lucrarea recenzată aici „își propune analiza procesului de reconstrucție a identității publice a Bisericii Ortodoxe Române din decembrie 1989 și până în 2008”, adică studiază „condițiile și modurile în care Biserica Ortodoxă își restructurează rolul de actor semnificativ al spațiului public

românesc postcomunist” (p. 30). Dintr-o altă perspectivă, cartea se situează în prelungirea lucrărilor care au discutat interacțiunea dintre Stat și Biserică și a căror vocație a fost deopotrivă sistematică și exhaustivă. În cauză este cartea universitarilor Lavinia Stan și Lucian Turcescu, *Religion and Politics in Post-Communist Romania*, apărută la Oxford University Press (2007)¹ care, așa cum susține Iuliana Conovici, „oferă cel mai complet tablou al transformărilor survenite în situația religiei în România post-comunistă disponibil într-o limbă de circulație” (p. 57). Ceea ce au în comun cele două cărți, pe lângă orientarea comprehensiv-sistematică, este organizarea tematică a materialului: „Cartea Laviniei Stan și a lui Lucian Turcescu abordează mai multe teme tratate și în lucrarea de față: raporturile între religie și politică în general, problema relațiilor între Biserică și Stat, între aceasta și viața politică, raporturile dintre religie și naționalism; de asemenea, evocă problema politicilor educației și a politicilor corpului; analizează raporturile Bisericilor, pe de o parte, cu memoria perioadei comuniste, iar, pe de altă parte, cu problemele democratizării țării și integrării europene a acesteia; în sfârșit, alocă un capitol raporturilor între Biserica Ortodoxă și Biserica Greco-Catolică” (pp. 57-58). Lucrarea ar trebui, deci, receptată atât din perspectiva noutății pe care o aduce în cercetarea românească din domeniul socio-umanelor, cât și din

unghiul continuității (critice). În continuare, recenzia va argumenta fiecare din cele două posibilități de lectură.

Primul argument în sprijinul noutății constă în faptul că lucrarea, fixându-și un scop, pare să renunțe la formularea ipotezei de lucru. Prin urmare, vocația cărții este una în primul rând sintetică și nu analitic-polemică așa cum sunt restul lucrărilor care demonstrează ceva (de pildă, compatibilitatea sau incompatibilitatea Bisericii Ortodoxe Române cu democrația liberală și procesul de democratizare). Prin urmare, cititorul va accepta fie că lucrarea nu propune nicio teză centrală pe care ulterior să o demonstreze, fie că oricare din concluzii poate fi interpretată drept teză implicită. În această din urmă presupunere, probabil că cea mai importantă concluzie a cărții este aceea că dinamica instituțională a Bisericii a avut drept criteriul Statul și nu propria doctrină eclesiologică, în centrul căreia se află principiul sobornicității („Evoluția Bisericii-instituție în ansamblul ei pare astfel să urmeze în dezvoltarea sa modelul etatismului centralizator pe care i-l oferă Statul român; în ciuda propriei tradiții eclesiologice, aceasta nu pare să favorizeze maturizarea unei doctrine/perspective sociale coerente care să îi îngăduie să pună în aplicare la adevăratul său potențial principiul subsidiarității ce se găsește în miezul eclesiologiei sale sub forma principiului sobornicității”, p. 736). De aici decurge a doua

concluzie ca importanță: prezența ortodoxiei în spațiul public se face ca o credință moștenită și nu ca o credință asumată („Dar în spațiul public Ortodoxia rămâne încă un principal o religie de tip tradițional, «credință strămoșească», moștenită și recunoscută pasiv mai degrabă decât credință asumată și care interpelează conștiința individuală”, p. 736).

Al doilea argument în sprijinul noutății care, de altfel, reprezintă o contribuție majoră la stadiul actual al cercetării, este tot de natură metodologică. Documentând modul în care BOR a început să ocupe spațiile multiple care alcătuiesc sfera publică, așa cum sunt spațiul fizic, spațiul simbolic și timpul public (p. 31), Iuliana Conovici tratează Biserica Ortodoxă Română ca o instituție umană de origine divină. De regulă, tendința firească a studiilor ne-teologice care se ocupă de Biserică în societate și/sau în interacțiune cu Statul, este aceea de a o privi exclusiv din perspectivă fenomenologică, neglijând faptul important că întrebarea „Ce este Biserica?” angajează cu necesitate o altă întrebare: „Cine este Biserica?” Răspunsul autorului este categoric: prin Biserică trebuie să se înțeleagă „întreg poporul lui Dumnezeu”, adică clerici și laici (p. 36). Explorarea „modului în care BOR se restructurează, renegociază propria identitate publică în raport cu alți actori” publici (p. 32) plecând de la propria definiție comportă „consecințe practice [care] [...] nu ar trebui

nici un caz neglijate. Căci credința în realitatea acesteia participă la definirea valorilor, la constituirea structurilor mentale, a modurilor de a gândi și a acționa în societate și dă rațiunea de a fi a Bisericii” (p. 35). Reformulând acest principiu metodologic, autorul susține că „Dacă vrem să înțelegem și să interpretăm în mod adecvat modul de exprimare și acțiune publică a Bisericii – fie pe probleme ținând de sfera publică, fie de cea privată, sprijinirea și pe resurse teologice este esențială. Înțelegerea teocentrică și hristocentrică a lumii, așa cum o păstrează Ortodoxia, se exprimă – direct și indirect – prin toate acestea, le înțemeiază, le susține, le irigă. Nu putem izola complet acțiunile și discursul oficial al reprezentanților instituționali ai Bisericii de înțelegerea acesteia ca Trup al lui Hristos” (p. 48).

Consecința imediată a acestui principiu este întâietatea doctrinei eclesiologice în activitatea privată, dar mai ales publică a instituției bisericești. Are, în acest moment, Biserica Ortodoxă Română o doctrină eclesiologică care să reflecte dezbaterile la nivelul clerului superior (Sf. Sinod) și inferior, precum și la nivelul teologilor-universitari sau intelectualilor cu formație teologică? Desigur, cartea recenzată aici nu propune un astfel de răspuns, însă cititorului nu i-ar veni greu să-l obțină din coroborarea anumitor idei importante pe care Iuliana Conovici le argumentează. Astfel, dacă insistă în mod just pe importanța auto-

definirii Bisericii pentru înțelegerea acțiunilor acesteia, în același timp susține următoarele: a. Parcursul Bisericii în spațiul public nu urmărește „o evoluție lineară, către un punct final” (p. 35) pe motivul că nu a existat imediat după revoluție „un proiect de societate coerent”, iar ulterior avea să intervină procesul de „integrare europeană idealizată” (p. 34); b. „[...] o bună parte a identității publice postcomuniste a Bisericii Ortodoxe Române s-a construit la întâlnirea cu și pe baza influenței unor alți actori publici”, între care „actorul public cu cel mai mare impact asupra reșezării Bisericii în spațiul public a fost Statul român, prin instituțiile sale și producția sa normativă” (p. 44); c. După 1989, „în cadrul procesului de renegociere a rolului public, reprezentanții Bisericii fac apel, în primul rând, la experiența istorică a perioadei moderne”, dar „această experiență istorică modernă a fost și rămâne până în prezent marcată, în cazul Bisericii Ortodoxe, de o dublă seducție: cea a națiunii și cea a statului modern român” (p. 728); d. Națiunea, înțeleasă de Biserică drept „solidaritate organică”, adică „formă specifică de agregare a comunității creștine la contururile familiei extinse (neamul)” avea să servească ca loc de întâlnire amicală între Stat și Biserică; după 1989, Iuliana Conovici identifică trei tipuri majore de legitimare a revenirii BOR în spațiul public: legitimarea națională, în virtutea legăturii Bisericii cu națiunea definită pe criterii etnice;

legitimarea numerică, în virtutea numărului de credincioși pe care îi are Biserica și legitimitatea socială prin care este recunoscut, cel puțin legal, „dreptul Bisericii de a participa la redefinirea unor politici publice” (pp. 731-734). Luând seama la aceste patru informații, se poate afirma, cu titlu ipotetic, faptul că Biserica nu a acționat mereu în conformitate cu propria doctrină eclesiologică, scheletul tradițional (de factură biblico-patristică) al acesteia nefiind actualizat cu contribuțiile științei politice, filosofiei, sociologiei. Această idee implicită (obținută mai curând prin efort hermeneutic, decât prin simplă lectură atentă) este importantă și se reflectă foarte bine în două situații, asupra cărora Conovici atrage atenția: revenirea Bisericii în spațiul public de unde fusese exclusă până în 1989 de regimul comunist reflectă un drept pe care aceasta îl are (și nu un privilegiu ce trebuie câștigat); după 1989, perioada comunistă (1948-1989) s-a reflectat în discursul oficial al BOR ca o paranteză, de unde și pretențiile revenirii la o stare de fapt anterioară, uitându-se că ieșirea din comunism s-a desfășurat concomitent cu dorința de integrare europeană, unde lucrurile nu stătuseră pe loc, ci evoluaseră. De aici și oscilarea discursului eclezial între criterii esențialmente seculare de legitimare a prezenței publice (argumente naționale, numerice și de utilitate publică) și mai puțin teologice (vocația Bisericii de a cuprinde

creația pentru a o transfigura, acesta fiind un motiv nerostit al ierurgiilor de sfințire a spațiului public: instituții, monumente, locuri, etc).

În ceea ce privește continuitatea cu cercetările anterioare, cartea cercetătoarei Iuliana Conovici (2009-2010) s-ar cuveni citită în prelungirea lucrării universitarilor Lavinia Stan și Lucian Turcescu (2007). Dincolo de ceea ce le aseamănă (construcția tematică și vocația exhaustiv-sistematică), există însă o deosebire fundamentală între cele două lucrări: dacă Stan și Turcescu privesc interacțiunea Biserică/religie – Stat/politică din perspectiva mass-media, Conovici „replasează în centrul analizei obiectul ei: Biserica Ortodoxă Română” (p. 45). Deși recunoaște mass-media rolul lor esențial și, totodată, unic de „spațiu între stat și societate” sau, cu alte cuvinte, „loc de întâlnire al diferiților actori de pe scena publică aflați în competiție atât pentru redefinirea regulilor fondatoare ale spațiului public, cât și pentru renegocierea limitelor autorității fiecăruia dintre ei în cadrul acesteia” (p. 45), Conovici exprimă rezerve cu privire la studierea BOR după agenda mass-media plecând de la două motive: mass-media nu rețin „valorile ce stau la baza Bisericii” și nici „interesele și preocupările actorului public studiat” (p. 45). De asemenea, cele două cărți mai sunt deosebite și prin faptul că Stan și Turcescu verifică compatibilitatea Bisericii Ortodoxe Române cu democratizarea, în timp ce Conovici

doar cartografiază acțiunile Bisericii pentru restaurarea funcției sale publice, plecând de la modul propriu de definire.

Lăsând la o parte asemănările și diferențele, Conovici se poziționează critic față de Stan și Turcescu în sensul în care exprimă atât acorduri, cât și dezacorduri, lucru observat prin raportările explicite la cartea care a precedat-o (probabil că este lucrarea față de care autorul se poziționează cel mai mult). De pildă, Conovici nu împărtășește afirmația că BOR a devenit un aliat indispensabil al oricărui candidat politic (pp. 450-451) și nici viziunea despre caracterul compact al valorilor europene, cu posibilitatea de a le interpreta într-un mod singular (nora 218 de la p. 466). În același timp însă, Conovici se află în asențimentul celor doi autori atunci când este vorba despre „problema personalului, a profesorilor care trebuiau să asigure” educația religioasă în școlile publice drept obstacol în stabilizarea acestui ideal al Bisericii după 1989 (p. 595) și atunci când se constată că manualele de educație religioasă din învățământul pre-universitar tind să amestece ortodoxia (confesiunea răsăriteană a creștinismului) cu naționalismul (nașterea văzută din perspectivă etnică), ca urmare a aspirației istorice a BOR la recunoașterea statului de „Biserică națională” (pp. 612-613). Dincolo de faptul că citite în mod polemic cele două cărți discutate fac proba irefutabilă a faptului că întotdeauna cunoașterea se dezvoltă prin

acumulare, acestea vin să îmbogățească cercetarea românească prin faptul că aplică la o situație concretă teorii majore din Occident. În cazul Iulianei Conovici, reperere bibliografice fundamentale par să fie două: José Casanova, *Public Religions in the Modern World*, University of Chicago Press, Chicago and London, 1994 și, parțial, Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*, Anchor Books, 1966 (*Construirea socială a realității*, trad. Alex Butucelea, Univers, București, 1999). În măsura în care cartea sociologilor Berger și Luckmann oferă definiția identității („ansamblu de discursuri și practici prin intermediul cărora un

actor social se definește pe sine [...] și în interacțiunea cu alți actori sociali, care participă la acest proces de definire identitară a celui dintâi prin intermediul definițiilor pe care i le atribuie”), lucrarea lui Casanova permite încadrarea acestei identități în conceptul de religie publică.

În concluzie, se poate spune că de aici înainte, sarcina cercetătorului este mult ușurată, cel puțin din perspectiva sugerării unor linii directoare pe care le poate explora prin formularea propriilor ipoteze de lucru. În egală măsură, cartea atrage în mod indirect atenția asupra importanței dezbatărilor de natură eclesiologică în primul rând pentru Biserică, dar și pentru instituțiile Statului.

Nicolae Drăgușin

Noi studii de istorie în *Archiva Moldaviae*

***Archiva Moldaviae*, ediția VI/2014, revistă publicată sub egida Societății de Studii Istorice din România, Iași, 2014, 634 p. (ISSN 2067-3930).**

În ediția VI/2014, *Archiva Moldaviae* prezintă un conținut bogat și diversificat, bine structurat în cele opt secțiuni ale sale: *Studii de istorie*, *Documente*, *Restitutio*, *Dezbateri istoriografice*, *Recenzii*, *Note bibliografice*, *Revista Revisitelor și Viața științifică*. De departe cea mai vastă rubrică a revistei este *Studii de istorie*, pp. 27-340, ce se deschide cu articolul lui Iulian Marcel Ciubotaru, intitulat „Completări la biografia cronicarului Macarie”, parte a subsecțiunii „Genealogii, biografii, momente din viața unor personalități”. Autorul își propune să reîntrească personalitatea lui Macarie, fost egumen la Bistrița, acolo unde, din porunca lui Petru Rareș, a început să scrie „Cronica Moldovei”, conturată din opera și biografia sa, pornind de la o relecturare a izvoarelor istorice existente (p. 38).

Constantin Ardeleanu ne conturează într-un studiu imaginea „unei personalități copleșitoare, un veritabil spirit enciclopedic, cu mintea mereu îndreptată spre creație teoretică și practică, în egală măsură artistică, științifică și tehnică”: François Xavier Progin (p. 39). După ce și-a încheiat activitatea la Atena (1838), cărturarul de origine franceză, cu puternice sentimente filoelene, ajunge (1853) și în Moldova, la Iași, unde este invitat ca preceptor al copiilor unor familii din protipendada locală precum Sturdza și Catargi.

Scrutând genealogia familiei Malaxa, în studiul „Aperçu sur la généalogie de la famille Malaxa”, Mihai Sorin Rădulescu identifică un strămoș al industriașului, Mihalache Malaxa, ce a venit către sfârșitul secolului al XVIII-lea dinspre Corfu spre Moldova. Cumpărând terenuri și contopindu-se prin căsătorii cu boierimea locală, urmașii lui Mihalache Malaxa au reușit să accedă la funcții importante în administrația locală. Din celebra familie a făcut parte și celebrul Grigore Emil Palade (pp. 49-77).

În secțiunea *Heraldică moldovenească*, Silviu Andrieș-Tabac întreprinde o analiză a stemei și drapelului satului Dănceni, raionul Ialoveni, pornind de la prima sa menționare din aprilie 1617, atunci când Radu Mihnea întărește marelui vornic al Țării de Jos (Nestor) Ureche toate posesiunile confirmate de domnii anteriori, printre care se află și satul Dănceni (p. 79). Asumându-și acest trecut, consiliul sătesc a acceptat proiectul heraldic local la realizarea căruia a participat și autorul textului (p. 85).

Viața orașului Iași în secolul al XX-lea este analizată de către Alexandru D. Aioanei, în studiul său „Între ruine, foamete și normalizarea vieții cotidiene. Iașul în anii 1944-1948”, care își propune să recupereze un episod din istoria recentă a orașului având ca reper realitățile socio-economice ale momentului și nu contextul internațional sau cadrul politic care a dus la instaurarea comunismului în România, așa cum procedează în majoritatea cazurilor cercetătorii. Potrivit autorului, sursele istorice indică faptul că au existat situații în care guvernele de la București au fost incapabile să-și instituie controlul asupra propriului teritoriu, ceea ce a contribuit la cultivarea unei instabilități care le-a permis comuniștilor să preia puterea (p. 117).

Secțiunea *Basarabia între România și Uniunea Sovietică* aduce în prim plan momente din istoria provinciei românești ce s-au petrecut în 1918, precum cele

propuse de Sorin Radu („Activitatea lui Vespasian Erbiceanu în funcția de consilier tehnic pe lângă Directoratul de Justiție al Basarabiei” – pp. 119-137), Svetlana Suveica („For the «Bessarabian Cause»: The Activity of Odessa Committee for Saving Bessarabia (1918-920) – pp. 139-169), sau în 1940, așa cum este textul lui Aleksandr Stykalin („Politica Ungariei referitoare la problema Transilvaniei în contextul acțiunii militare sovietice în Basarabia (vara anului 1940) – pp. 171-187). În studiul „Învățământul sovietic în memoriile foștilor demnitari din RSSM. Condiții de studii, calitatea educației și relevanța acestia pentru reușita în carieră”, Aurelia Felea să prezintă imaginea învățământului preuniversitar și universitar din RSSM în perioada 1930-1960 și clarifică „ce rol au atribuit foștii demnitari studiilor în ascensiunea lor profesională și cum anume au gestionat aceștia achizițiile acadmice în cariera lor politică” (p. 189). Concluzia la care ajunge autoarea este aceea că studiile au fost în perioada sovietică o condiție obligatorie pentru ascensiunea în carieră și pentru a intra în lumea politică (p. 214).

Rubrica *Minorități naționale din și în jurul României* cuprinde cercetarea lui Sebastian Bunghez, „Problema aromânilor în dezbaterile Parlamentului României la începutul secolului al XX-lea”, asupra situației complexe a aromânilor, locuitori ai Imperiului otoman, nerecunoscuți drept comunitate etnică distinctă, în

favoarea cărora statul român a intervenit diplomatic pentru menținerea limbii și tradițiilor strămoșești, și văzuți, de către unii politicieni români, și ca obiect de compensație în raporturile cu Bulgaria a cărei tendință de mărire amenința *statu-quo*-ul balcanic (pp. 217-228). În lucrarea „Germanii din România în atenția lui Stalin. Politica față de minoritatea germană în anii 1944-1948”, Hannelore Baier afirmă că România a fost singurul stat din estul și sud-estul european care nu și-a expulzat cetățenii de etnie germană după cel de-al doilea război mondial, faptul fiind o consecință nu a voinței statului, așa cum se susținea în perioada comunistă, ci pentru că Stalin nu a fost de acord cu această măsură, după cum arată noi mărturii (pp. 229-230).

În secțiunea *Rezistență, repressiune și propagandă în România comunistă și în lumea postcolonială*, în lucrarea său „Intelligence Organization and Operations in Classical Counterinsurgency. Malaya, Algeria and Romania, 1944-1962”, A. Miroiu problematizează organizarea serviciilor de informații și acțiunile lor în contrainsurgențele din perioada imediat postbelică, discutând și comparând diferitele organizații civile și militare implicate în lupta împotriva gherilelor, din perspectiva comenzii unice sau a centrelor multiple de comandă; recrutarea informatorilor și organizarea rețelelor informative, tacticile de infiltrare în grupurile insurgente, interogarea și torturarea suspectilor (pp. 247-

274). Pornind de la un caz particular, cel al lui Constantin Vasiliu (un activist de partid din Constanța), în „«Atitudini anticomuniste» la nivel local? Cazul unei scrisori adresate Comitetului Central al PMR, în aprilie 1956”, Alexandra Toader evidențiază semnele cristalizării unor așa-zise „atitudini anticomuniste” la nivel local, ce indică printre altele limitele destalinizării în România (p. 275). În „Om Nou sau Dușman în propaganda comunistă: studiu de caz Constantin Mitea”, Cristina Preutu își propune să identifice, pornind de la un caz concret, raportul dintre imaginea propagandistică a Omului Nou și modelul real, existent în rândul nomenclaturii de partid, acolo unde ar fi fost de așteptat să fie găsit comunistul adevărat (p. 305). Mihai Burcea își propune să reconstituie viața unuia dintre cei mai cruzi ofițeri care au activat în aparatul de penitenciare în anii '50, și anume Constantin Teodor Istrate, ce s-a făcut remarcat prin brutalitatea cu care i-a tratat pe deținuții de la Gherla, prin excesul de zel cu care și îndeplinea sarcinile de serviciu, dar și pentru că a ajuns la închisoare după ce a fost scos afară din MAI (p. 315).

De remarcat este intervenția lui Paul E. Michelson, „Jeremia to Eliade 1899: Notes and Queries”, ce deschide secțiunea *Documente*, care ridică o serie de întrebări referitoare la schimbarea de nume (Jeremia - Eliade) și sugerează câteva probleme de cercetare pentru viitor

precum încercarea de a găsi cererea originală de schimbare a numelui și constatarea motivului, dacă este dat unul (pp. 341-350). Viorel Achim ne descrie care era „Situția «sectelor religioase» în provincia Bucovina. Un studiu al Inspectoratului Regional de Poliție Cernăuți din septembrie 1943”. Mai exact, este vorba despre bapțiștii, adventiștii de ziua a șaptea și creștinii după Evanghelie care au devenit, din septembrie 1940, „ținta unei politici sistematice de limitare a libertății credinței, de natură să-i intimideze pe credincioși și să-i determine să treacă la ortodoxie” (p. 352). Persecuția religioasă a fost aplicată și altor grupuri, precum unele de origine neoprotestantă, mileniștii, inochentiștii, ortodocșii de rit vechi și stiliștii, iar în Bucovina a avut un caracter mai cuprinzător și a îmbrăcat forme mai brutale decât în alte părți ale țării (p. 353).

Editorul Marcel Lutic aduce în atenția cititorilor, la rubrica *Restitutio*, „un cercetător uitat al satelor moldovenești și un prieten al arhivelor românești”: Eugen D. Neculau, de la dispariția căruia s-au împlinit 40 de ani în toamna lui 2014. Memoria autorului este cinstită prin publicarea unui fragment din manuscrisul „Sate pe Jijia de Sus” din fondul personal „Eugen D. Neculau” de la Arhivele Naționale Iași.

În secțiunea *Viața științifică*, Mihai Chiper ne aduce în atenție dezbaterile care au avut loc în cadrul Conferinței internaționale

„Regionalism și regionalizare în România. Interpretări istorice și provocări contemporane” ce a avut loc la Iași în perioada 30-31 mai 2013. Lansarea în forță și netransparentă de către Uniunea Social-Liberală a proiectului de regionalizare administrativă a determinat mediul academic să declanșeze o dezbatere pentru a atrage atenția asupra unor aspecte mai puțin cunoscute sau luate în considerare: „funcționarea democratică și dezvoltarea economică rapidă a țării în ultimii 150 de ani au fost în foarte multe momente periclitate de către politicile centraliste excesive și distribuirea arbitrară sau preferențială a resurselor. În plus, deși „scopul declarat al politicilor centriste a fost creșterea coeziunii interne a statului, în realitate efectul acestora a fost în cele mai multe cazuri contrar” (p. 611).

Archiva Moldaviae a mai publicat, tot în 2014, **Supliment I, Studii de istorie socială. Noi perspective**, sub coordonarea lui Constantin Iordachi și Alin Ciupală, ce reunește unele dintre lucrările prezentate în cadrul Conferinței *Studii de istorie socială în România. Noi perspective*, ce a avut loc la București, în perioada 12-13 iunie 2010. Numărul reunește istorici din generația tânără angajați într-o raportare critică față de bazele teoretice și față de agenda de cercetare a istoriei sociale (p. 20). În articolul său „Reconceptualizarea socialului: spre o nouă istorie socio-culturală în Europa Central-Răsăriteană” (pp.23-56), Constantin Iordachi oferă o perspectivă critică

asupra evoluției istoriei sociale în Europa, acordând atenție interacțiunii dintre istoriografia occidentală și cea central-răsăriteană. Teodora Daniela Sechel este interesată de „Practicile medicale și instituționale de combatere a epidemiilor în Ungaria, Transilvania și Banat (1770-1850)” (pp. 57-76). În „Afaceri private, cârmuire imperială și modernizare: un proiect de reformă la frontiera dunăreană ruso-otomană, 1800-1817” (pp.77-96), Ștefania Costache explorează posibilitățile de mobilitate socială sub guvernările otomană și rusă. Problema dezvoltării sistemului educațional din România modernă din perspectiva arhitecturii școlare este abordată de către Ramona Caramelea, în studiul „Spațiu fizic

și spațiu social: arhitectura școlară în România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea” (pp. 97-114). Silviu Hariton analizează începuturile politicilor sociale ce vizau protecția invalizilor, a orfanilor și văduvelor de război, în contribuția sa „Asumarea politicilor sociale de către stat în România. Cazul invalizilor, orfanilor și văduvelor de război (IOVR) după primul război mondial” (pp. 115-140). **Suplimentul I** se încheie cu studiul „Medicalizarea domeniului dreptului penal în România interbelică”, (pp. 141-166), realizat de Corina Doboș, autoare interesată de modalitatea în care s-a produs unificarea legislației penale în România Mare și mai ales de semnificația socială a proiectelor penale din 1928, 1933 și 1934.

Silvia BOCANCEA

Note despre autori

Ana-Maria AMBROSĂ occupies the position of reader PhD at the „Petre Andrei” University of Iasi, the Faculty of Political and Administrative Sciences, where she teaches the following courses: *Public administration and politics, The Romanian contemporary political system*. Mrs. Ambrosă holds a bachelor degree in Political Science (SNSPA Bucharest), master’s degrees in International Relations and European Integration (SNSPA), in Public Administration (The University of Bucharest) and in Political Psychology and Leadership in Administration (The „Petre Andrei” University of Iasi) and she is currently completing a PhD in Philosophy at the „Al.I.Cuza” University, while pursuing doctoral studies in Administrative Law at the State University of Moldova, Chişinău.

Silvio BERETTA (silvio.beretta@unipv.it) is Full Professor at the Department of Political and Social Sciences at the University of Pavia and lecturer of International Economic Cooperation and Development Policies at the same Department. Silvio Beretta is also former Dean of the Faculty of Political Sciences and Director of the Department of Economics, Statistics and Law. He is a member of the Istituto Lombardo-Accademia di Scienze e Lettere in Milan as well as Foreign Research Fellow at the Center of European Studies at the City University of New York and Honorary Member of the Academy for the Humanities and Sciences at the same University. Silvio Beretta is scientific director of the Journal “Il Politico” and has published on international and European economics, decision-making processes of Italy’s economic policies, international migrations, the territorial structure of financial systems, the history of economic policy and comparative economic systems.

SILVIA BOCANCEA graduated from the Faculty of History at “Al. I. Cuza” University of Iaşi (1996) and has a master degree in *Systems and local public policies* from the Faculty of Philosophy at the “Al. I. Cuza” University of Iaşi (2001). She is a Phd. Lecturer at the Faculty of Political and Administrative Sciences at “Petre Andrei” University of Iaşi. Fields of interest: political history, nationalism and minorities.

She coordinated (with Mihai Baciu), the collective volume *Basarabia after 200 Years* (Publishing House of the European Institute, Iaşi, 2012). She published studies in *The Scope of Politics* (november 2010, august 2011, december 2011), in the magazine *Transylvania* (november 2011), in the *Journal of Legal Studies* (june 2011), in the *Yearbook* of “Petre Andrei” University of Iaşi (2006-2011). Also, she published in the collective volumes: Doru Tompea, Daniel Şandru (coord.) - *Social and Political*

Dimensions in the Work of Petre Andrei (Publishing house of the Romanian Academy, 2012), Sorin Bocancea (coord.) – *The Constitution of Romania. Essential Reviews of the Basic Law* (Publishing House of the European Institute, 2013) and in the collective volumes LUMEN (2011, 2012).

Alberto BOTTA (abotta@eco.unipv.it) is lecturer in Economic policy at the Mediterranean University of Reggio Calabria. He also teaches International Economics at the University of Pavia and Microeconomics at the Master Program in Cooperation and Development, Institute of Advanced Studies, Pavia. He is member of the scientific board of the Master program in Cooperation and Development, Institute of Advanced Studies, Pavia. Alberto Botta is also professor of Economic Integration and International Cooperation at the Master Program in Cooperation and Development in the Middle East, University of Bethlehem, Palestine. His main research interests concern post-Keynesian economics, development economics, financial instability and international monetary economics. On these topics, he has published some articles on international peer-review journals such as “Structural Change and Economic Dynamics”, “Metroeconomica”, “Review of Political Economy”, “Journal of post-Keynesian Economics”, “Review of Keynesian Economics” and “PSL Quarterly Review”.

Radu CARP is Professor Doctor at the Faculty of Political Science, University of Bucharest. He has a Master’s Degree in European Studies and International Relations, *Institut Européen des Hautes Etudes Internationales*, Nice (1996). He is a doctor of law at the Faculty of Law of Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca (2002). He has been an Associate Professor and an Associate Researcher at several prestigious institutions from the country and from abroad. Among others, he has published: (with Laurențiu Vlad and Ioan Stanomir) *De la „pravilă” la „constituție”. O istorie a începuturilor constituționalismului românesc* [From “writ” to “constitution”. A history of the beginnings of Romanian institutionalism] (Nemira, 2002); *Responsabilitatea ministerială. Studiu de drept public comparat* [Ministerial responsibility. A study in comparative public law] (All-Beck, 2003); (with Ioan Stanomir), *Limitele Constituției. Despre guvernare, politică și cetățenie în România* [The Limits of the Constitution. On government, politics, and citizenship in Romania] (C.H. Beck, 2008); (with Ioan Stanomir), *Religie, politică & statul de drept. Secvențele unei acomodări* [Religion, politics & the rule of law. Sequences of an accommodation] (Humanitas, 2013).

Emanuel COPILAȘ is Teaching Assistant, PhD at the Department of Political Science from the Faculty of Political Science, Philosophy and Communication Sciences, Western University Timișoara. He is the author of

several scientific articles published in Romanian political science journals. He also published the book *Geneza leninismului romantic. O perspectivă teoretică asupra orientării internaționale a comunismului românesc, 1948-1989* (Editura Institutul European, Iași, 2013). His areas of interest are theory of international relations, political ideologies, political history and theories of totalitarianism.

Dragoș DRAGOMAN is PhD in Sociology and Lecturer in Political Science. His research interests focus on ethnic relations, social capital, political participation and political geography. Recent publications: *Capital social și valori democratice în România*, Iași, Institutul European, 2010.

Sabin DRĂGULIN is an Associate Professor, PhD, at the Faculty of Political Science of “Dimitrie Cantemir” Christian of Bucharest and an associate researcher at “Petre Andrei” University of Iași. He graduated from a program of post-doctoral training and post-doctoral research grants in the field of social and political science run by the University of Bucharest (2013), contract POSDRU/89/1.5/S/62259, co-financed by the European Social Fund, through the Sectoral Operational Program Human Resources Development 2007-2013; he holds a doctoral degree in history (2007), he graduated from the Faculty of Political Science of the University of Bucharest (2002) and from the Faculty of History of the University of Bucharest (1997). He has carried out stays of research and documentation in the field of human migration in Italy (2012), at “La Sapienza” Università di Roma and Università degli Studi “Aldo Moro” di Bari. From 2009 to 2013 he was the managing editor of the *Sfera Politicii / Political Sphere* BDI-indexed journal; he is the Executive Editor of the BDI-indexed journal *South-East European Journal of Political Science* and an editor at *Cogito*, also a BDI-indexed journal.

Nicolae DRĂGUȘIN holds a PhD in Philosophy and is Lecturer at the Faculty of Political Science (Christian University „Dimitrie Cantemir” from Bucharest), Post-Doctoral Research Fellow (University of Bucharest). Trainer at the *Calea Victoriei* Foundation. Contributions to *Sfera politicii, Studii teologice, Cogito-Multidisciplinary Research Journal*. Main interests: political theology, philosophy of communication, religion and mass-media.

Robert GRÜNBAUM, Deputy Manager of Federal Foundation for the Research of Communist Dictatorship, Germany.

Alessandro LATTARULO (alessandro.lattarulo@uniba.it) is a contract Professor of Sociology of Culture at the University of Bari “Aldo Moro”. Graduated in Political Science at the same University, he took a PhD in European Citizenship at the University of Catania, focusing his research on the challenge of writing the so-called European Constitution – at the very end reduced to the Lisbon Treaty – to give a cosmopolitan identity to the big push eastward registered from 2004 on. The political and constitutional dimensions of EU, along with the governance experiments hold on a local, national and supranational scale are the core of many books, articles and essays written in the last decade. His efforts are now aimed at deepening the cultural impact of technology on the cohesion of contemporary western societies and the relation between religion and law.

Alexandru MAMINA is a researcher at Institute of History Nicolae Iorga, in Bucharest. His main fields of interest are the political ideas and the cultural history. Thus, he wrote several books and articles concerning the counter-revolutionary thought, liberals, anarchism, western and eastern Marxism, by analyzing the relations between politics and their intellectual and moral context. Actually, he is coordinating at Nicolae Iorga Institute a workshop about the contemporary political ideas. He is also the deputy editor-in chief of the academic revue *Studies and Materials on Modern History*.

Martina MANFREDI holds a degree in international law from the University of Milan-Bicocca. She is currently working on research in the field of immigration and corporate social responsibility with the same university.

Instrucțiuni pentru autori

Revista *Polis* acceptă **manuscrite originale, nepublicate anterior și neafiate în faza de evaluare preliminară a altor publicații științifice**. Manuscrisele primite vor fi **anonimizate** și supuse evaluării critice a recenzorilor de specialitate ai revistei. **Fișa de evaluare**, cu mențiunea de acceptare / modificare / respingere a articolului propus, vă va fi remisă într-un interval de **2-5 săptămâni** de la confirmarea primirii manuscrisului. **Adresa** la care ne puteți trimite manuscrisele dumneavoastră în format electronic (.doc sau .docx) este: polis@upa.ro

La redactarea articolelor, vă rugăm să țineți cont de instrucțiunile de mai jos. Revista *Polis* își rezervă dreptul de a refuza publicarea articolelor care nu respectă aceste instrucțiuni.

STRUCTURA GENERALĂ A TEXTULUI

Revista *Polis* publică studii redactate în limbile **română și engleză**. **Toate articolele în limba română trebuie însoțite, obligatoriu, și de traducerea integrală în limba engleză**. Articolele trebuie să respecte normele general valabile pentru redactarea lucrărilor științifice, conținând în mod obligatoriu o parte introductivă, capitole / secțiuni distincte și concluzii, având dimensiuni cuprinse între **20.000 – 40.000 de caractere cu spații** (10-20 de pagini standard). Articolele vor fi redactate utilizând paginarea standard a programului Microsoft Word, folosind fontul **Times New Roman, 12 pct**, cu **spații de 1,5**, fără a lăsa spații libere între paragrafe. Prima pagină a lucrării va conține, obligatoriu, următoarele informații: titlu, autor (afiliere instituțională și adresă de corespondență), rezumat de 200-350 de cuvinte și 4-6 cuvinte cheie.

Pentru redactarea lucrării, vă rugăm să folosiți modelul de mai jos.

TITLUL ARTICOLULUI

Prenume NUME

Afiliere instituțională

Adresa de mail

Rezumat

Rezumat în limba engleză, 200-350 de cuvinte. Rezumatul va prezenta, pe scurt, conținutul lucrării, menționând metologia utilizată în cercetare, principalele premise, argumentele folosite și concluziile articolului. Vă rugăm să verificați corectitudinea gramaticală și lexicală a rezumatelor în limbi străine și să evitați folosirea programelor de traduceri automate. Ne rezervăm dreptul de a refuza rezumatele cu greșeli flagrante de traducere.

Cuvinte-cheie: 4-6 cuvinte în limba engleză

Fiecare articol trebuie să includă, în mod obligatoriu, **o parte introductivă**, o secțiune de **cuprins** împărțită în capitole și subcapitole, în care ideile, ipotezele de

cercetare menționată în partea introductivă să fie demonstrate sau infirmate, și o secțiune de **concluzii**.

Bibliografie

CARPINSCHI, Anton, BOCANCEA, Cristian, *Știința politicului. Tratat*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1998.

PETREU, Marta, *De la Junimea la Noica. Studii de cultură românească*, Editura Polirom, Iași, 2011.

ȘANDRU, Daniel, „Ideological aspects in Petre Andrei’s political sociology”, *Transilvania*, Nr. 11, 2011.

Resurse electronice

STAN, Liliana, „Elemente ale metafizicii idealului la Petre Andrei”, *Transilvania*, Nr. 11, 2011, http://www.revistatransilvania.ro/nou/ro/anul-editorial-2012/cat_view/45-anul-editorial-2011.html, p. 60 (accesat pe 23 februarie 2013)

NOTĂ: Tabelele și figurile vor fi incluse în textul articolului și numerotate în ordinea apariției, după modelul de mai jos. Vă rugăm să nu folosiți tabelele și figurile în mod excesiv.

--	--	--	--

Tabelul 1: *Model de tabel*

SISTEMUL DE REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

Revista *Polis* folosește sistemul de referințe bibliografice recomandat de Academia Română.

În acest sistem, **sursele bibliografice la care se face referire în text sunt citate cu ajutorul notelor de subsol.**

Exemplu:

[...] Este o chestiune pe care politologul român Mattei Dogan o prezintă atât în studiile sale interbelice, cât și în lucrările recente¹. [...]

---

¹Mattei Dogan, *Comparații și explicații în știința politică și în sociologie*, Editura Institutul European, Iași, 2010, pp. 241-261.

Bibliografia finală a lucrării reunește toate sursele citate în notele de subsol, listate în ordine alfabetică. **Resursele bibliografice consultate de pe Internet vor fi menționate într-o secțiune separată.** Citarea acestor resurse va respecta regulile generale privind citarea surselor electronice, precizând data la care documentul electronic a fost accesat de către autorul articolului.

Redactarea notelor de subsol

Pentru redactarea notelor de subsol, vă rugăm să folosiți opțiunea „Footnote” din programul Word, fontul **Times New Roman, 10 pct, spațiere la 1 rând.**

La prima mențiune a autorului / lucrării, nota de subsol va menționa toate detaliile sursei bibliografice, inclusiv pagina-paginile, dacă este cazul (utilizați prescurtarea „p.” pentru o singură pagină și „pp.” pentru pagini multiple). Mențiunile ulterioare ale aceleiași surse bibliografice vor utiliza prescurtările latine (*ibid.*, *op. cit.* etc.).

Instructions to Authors

The *Polis* Journal of Political Science welcomes **original manuscripts which have not been published elsewhere and are not under review by other scientific journals.**

Once submitted, **the manuscripts are made anonymous** and sent to our reviewers for evaluation. You should receive the reviewing form, with the decision to accept / change / reject your article, within 2 – 5 weeks from our initial confirmation of receipt.

Please use the following **address** to send us your manuscripts in electronic form (.doc or .docx): polis@upa.ro

Before sending us your work, please use the following guidelines to write your paper. Polis reserves the right to reject the articles which do not comply with these instructions.

GENERAL STRUCTURE

The *Polis* Journal of Political Science publishes articles and studies written in **Romanian and English.**

All articles should comply with the general standards of academic and scientific writing, and they must comprise an introductory part, distinct chapters / sections, and conclusions. The texts should have **20.000 to 40.000 characters with spaces** (10 to 20 standard pages).

Articles should be written using the default page layout in Microsoft Word, with **Times New Roman, 12 pt, 1.5 line spacing**, and no additional spaces before and after paragraphs.

The first page of your article should include the following information: article title, author(s) name(s) (institutional affiliation and e-mail), an abstract of 200-350 words, and 4-6 keywords.

Please use the following template to format your paper.

ARTICLE TITLE
First name(s) SURNAME
Institutional affiliation
E-mail address

Abstract

Abstract in English, 200-350 words. The abstract should summarize the paper's content, mentioning: the research methodology used, the main hypotheses, the main arguments developed and the paper's conclusions. Please check the grammar and lexis of articles written in English if you are not a native speaker of this language and avoid using programs for automatic translation. We reserve the right to reject articles with flagrant translation mistakes.

Keywords: 4-6 keywords in English

All articles must comprise **an introductory part**, a section devoted to **the paper's content**, divided into chapters and subchapters – in which the research hypotheses mentioned in the introduction should be argued for or against -, and a section of **conclusions**.

Bibliography

- BELL, Daniel, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 2001
- FREEDEN, Michael, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Clarendon Press, Oxford, 1996
- ȘANDRU, Daniel, „Ideological aspects in Petre Andrei's political sociology”, *Transilvania*, No. 11, 2011

Electronic resources

- STAN, Liliana, „Elemente ale metafizicii idealului la Petre Andrei”, *Transilvania*, No. 11, 2011, http://www.revistatransilvania.ro/nou/ro/anul-editorial-2012/cat_view/45-anul-editorial-2011.html, (accessed on 23 February 2013)

NOTE: Tables and figures should be inserted in the text and numbered in order of appearance, according to the model below. Please do not use tables and figures in excess.

--	--	--	--

Table 1: *Table model*

CITATION STYLE

The *Polis* Journal uses the reference style recommended by the Romanian Academy. In this system, the bibliographical resources quoted in the text are cited in footnotes.

Example:

[...] In is a matter that the Romanian political science scholar Mattei Dogan describes both in his interwar studies and in his recent works¹. [...]

---

¹Mattei Dogan, *Comparații și explicații în știința politică și în sociologie*, Editura Institutul European, Iași, 2010, pp. 241-261.

The paper's final **bibliography** assembles all the sources cited in footnotes, listed in alphabetical order. **The bibliographical resources consulted on the Internet are to be listed in a separate section.** These resources should be cited in agreement with the general rules relative to the citation of electronic bibliography by mentioning the day on which the electronic document was accessed by the author.

Footnote format

In order to insert footnotes into your article, please use the „Footnote” option available in Word, using **Times New Roman, 10 pt, 1 line spacing**. The first time an author / a work is cited, the footnote must provide full bibliographical details, including the page-pages (use the abbreviation „p.” for one page and „pp.” for multiple pages). The footnotes for subsequent references to the same author / work should use Latin shortened forms (*ibid.*, *op. cit.*, etc.)

Bun de tipar: 2015 • Apărut: 2015 • Format 16 × 24 cm

Iași, str. Grigore Ghica Vodă nr. 13
Tel. Dif.: 0788.319462; Fax: 0232/230197
editura_ie@yahoo.com; www.euroinst.ro